

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ
МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ
ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941–1945 РОКІВ»
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

БИТВА ЗА ДНІПРО
До 70-річчя визволення Києва
від нацистських загарбників

Матеріали Всеукраїнської наукової конференції
м. Київ, 31 жовтня 2013 року

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Київ 2013

УДК 355.422(282.247.32+477-25)"1943"(082)

ББК 63.3(4Укр-2К)62я43

Б66

Редакційна колегія:

Смолій В. А., доктор історичних наук, академік НАН України (співголова редакційної колегії); *Солдатенко В. Ф.*, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України (співголова редакційної колегії); *Веденєв Д. В.*, доктор історичних наук; *Ковальчук І. П.*; *Кривошея В. В.*, доктор історичних наук; *Легасова Л. В.*; *Лисенко О. Є.*, доктор історичних наук; *Литвин В. М.*, доктор історичних наук, академік НАН України; *Новохатько Л. М.*, доктор історичних наук; *Омельченко О. В.*, кандидат історичних наук; *Пилявець Р. І.*, кандидат історичних наук; *Рафальський О. О.*, доктор історичних наук, член-кореспондент НАПН України; *Табачник Д. Т.*, доктор історичних наук, академік Національної академії правових наук України; *Телелим В. М.*, доктор військових наук

Упорядники:

Я. М. Антонюк, В. О. Бойко, І. Б. Наумова

Відповідальний редактор

Р. І. Пилявець

У збірнику вміщено доповіді та наукові повідомлення, виголошені учасниками Всеукраїнської наукової конференції «Битва за Дніпро» (м. Київ, 31 жовтня 2013 р.). Наведено новітні наукові погляди на історію бойових дій за визволення України та її столиці, розвиток партизансько-підпільного руху, діяльність тилу, наслідки гітлерівської окупації, відновлення економіки та суспільного життя в Україні. Висвітлюються розвиток історіографії та джерелознавства з проблеми визволення України, питання політики пам'яті про Велику Вітчизняну війну, музейно-меморіальної та архівної роботи.

ISBN 978-966-8809-93-4

©Український інститут
національної пам'яті, 2013

**ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ КОМІТЕТ
ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
«БИТВА ЗА ДНІПРО»**

(до 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників)

СМОЛІЙ Валерій Андрійович, доктор історичних наук, професор, академік Національної академії наук України, директор Інституту історії України НАН України, співголова оргкомітету

СОЛДАТЕНКО Валерій Федорович, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, директор Українського інституту національної пам'яті, співголова оргкомітету

КОВАЛЬЧУК Іван Петрович, генеральний директор Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», заслужений працівник культури України, співголова оргкомітету

ВДЕНЄВ Дмитро Валерійович, доктор історичних наук, професор, заступник директора Українського інституту національної пам'яті з наукових питань

ЛЕГАСОВА Любов Володимирівна, заступник генерального директора з наукової роботи Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», заслужений працівник культури України

ЛИСЕНКО Олександр Євгенович, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України

ПИЛЯВЕЦЬ Ростислав Іванович, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Українського інституту національної пам'яті, відповідальний секретар оргкомітету

СІМПЕРОВИЧ Володимир Миколайович, кандидат історичних наук, завідувач відділу Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»

СІРОШТАН Володимир Григорович, перший заступник Голови Державної служби з питань інвалідів та ветеранів України

ШЕВЧЕНКО Наталія Олександрівна, учений секретар Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», заслужений працівник культури України

**Привітання
Прем'єр-міністра України Миколи АЗАРОВА
учасникам Міжнародної науково-практичної конференції
«Битва за Дніпро»**

Шановні друзі!

Сердечно вітаю Вас з відкриттям Міжнародної науково-практичної конференції «Битва за Дніпро», присвяченої 70-й річниці визволення Києва від фашистських загарбників.

Битва за Дніпро під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. стала однією з найбільших битв у світовій історії.

Сьогодні, на жаль, відбуваються спроби переписати історію Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., тому вважаю, що одним з основних завдань конференції повинно бути утвердження історичної правди.

Для цього ми маємо все необхідне: багатющі архівні та музейні зібрання, книжкові скарби, кваліфікованих науковців.

Зі свого боку хочу зазначити, що Уряд надаватиме всю можливу підтримку історичній науці.

Бажаю Вам плідної роботи, конструктивних дискусій, добра, миру і щастя.

З повагою

Прем'єр-міністр України

Микола АЗАРОВ

31 жовтня 2013 р.
м. Київ

**Привітання
Міністра культури України Леоніда НОВОХАТЬКО
учасникам, організаторам та гостям з нагоди відкриття
Всеукраїнської наукової конференції «Битва за Дніпро»**

Шановне товариство!

Щиро вітаю організаторів, учасників та гостей Всеукраїнської наукової конференції «Битва за Дніпро», яка розпочинає свою роботу в стінах провідного науково-дослідного та культурно-освітнього центру з воєнної історії України, – Меморіальному комплексі «національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1934 років».

Проведення конференції – результат творчої співпраці науковців академічних і музейних інституцій, фахівців з воєнної історії, які формують якісно нове наукове бачення історії Другої світової війни.

Зважаючи на важливість питань, винесених на обговорення під час цього наукового форуму, переконаний, що фахові доповіді та дискусії сприятимуть розвитку вітчизняної історичної науки, зокрема вивченню та популяризації історії Битви за Дніпро, активізують подальшу роботу з дослідження цієї складної теми.

Бажаю організаторам, учасникам та гостям конференції плідних наукових звершень, творчої наснаги, взаєморозуміння та продуктивної дискусії.

З повагою,

Міністр культури України

Леонід НОВОХАТЬКО

**Вітальне слово
Голови Комітету Верховної Ради України
з питань національної безпеки і оборони Володимира ЛИТВИНА
учасникам Всеукраїнської конференції «Битва за Дніпро»**

Шановні колеги!

Від імені Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони сердечно вітаю організаторів та учасників Всеукраїнської конференції «Битва за Дніпро», присвячену 70-й річниці визволення столиці України – міста-героя Києва – від гітлерівських загарбників, і бажаю успішної, плідної роботи.

Здається, багато часу й води сплигло з тих буремних та вирішальних днів. Однак навіть такі часові відстані не в змозі применшити ні стратегічної значущості, ні історичного сенсу перемоги на кручах Дніпра. Відлуння цієї битви потужно облетіло планету, сповістивши світ про масштабну і критично важливу військову операцію.

Київ увійшов до хронік Великої Вітчизняної війни – найбільш кровопролитної і нещадної в історії людства – і навічно в них залишиться незгасним символом народного подвигу, величчю духу та жертвності. У людській пам'яті злилися воедино доблесть оборонців, визволителів та учасників патріотичного підпілля, незагоєні трагедії Південно-Західного фронту і Бабиного яру.

Сьогодні, через десятиліття, всім нам потрібно добре пам'ятати про це, не забувати про небезпеку надмірного загострення суперечностей, що свого часу підірвали мирне буття світу.

Немає сумніву, конференція стане важливою й корисною подією нашого суспільного життя, оскільки допоможе формуванню погляду на історичні події, сприятиме їх об'єктивному вивченню та осмисленню, означиться присутньою даниною воїнам-визволителям, які зробили пам'ятний внесок у літопис Великої Вітчизняної війни, спонукатиме українську спільноту до поступального розвитку, до примноження доброї слави України і її столиці.

Роботу вашого форуму розглядаю як практичний внесок до історичного меморіалу українського народу, інших народів колишнього СРСР. Насичена програма конференції, представницький склад її учасників – наочне свідчення ґрунтовності підходу до обговорюваних питань, затребуваності цієї проблематики.

Зичу всім вам конструктивних взаємин, змістовних і плідних дискусій. Нехай вони послужать зміцненню взаєморозуміння між науковцями та українського суспільства загалом.

**Голови Комітету Верховної Ради України
з питань національної безпеки і оборони**

Володимир ЛИТВИН

Вітальне слово
Доктора історичних наук, професора, академіка Національної
академії наук України, директора Інституту історії України
НАН України, співголови оргкомітету Валерія СМОЛІЯ
учасникам Всеукраїнської конференції «Битва за Дніпро»

Шановні колеги!

Порівняно невеликий з огляду на історичну ретроспективу період Другої світової війни вмів таку кількість подій, які можуть займати цілі епохи. Крім, власне, воєнного, це, беззаперечно – дипломатичний, ідеологічний, економічний, соціокультурний, етнічний, конфесійний, ментальний, морально-психологічний компоненти. Характерно, що кожен з них вже сам по собі створює великі ніші для наукового пошуку.

Але у цьому складному переплетінні подій, фактів і явищ виокремлюються ті, які вирішували долю цілих держав і народів, майбутнє людства.

Жоден серйозний дослідник не заперечує того факту, що основним театром бойових дій Другої світової війни стала територія СРСР загалом та України зокрема. Саме тут були задіяні найбільші людські контингенти військової техніки й озброєння воюючих сторін. Саме тут протистояння радянських збройних сил, з одного боку, та Німеччини і її союзників – з іншого, набуло найкровопролитнішого позиційного протиборства, що продовжувалося від осені 1941 р. до весни 1943 р. Саме тут супротивники зазнали найбільших людських і матеріальних втрат.

У баталістичній історії тієї війни особливе місце посідає битва за Дніпро. Це словосполучення спочатку з'явилося як публіцистична фігура, що підкреслювала епічний характер означених ним подій. Згодом воно набуло статусу історичної дефініції. І хоча з точки зору військової науки цей термін не вважається абсолютно точним, у військово-історичній літературі він поступово набув легітимності й використовується як символ кількох наступальних операцій. Вони безпосередньо чи опосередковано пов'язані з оволодінням найважливішою водною артерією України, на берегах якої локалізовані важливі політичні, економічні та науково-культурні центри республіки і, насамперед, її столиці.

Йдеться про Чернігівсько-Прип'ятську, Київську, Нижньодніпровську стратегічні та Мелітопольську, Запорізьку, Корсунь-Шевченківську фронтові наступальні, а також Київську оборонну операції.

Їх наслідком стало падіння так званого «Східного валу» – так нацистська пропагандистська машина назвала оборонну лінію вздовж Дніпра, яку Гітлер вважав неприступною і ні за що не бажав давати наказ про відхід німецьких військ з неї.

Донбас, Криворіжжя, південний промисловий район вже на початковій фазі відбудови помітно зміцнили військово-економічний потенціал країни.

Битва за Дніпро остаточно закріпила за Червоною армією стратегічну ініціативу й фактично зробила неможливим зворотній відлік часу та подій.

Крім Київської оборонної операції (листопад–грудень 1943 р.), німецькі війська вже до травня 1945 р. практично у жодному районі не змогли організувати наступальні дії в таких масштабах.

У суперечливих оцінках битви за Дніпро необхідно виокремити два компоненти: воєнний та економічний. Перший пов'язаний з воєнним мистецтвом, серед різних критеріїв якого цивільні історики виокремлюють, у першу чергу, втрати. Цей показник, дійсно, залишається високим, під яким би кутом зору фахівці не аналізували вказані операції. З іншого боку – і на це вказують військові спеціалісти – не слід заперечувати набуття досвіду ведення війни командирами всіх ланок. Без реалізації вдалих стратегічних, оперативних і тактичних рішень ціна перемоги могла бути значно вищою.

Помітно зросла не тільки бойова майстерність бійців та офіцерів, а й їхня морально-психологічна стійкість. Цей неспростовний факт підтверджується тим, що навіть за відставання інженерних, інтендантських, медико-санітарних та інших служб тилу радянські воїни успішно вирішували надзвичайно складні завдання, пов'язані з форсуванням численних водних перешкод та діями у надзвичайно складних природно-кліматичних умовах. Не слід скидати з рахунку й моральні стимули, нагородну систему, яка у поєднанні з дисциплінарними санкціями забезпечували високий рівень психологічної мобілізації у 1943–1945 рр.

Перемога на Дніпрі була б неможливою без максимального напруження всіх сировинних, економічних і трудових ресурсів країни. Незважаючи на те, що вся територія України була окупована, трудові колективи евакуйованих у східні райони СРСР промислових об'єктів, колгоспів і радгоспів, академічних інститутів і вищих навчальних закладів зробили все можливе для створення нової промислової бази в недосяжних для ворога регіонах.

Втративши економічно розвинені регіони, радянське керівництво і суспільство зуміли компенсувати це надзвичайною концентрацією зусиль, самовідданою працею і вдалими рішеннями у сфері організації функціонування ВПК, що значною мірою амортизували прорахунки перших місяців війни та евакуаційної політики.

Одним з важливих факторів успішних дій регулярної армії в битві за Дніпро став радянський рух Опору. Ще на початку 1943 р. Український штаб партизанського руху виробив план на весняно-літній період, що передбачав порушення роботи великих залізничних вузлів на Правобережжі, а також підриви на основних ділянках залізничних магістралей Київ–Ковель, Київ–Шепетівка, Тернопіль–Жмеринка, Фастів–Дніпропетровськ. 15 вересня 1943 р. військова рада Воронезького фронту затвердила план на осінній період, що передбачав оволодіння переправами через Десну, Прип'ять, Дніпро та інші водні перешкоди і надання допомоги військам Червоної армії в боях за Київ. Це завдання покладалося на 11 партизанських формувань, що мали у своєму складі майже 17 тис. бійців.

Не вдаючись до детального аналізу дій «народних месників», цьому будуть присвячені спеціальні доповіді, зупинюся лише на загальній оцінці,

---

усталеної в сучасній науковій літературі. Фахівці з цієї тематики вказують на те, що через низку причин, головною серед яких став упертий опір німців, як регулярні частини фронту, так і партизанські з'єднання не змогли своєчасно вийти у визначені райони. Це змусило командування скоригувати плани і зорієнтувати партизанів на диверсії стосовно ворожих об'єктів і комунікацій, а також сприяння регулярним військам у подоланні водних рубежів.

Партизани організували й утримували 25 переправ на Дніпрі, 10 – на Прип'яті, 3 – на Десні. Це нібито й небагато. Але за кожною з них стоїть самовідданість бійців та командирів партизанських загонів.

Навіть і за цих несприятливих умов партизани зробили свій помітний внесок у визволення столиці України.

Коли йдеться про аналіз результатів таких масштабних операцій, логічно виникають питання, пов'язані з адекватністю попередньої оцінки ситуації на театрі воєнних дій, обґрунтованістю стратегічного й оперативного планування, тактичних рішень, а також обрання і задіяння відповідних засобів та сил з метою їх реалізації. З цих та інших параметрів і оцінюється рівень воєнного мистецтва та воєнно-стратегічного мислення. Одним з важливих критеріїв характеристики ефективності дій командування вважаються втрати. Слід визнати, що ми й донині, на жаль, не маємо вичерпної статистичної картини, підтвердженої документами загальних, санітарних і безповоротних втрат сторін у цій кампанії. Це створює підґрунтя для різноманітних інсинуацій, тенденційних версій тогочасних подій.

Але щойно відкрита виставка й науково-документальне видання, презентація якого невдовзі відбудеться, переконують у тому, що не тільки відповідні військові служби в роки війни та повоєнні десятиліття, а й ми – історики – маємо відчувати невиконані зобов'язання перед тими, хто пішов у Небуття невідомим, перед їхніми родичами, які не знають і дотепер місця спочинку полеглих воїнів.

Науковцям, ентузіастам пошукової роботи, архівістам, музейним працівникам і краєзнавцям належить ще багато зробити, аби ми могли знати поіменно всіх, хто загинув у боях за батьківщину.

У зв'язку з цим необхідно наголосити на реалізації виваженої й системної політики пам'яті. Вчені мають всіляко сприяти формуванню такої моделі державної політики, у центрі якої перебуватимуть всі соціальні групи учасників та сучасників війни. Увічнення пам'яті «про мертвих і живих» свідків воєнного лихоліття має базуватися на об'єктивних знаннях, які продукує фундаментальна наука. При цьому сучасники мають і через десятиліття почути голос кожного, кому випали такі важкі випробування, хто залишився у Вічності чи вижив, і є носієм пам'яті про ту епоху сьогодні.

Насамкінець, дорогі учасники та гості конференції, дозвольте привітати вас з річницею визволення України та Києва від фашистських загарбників!

**Директор Інституту історії
України НАН України**

Валерій СМОЛІЙ

**Вітальне слово
директора Українського інституту національної пам'яті
при Кабінеті міністрів України,
члена-кореспондента НАН України Валерія СОЛДАТЕНКА**

Шановні учасники конференції!
Високоповажні ветерани війни!

В Україні відзначається 70-а річниця титанічної Битви за Дніпро, що тривала з серпня до кінця грудня 1943 р. Ми знаходимося напередодні ювілею визволення столиці України – міста-героя Києва. З обох сторін у згаданій битві виявилось задіяне до 4 млн. вояків, з радянської сторони у 12 наступальних операціях (з яких, власне, складалася Битва за Дніпро) взяло участь 36 загальновійськових, 4 танкових, 5 повітряних армій п'ятьох фронтів з майже 2500 танків, 50 тис. гармат і мінометів, 2800 літаків. Навіть не знаючи військово-історичних подробиць цього одного з найбільших і вирішальних бойовищ Другої світової війни, стоячи на височині правого берегу Славутича, важко навіть збагнути, якої самовідданості, мужності, презирства до смерті та військової майстерності вимагало від радянських воїнів форсування під вогнем і запеклим опором противника, форсування цієї водної перешкоди та розвиток наступального успіху. Траплялося, що із тисячі вояків, які заходили у дніпровську воду, на протилежному березі закріплювалося троє-п'ятеро...

Однак гітлерівський «Східний вал» на неприступному правому березі був подоланий завдяки зростаючому військовому мистецтву та героїзму радянських військ. Свідченням останнього стало присвоєння звання Героя Радянського Союзу 2438 воїнам, що перевищило кількість таких відзнак за весь попередній період нагороджень. Не зайвим буде нагадати прихильникам популярних нині конфронтаційних поглядів на відносини між націями, що Україну звільнила армія, у якій билися представники десятків народів СРСР, довівши колосальну вагу міжнаціональної злагоди та взаємодопомоги. Безсумнівно, мали місце серйозні прорахунки у бойовому плануванні, не належним чином забезпечувалися темпи наступу та формування великої ріки, адже у того ж Воронезького фронту інженерні засоби застрягли під Ростовом-на-Дону, бази постачання та важка артилерія розтягнулися на 250–300 км. Гостро бракувало протиповітряного прикриття. Великою кров'ю обійшлося стратегічне дезінформування противника на Букринському й Лютизькому плацдармах. До початку жовтня у стрілецьких дивізіях «придніпровських» армій у строю залишилося 20–30% бійців. Загальні безповоротні втрати радянської сторони перевищили 417 тис. вояків, санітарні становили майже 1,3 млн осіб. Відчутних втрат зазнав і ворог, чий піхотні дивізії перетворилися на полки, – противник змушений був вводити у бій резерви, а загальні бойові та санітарні втрати противника обчислюються у 1 млн вояків.

Форсування Дніпра та успішні наступальні операції на Правобережжі створили передумови для Визвольного походу наших військ до Східної Європи, чії народи вступали у війну з гітлерівським рейхом. Вирішальну роль у вигнанні окупантів відіграли саме чотири Українські фронти, в арміях яких вже у 1944 р. до 50–80% особового складу становили українці та вихідці з України. Ми як нащадки визволителів сподіваємося на вдячну пам'ять цих народів, адже лише у Польщі пало 600 тис. радянських воєнків, а 30% території нинішньої Республіки Польща відійшло до неї у процесі міжнародно-правового оформлення підсумків Другої світової війни.

Обов'язково слід згадати про значні партизанські сили, котрі, зокрема, були задіяні під час Київської операції. Партизани сприяли армії у оволодінні переправами через Дніпро, Прип'ять і Десну. Загалом партизани України захопили, організували і утримували 25 переправ (з них 3 – на Десні, 12 – на Дніпрі, 10 – на Прип'яті), що полегшило захоплення плацдармів та наступальні дії радянських військ. Не можна не згадати і про те, що у 1943 р. промисловий потенціал СРСР ще утричі поступався Німеччині та окупованим нею територіям Європи, а от випуск основних видів радянських озброєння та бойової техніки вже перевищив рейх. Ми не можемо не пам'ятати і про звитягу тих, хто, мешкаючи у землянках, на скудному пайку, з ходу відновлював металургійні гіганти, заводи, шахти, електростанції, виробництво потрібної фронту продукції. З союзних республік йшла сировина, устаткування, стада худоби, їхали спеціалісти. Розвивалися унікальні наукові напрями, відроджувалося культурно-освітнє життя. Зараз навіть уявити собі важко, що наші предки до 1948 р. в цілому відновили зруйноване господарство!

Говорячи про значення подвигу фронту і тилу, як науковець та учасник розробки політики пам'яті в Україні, не можу, на жаль, не констатувати, що в останні чверть століття докладаються вельми потужні, цілеспрямовані й невибагливі з погляду моралі зусилля із прищеплення свідомості громадянам України деструктивних, нігілістичних та антинаукових поглядів щодо подій Великої Вітчизняної війни.

Сумно, але до цієї справи підключилося і чимало колег з професійного цеху історичної науки. Доходить до прямої фальсифікації документальних матеріалів, наукового й морального релятивізму в оцінці фактів. У демократичному суспільстві лунають навіть заклики «заборонити» саме виплекане кров'ю поняття «Велика Вітчизняна війна»!

І це при загальновідомому, закріпленому в міжнародно-правових актах значенні, яке мала перемога над нацизмом для розбудови наших сучасних територій, кордонів, статусу України у світі, що дає зайві козири реваншистським силам та веде до ерозії національної державності, стосунків між поколіннями. При цьому, гадається, найбільшу небезпеку становлять:

- Спроби нівелювати закріплені в історичній дійсності, міжнародному праві та доведені науково поняття про агресорів та їхніх жертв, справедли-

---

вості оборонної війни, участі українського народу у боротьбі співдружності антифашистських націй. Апофеозом цього стало демагогічне «прирівнювання нацизму і сталінізму», адже під останній можна маніпулятивне підвести і Червону армію, і радянську державу, і рух опору на окупованих територіях.

- Замовчення або дискредитація позитивних результатів перемоги та її епохального значення для долі українського та інших народів СРСР, підміна їх спекулятивними визначеннями на кшталт «советсько-нацистська війна», «війна двох тоталітарних режимів», «зміна однієї окупації іншою», «чужа для України війна наддержав» тощо.

- Заперечення існування радянського військового мистецтва, патріотичного, духовного піднесення народів СРСР, їх національної самосвідомості та державницьких почуттів.

- Замовчування особливої жертвовності східнослов'янських народів, намагання зарахувати у «неполіткоректні» згадки історичних фактів про унікальну за своєю масштабністю й жорстокістю нацистську систему знищення та експлуатації народів.

Нехтування історичною правдою, або навіть свідомий запуск кон'юнктурного «механізму забування», не тільки спотворюють важливе у громадянському відношенні пізнання минулого, але й є відверто аморальним прийомом, що нівечить свідомість й душу, у першу чергу – молоді.

Не зайвим, у зв'язку з цим, буде нагадати, що крім 3,5 млн загиблих на фронтах, за період окупації Україна втратила щонайменш 4 млн цивільних громадян. З них 1,7 млн українців, 1,9 млн євреїв (75% від усіх жертв Голокосту в СРСР), до 100 тис. циган, решта жертв припадає на росіян та інші національні групи України. Із 6,2 млн радянських військовополонених гітлерівці знищили 4,3 млн, з яких на території України померло від голоду й знущань 1,8 млн осіб. Висока смертність від голоду і хвороб, великого відтоку міського населення в села, вивезення на роботу до Німеччини, масових страт, населення українських міст катастрофічно скоротилося – зокрема, у столиці УРСР Києві з майже 900 тис. довоєнних мешканців визволителів дочекалося близька 180 тис. осіб.

Повертаємось до відзначення ювілею Битви за Дніпро та визволення Києва. Серйозний імпульс цій загальнонародній й благородній справі надав Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з відзначенням 70-ї річниці визволення України від фашистських загарбників та 70-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.». Не може не згадати, що свою лепту в увічнення пам'яті про Велику Вітчизняну війну, визволення України вносить і Український інститут національної пам'яті.

Його колектив буквально у ході становлення основ своєї роботи одразу ж розгорнув дослідження історичних трагедій народів України, зробивши їх одним із провідних напрямів своєї діяльності. Ми докладаємо зусиль до вивчення й увічнення пам'яті про визволителів і жертв гітлеризму,

---

ведемо пошук нових документальних матеріалів доби Великої Вітчизняної війни, ініціюємо та організуємо відповідні меморіальні заходи. Зокрема, з ініціативи УІНП та з підтримки громадськості, ухвалено Указ Президента України та Постанову Верховної Ради України щодо вшанування пам'яті про знищене окупантами селище Корюківка Чернігівської області, адже у ньому відбулося безпрецедентне одномоментне знищення карателями майже 7000 мирних мешканців.

Нами проводяться всеукраїнські та міжрегіональні наукові конференції та круглі столи, присвячені тим або іншим аспектам історії України воєнної доби. Виходять друком наукові праці. Серед наукових та науково-документальних видань Інституту – підготовлений спільно з Організацією ветеранів України капітальний збірник статей та спогадів «Партизанська і підпільна боротьба в Україні (1941–1944 рр.): історія, люди, пам'ять». Вийшло кілька збірників документів та матеріалів, присвячених Корюківці, уточнений мартиролог жертв згаданої Корюківської трагедії. Реалізується науково-видавничий проект «Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941–1944 рр.)», побачило світ однойменне науково-довідкове видання, збірник «Знищені села Чернігівщини». На виконання Указу Президента України проведені всеукраїнські конференція та круглий стіл, присвячені 70-й річниці насильницького вивезення мешканців України на роботи до Німеччини, вийшли друком збірники наукових праць «Війна. Окупація. Пам'ять», «Українські оstarбайтери: доля і пам'ять». Науковцями Інституту оприлюднено десятки відповідних наукових статей та наукових повідомлень. Незабаром вийде друком і збірник матеріалів нашої сьогоднішньої конференції. Ми активно співпрацюємо із засобами масової інформації та громадськістю із популяризації знань з історії Другої світової війни та її подій в Україні.

Бажаю шановним учасникам конференції творчої наснаги й продуктивної роботи в інтересах подальшого дослідження різних сторінок звитяги й мучеництва наших предків у Великій Вітчизняній війні. Зичимо здоров'я та бадьорості високоповажним ветеранам, носіям живої пам'яті про визволення української землі. Сподіваюся, що попереду у нас спільна плідна наукова й меморіальна робота з відзначення 70-й річниці остаточного визволення України та ювілею Перемоги у Великій Вітчизняній війні.

**Директор Українського інституту
національної пам'яті**

Валерій СОЛДАТЕНКО

Вітальне слово
заступника генерального директора з наукової роботи
Меморіального комплексу «Національний музей історії
Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»,
заслуженого працівника культури України
Любові ЛЕГАСОВОЇ

Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. є найбільшим музейним центром України з наукової та образної інтерпретації історії Другої світової та Великої Вітчизняної війни. Меморіальний комплекс давно переріс відведену йому роль хранителя пам'яті про найстрашніший збройний конфлікт в історії людства, трансформувавшись на солідну науково-дослідну інституцію. Тож не дивно, що його колектив упродовж багатьох років успішно втілює різноманітні наукові, комунікативно-освітні та гуманітарно-пошукові проекти.

У тематично-конспективному викладі змодельовано основні аспекти наукового комплектування, дослідження та втілення музейними засобами теми «Битва за Дніпро і Київ»:

- від моменту відкриття музею історії Великої Вітчизняної війни у жовтні 1974 р. створено три стаціонарні експозиції та понад 20 різноманітних виставкових проектів із зазначеної проблеми. Багато в чому науковці-музейники були новаторами;

- уперше в Радянському Союзі в Меморіалі систематизовано та оприлюднено перелік частин, з'єднань та об'єднань, які отримали почесні найменування за українськими топонімічними назвами, зокрема тих, що відзначилися у битві за Дніпро та Київ;

- уперше акумульовано у фондовому зібранні музею та введено до наукового обігу близько 800 науково-інформаційних справ про бойові шляхи військових формувань Червоної армії, які визволяли Україну від нацистських загарбників;

- уперше за часів СРСР науковцями Меморіального комплексу складено алфавітний перелік Героїв Радянського Союзу, удостоєних цього високого звання за подвиги у роки війни, зокрема в битві за Дніпро. Ці прізвища золотом викарбовані у Залі Слави музею. На всіх Героїв, а це майже 12 тисяч прізвищ, скомплектовано наукові музейні дос'є. З 2005 р. у Меморіал на довічне державне зберігання передаються особові справи Героїв, які проживали в Україні. Нині цей науковий масив нараховує майже тисячу справ, що містять десятки оригінальних документів;

- упродовж усього періоду діяльності музею активно здійснювалося формування колекції прапорів, яка налічує 736 одиниць; серед них – партизанські, трудові, нагородні. Основна частина – бойові; 240 з них належать військовим частинам і з'єднанням Червоної армії, які брали участь у визволенні України, 80 – форсували Дніпро, понад 30 – визволяли Київ;

- музейне зібрання містить десятки тисяч спогадів і свідчень, меморіальних матеріалів учасників битви за Дніпро та Київ, реліквій із місць боїв.

З великої кількості музейних наукових програм, спродукованих Меморіалом, хотілося б виокремити найбільш прикметну – ресурсову акумуляцію та наукове дослідження Документального фонду з обліку людських військових втрат України в роки Великої Вітчизняної війни.

Ще із середини 90-х рр. минулого століття наукові співробітники Меморіального комплексу розпочали акцентований пошук найжахливіших документів війни – похоронок. Саме тоді виникла ідея зібрати всі сповіщення про загиблих, аби вивчити їх і зберегти для прийдешніх поколінь. Увесь масив такої скорботної документалістики воєнної доби на той час зберігався у військкоматах України. Уже у 1995 р. науковці музею скомплектували перший масив сповіщень про загиблих та представили його в експозиції Залу Пам'яті – це майже тисяча похоронок Чорнобайвського райвійськкомату Черкаської області. Завдяки ініціативі адміністрації Меморіалу, підтриманої Президентом України, тривалій та наполегливій співпраці музейників із Міністерством оборони України, у 2006 р. після неодноразових звернень військове відомство видало наказ, який зобов'язав військкомати передати всі «похоронки» на довічне державне зберігання до Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. У Меморіальному комплексі розпочалося формування Документального фонду з обліку людських військових втрат України у Великій Вітчизняній війні. Нині Фонд налічує близько 9 тис. архівних справ, що містять понад 3 мільйони персональних документів щодо загиблих або зниклих безвісти воїнів, призваних на фронт військкоматами України. Процес комплектації триває й досі. Паралельно з комплектуванням розпочалося створення Всеукраїнської електронної бази даних на загиблих та зниклих безвісти воїнів у роки Великої Вітчизняної війни. На сьогодні віртуальна база нараховує понад 150 тисяч персональних карток загиблих та близько 170 тисяч сканографій документів. Процес віртуалізації Бази також не припиняється. Інформативний потенціал Документального фонду та Всеукраїнської електронної бази даних дає змогу проводити кваліфікований пошук інформації про загиблих воїнів за запитами громадських організацій, державних установ, індивідуальними зверненнями окремих громадян. Сьогодні вдалося встановити відомості на майже 350 загиблих військовослужбовців, про долю яких раніше родини не мали жодної інформації. Документальний фонд з обліку людських військових втрат України у Великій Вітчизняній війні використовується у різноманітних виставкових проєктах та інших науково-комунікативних заходах, ним послуговуються як потужним історико-джерельним підмурком для наукових студій і гуманітарно-пошукових ініціатив науковців музею.

Вагомий доробок Меморіального комплексу в науково-дослідницькій, експозиційно-виставковій, науково-освітній, науково-фондовій, реставраційній, науково-методичній роботі знаходить відображення не лише

в експозиціях, виставкових ансамблях, різноманітних пошукових і гуманітарних музейних проєктах, а й у наукових та науково-документальних виданнях. Серед творчого доробку наукових співробітників музею ґрунтовні праці з історії найбільшого мілітарного конфлікту ХХ ст., публікації історичних документів, музеєзнавчі розвідки теоретичного та практичного спрямування, наукові дослідження з проблематики музейної педагогіки, психології, соціології тощо. У потужний видавничий проєкт переросла запроваджена спільно з Інститутом історії України НАН України дослідницька програма під промовистою назвою «Дослідження, документи, свідчення». Видавничий задум покликаний забезпечити системне опрацювання всіх без винятку сторін Другої світової та Великої Вітчизняної війн у всій їхній багатомірності, суперечливості та складності, постійне залучення нових джерельних пластів. Антропоцентричні підходи до висвітлення подій воєнної минувшини й надалі домінуватимуть у чергових виданнях започаткованої науково-документальної серії, в арсеналі якої нині чотири видання: «Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Слауті на Хмельниччині», «Непрочитані листи 1941-го...», «Київ очима ворога» та «Київські адреси сповіщень про загибель».

Останнє науково-документальне видання серіалу «Дослідження, документи, свідчення», що нині презентується широкому загалу, присвячується проблемі безповоротних військових втрат воїнів-киян у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Ця книжка стала результатом першого етапу вивчення унікального виду джерел, зосереджених у Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. У виданні вперше презентовано Документальний фонд з обліку людських військових втрат України у Великій Вітчизняній війні, показано його науковий та джерельно-інформативний потенціал, приклади дослідницького та музейного використання, до наукового обігу введено основні нормативні й звітні документи з обліку загиблих та інформування їхніх родин.

На особливу увагу заслуговують теоретичні дослідження, присвячені процесу персонального обліку людських військових втрат у Червоній армії в цілому та роботі київських військкоматів у цьому виді діяльності зокрема. Уперше встановлено та документально підтверджено, що близько 50% загиблих були взяті на облік у післявоєнний час і переважно визнано зниклими безвісти з умовною датою «зникнення». Ці цифри яскраво переконують у тому, що війна назавжди залишатиметься в історичній пам'яті соціуму, а нащадки й надалі шукатимуть могили своїх «зниклих» дідів та прадідів. Саме на таких небайдужих читачів розраховане презентоване видання. Сподіваємося, що воно стане в пригоді вітчизняним та зарубіжним науковцям, які досліджують події Другої світової та Великої Вітчизняної війн, а також зацікавить широкі кола громадськості.

Праця містить дослідження з проблеми зв'язи та жертвовності військовослужбовців Києва, розповіді про долі загиблих, матеріали їхніх родин,

---

документи з обліку. У ній уперше оприлюднено останні листи воїнів-киян та подано біографії адресантів. Вагомим складником видання є диск із Персональною базою даних на загиблих та зниклих безвісти воїнів Києва, яка є найповнішим електронним ресурсом із зазначеної теми. Вона об'єднує відомості з оригінальних документів, усіх друкованих мартирологів та доступних електронних удокументованих ресурсів, і нараховує 89 802 персоналії.

Наразі науково-дослідна робота про героїку та жертвовність народу України у роки війни триває. А презентоване видання – це лише перший сегмент опанування масштабної музейної науково-дослідницької програми «Україна в роки Другої світової війни – демографічний вимір».

Пам'ять про війну, актуалізована різноманітними музейними проектами, зокрема й видавничими, є тим ментальним ланцюгом, який об'єднує кілька поколінь наших співгромадян. Активна діяльність Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» з формування національної пам'яті та сучасна музеологічна практика задовольняє різноманітні запити відвідувачів. Вона викликає почуття шанобливості до покоління воєнної епохи, віддає борг пам'яті мільйонам полеглих, об'єктивно висвітлює історію Другої світової і Великої Вітчизняної війни, історичне значення Перемоги над нацизмом і фашизмом для світової цивілізації, утверджує ідеали миру, злагоди і гуманізму. Глибоко переконані, що науково-документальне видання «Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення» стане переконливим інтегрантом історичної пам'яті та історіографії, слугуватиме гідному відзначенню 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників.

**Заступник генерального директора
з наукової роботи
Меморіального комплексу
«Національний музей історії
Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.»**

Любов ЛЕГАСОВА

**Привітання
заступника начальника Національного університету оборони
України імені Івана Черняхівського
Бориса КУРОВСЬКОГО**

Вельмишановні організатори і учасники конференції!

Щиро вітаю Вас з початком роботи Всеукраїнської наукової конференції «Битва за Дніпро».

Сьогоднішній захід є одним із проявів глибокої пошани і вдячності тим сотням тисяч воїнів, що самовіддано билися з ворогом і віддали своє життя за перемогу на Дніпрі. Завдяки їхньому подвигу 6 листопада 2013 р. ми відзначаємо 70-ту річницю визволення від гітлерівських окупантів столиці України – міста Києва. Битва за Дніпро за своїми військово-політичними наслідками позитивно вплинула на подальший хід війни.

Події тих далеких років і нині не залишають байдужими громадян України, спонукають вітчизняних істориків до подальших досліджень у цій галузі. Підтвердженням цьому є наш науковий форум.

Всеукраїнська наукова конференція «Битва за Дніпро» збрала представників всіх напрямів національної історичної науки, що засвідчує значну зацікавленість наукової громадськості та всього українського суспільства у вивченні багатьох важливих питань нашого минулого. Адже відомо, що історія повторює свої уроки, коли їх забувають нащадки.

У контексті загальноісторичних досліджень проблематика вивчення подій Великої Вітчизняної війни на українських землях має вагоме значення, оскільки вона значною мірою впливає на весь історичний процес і сприяє розширенню знань про історію України в цілому. Важливим є й те, що саме Україна стала ареною найзапекліших битв, а у лавах Радянської армії воювало чимало наших співвітчизників, які вписали багато героїчних сторінок на шляху до великої перемоги.

Міністерство оборони України всебічно підтримує роботу в галузі вивчення історії Великої Вітчизняної війни. Співпрацюючи з науковими, освітніми установами, ми прагнемо до розвитку та популяризації військово-історичної науки у нашій державі, де історія військових подій 1941–1945 рр. в Україні посідає гідне місце. Це також значною мірою сприяє розвитку військово-історичної наукової школи, подальшій розробці національної концепції історії Великої Вітчизняної війни.

Сьогодні система роботи з особовим складом у Збройних Силах України потребує значного посилення ідеологічної та історичної складової у військово-патріотичному вихованні, спрямованої на формування світогляду воїна – свідомого захисника Батьківщини, громадянина і патріота.

Глибоко переконаний, що результати цього наукового форуму стануть помітним внеском у вивчення та популяризацію історії Великої Вітчизняної війни. Його наукові імпульси сприятимуть виникненню нових задумів

і проектів для подальшої роботи дослідників у розробці цієї складної, але завжди актуальної теми, а видання матеріалів конференції стане цінним джерелом інформації та своєрідним стимулом для майбутніх дослідницьких зусиль.

Ще раз вітаю організаторів і учасників Всеукраїнської наукової конференції «Битва за Дніпро» і бажаю нам всім плідної роботи.

**Заступник начальника
Національного університету оборони України
імені Івана Черняховського**

Борис КУРОВСЬКИЙ

РОЗДІЛ 1

БОЙОВІ ДІЇ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ ТА ПАРТИЗАНСЬКИХ СИЛ У ХОДІ БИТВИ ЗА ДНІПРО ТА ВИЗВОЛЕННЯ м. КИЄВА

УДК 93(477)

Горєлов В. І., Грицюк В. М.

КИЇВСЬКА СТРАТЕГІЧНА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ ВОРОНЕЗЬКОГО (1-го УКРАЇНСЬКОГО) ФРОНТУ (11 ЖОВТНЯ–13 ЛИСТОПАДА 1943 р.)

Київ, завжди вічний і молодий, 2013 р. відзначає 70-у річницю свого визволення від нацистської окупації. Столиця нашої держави була звільнена 6 грудня 1943 р. військами 1-го Українського фронту. В історичній літературі панує позиція, що ця подія сталася в результаті успішно проведеної Київської стратегічної наступальної операції (3–13 листопада 1943 р.) [1; 5; 13]. Це дійсно так. Однак той факт, що фронтових операцій (саме операцій, з точки зору воєнного мистецтва), за мету яких ставилося визволення та утримання Києва, було декілька, належним чином не висвітлений. Мужність і героїзм рядових бійців і командирів, гірка «ціна» цих операцій, втрати особового складу, озброєння і бойової техніки, покладені на оltар жертвовності, – при аналізі військових подій, пов'язаних з визволенням Києва, не враховуються, і залишаються якось осторонь. Опис боїв за Лютізький і Букринський плацдарми можна знайти у наукових працях [1; 10], у мемуарах полководців, зокрема К. С. Москаленка [11], спогадах учасників боїв за Київ [3], у літописах бойових шляхів з'єднань і об'єднань – 3-ї гвардійської танкової армії [14], 13-ї армії, 10-го і 6-го гвардійського танкових корпусів. Однак належним чином не проаналізованими залишаються жовтневі наступальні операції військ Воронежського (1-го Українського) фронту: з 12 до 15, з 21 до 23 жовтня з Букринського плацдарму і з 11 по 17 жовтня з плацдармів північніше Києва – Лютізького і Димерського. А контрастна наступальна операція фронту у київському напрямку в листопаді–грудні 1943 р. у літературі розглядається як окрема оборонна операція.

Ми хочемо подати свій погляд на Київську стратегічну наступальну операцію, яка складалась з фронтових операцій і проходила (на наш погляд) з 11 жовтня до 13 листопада 1943 р.

Червона армія у літній кампанії 1943 р. досягла мети наступу на території Смоленської, Курської, Орловської та Харківської областей. З урахуванням цього Ставка ВГК ухвалила розпорядження продовжувати наступ на південь і південний схід у напрямках Курськ–Київ та Курськ–Кременчук аж до Дніпра. 26 серпня Центральний, Воронежський і Степовий фронти

розпочали Чернігівсько-Полтавську стратегічну наступальну операцію (26 серпня–30 вересня 1943 р.). У ході цієї операції вони відтіснили війська Вермахту у складі 2-ї польової армії групи армій «Центр», 4-ї танкової і 8-ї армій групи армій «Південь» до Дніпра. Війська трьох фронтів захопили невеликі, але стратегічно важливі плацдарми на правому березі Дніпра на південь від Гомеля, у районі Чорнобиля, Димера, Лютіжа на північ від Києва та Великого Букрина, на південь від Києва і на південь від Кременчука. Радянським командуванням були підготовлені умови для звільнення Правобережної України та в першу чергу столиці – м. Києва [6, с. 78–79; 13, с. 289–290]. Київ перебував у смузі наступу Воронежського фронту.

Визволення Києва мало велике військово-політичне значення для вищого керівництва СРСР перед запланованою на кінець листопада 1943 р. Тегеранською конференцією глав трьох союзних держав антигітлерівської коаліції [4, с. 713].

Американський військовий дослідник Девід Гланц зазначає, що в літній-осінній кампанії 1943 р. Ставка ВГК у ході наступальних операцій випробувала межі оперативних можливостей військ Червоної армії. Після того, як діючі фронти виконували поставлені перед ними першочергові стратегічні завдання, Ставка стандартно ставила перед ними нові з метою перевірити на міцність або – при удачі – розгромити чергові оборонні порядки німців. У ретроспективі більшість цих завдань бачаться надмірно амбітними і далеко виходять за межі можливостей фронтів. Однак, зазначає Д. Гланц, якщо бути справедливим у відношенні до Ставки ВГК, то слід визнати: надмірний оптимізм, демонстрований при формуванні нових завдань, був наслідком абсолютно здорової (хоча і не обов'язкової) практики намагатися розвинути кожен успіх до максимально можливої межі [6, с. 81–82].

Саме до таких завдань Ставки ВГК належить завдання Воронежському фронту: з ходу форсувати Дніпро і звільнити Київ. Німецькі стратеги виходили з того, що в минулих війнах наступаючі армії завжди змушені були зупинятися перед великими річковими рубежами і робити тривалу паузу, щоб підтягнути свої сили і підготуватись до наступного етапу наступу, яке мало починатися з форсування річки.

«Радянське Верховне Головнокомандування знайшло новий метод розв'язання цього складного завдання. *Це нове полягало у тому, щоб наступаючі війська повинні були з ходу форсувати річкові перепони і забезпечувати за собою один або кілька великих плацдармів на протилежному березі річки <...> Саме на Дніпрі радянські війська повинні були здійснити у стратегічному масштабі нову ідею Верховного Головнокомандування (виділено авторами).*

Війська Воронежського фронту, вийшовши до Дніпра на київському напрямку, успішно здійснили захоплення тактичних плацдармів на правому березі річки на південь від Переяслав-Хмельницького <...>. Проте коман-

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

дування фронту не змогло глибоко перейнятися ідеєю Верховного Головнокомандування, не змогло творчо її здійснити на своїй ділянці, і на першому етапі Київської операції війська завдання, яке стояло перед ними, не виконали» [12, с. 89–90].

У праці науковців радянського Генерального штабу з вивчення досвіду бойових дій Воронежського (1-го Українського) фронту з визволення столиці Радянської України про Букринський плацдарм зазначено: «Переправні засоби відстали. <...>. Вийшовши до Дніпра (22–23 вересня 1943 р. – автори), війська фронту не використали слабкості супротивника, який не встиг закріпитися на ділянці Ржищів–Канів, і через відсутність переправ фактично до жовтня не змогли розгорнути великих наступальних операцій. Переправлена без артилерії піхота при слабкій підтримці авіації успіху розвинути не змогла. Будівництво переправ йшло повільно » [12, с. 94]. 3-я гвардійська танкова армія розпочала переправу бойових машин з прибуттям 6-ї понтонної бригади тільки 28 вересня. Танкісти закінчили зосередження своїх підрозділів на Букринському плацдармі 5 жовтня, тобто через два тижні після підходу до Дніпра. До цього часу противник встиг створити міцну оборону [7, с. 90].

Командування Воронежського фронту не змогло реалізувати ідеї Ставки ВГК щодо форсування Дніпра з ходу й розширенню Букринського плацдарму з тактичного до стратегічного розміру (з майбутнім наступом з метою звільнення Києва). До смерті Й. В. Сталіна у березні 1953 р. у цьому й полягала, на думку авторів, військово-політична причина забуття й замовчування радянською офіційною історіографією у відкритій пресі трьох наступальних операцій фронту в жовтні 1943 р. з відносно високими втратами. За певних обставин Київ міг бути звільнений наприкінці вересня – початку жовтня 1943 р. – якби інженерно-понтонні й саперні підрозділи й частини вийшли до Дніпра в районі південніше Переяслав-Хмельницького одночасно із з'єднаннями 3-ї гвардійської танкової й 40-ї армій 22–23 вересня, й без оперативної паузи організували б переправу для всіх родів військ на Букринський плацдарм [12, с. 39–40].

Київ був звільнений 6 листопада до 26-ї річниці Великого Жовтня у ході Київської стратегічної наступальної операції (3–13 листопада 1943 р.) з порівняно малими втратами. Членом Військової ради Воронежського (1-го Українського) фронту був 1-й секретар ЦК КП(б) України М. С. Хрущов (з 1953 р. – після смерті Й. В. Сталіна – по 1964 рр. – 1-й секретар ЦК КПРС, одночасно у 1958–1964 рр. – Голова Ради Міністрів СРСР) [5, с. 798]. На догоду йому з урахуванням політичної кон'юнктури в період його правління Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС була створена 6-томна (мовою оригіналу) «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 рр.». У 3-му томі була тільки фраза, що з Букринського плацдарму вівся наступ, але безуспішно (про наступ з Лютизького плацдарму нічого сказано не було !) [8, с. 335]. У 3-му томі цього наукового

видання не знайшлося місця для трьох наступальних операцій Воронежського (1-го Українського) фронту в жовтні 1943 р. з їх відносно високими втратами, які кидали тінь на колишнього 1-го секретаря ЦК КП (б) України – члена Військової ради фронту, а пізніше й тодішнього керівника партії й країни – М. С. Хрущова. Після смерті Й. В. Сталіна в цьому й полягала, на думку авторів, військово-політична причина забуття й замовчування радянською офіційною історіографією у відкритих виданнях самої суті існування й проведення в реальному часі трьох наступальних операцій фронту в жовтні 1943 р.

У 1976 р. у 7-му томі фундаментального 12-томного видання (мовою оригіналу) «История Второй мировой войны 1939–1945 гг.» про цей період була фраза, що з Букринського плацдарму двічі вівся наступ, але безуспішно; впертий спротив чинили гітлерівці північніше Києва [9, с. 254]. Тобто й у цьому серйозному науковому виданні не знайшлося місця для трьох жовтневих наступальних операцій Воронежського (1-го Українського) фронту.

Воронезький фронт на початок жовтня 1943 р. займав плацдарми на правому березі Дніпра на північ (найбільший – Лютізький: війська 38-ї армії) та південь від Києва (найбільший – Букринський: з'єднання і частини 27-ї, 40-ї, 47-ї загальновійськових і 3-ї гвардійської танкової армії) [4, с. 99, 332; 6, с. 79]. З 24-ї години 5 жовтня з Центрального фронту до складу Воронежського фронту були передані війська, що розташовувалися на північ від м. Лютіжа: 13-ї армії (дислокувалася на схід від м. Чорнобиль) і 60-ї армії (дислокувалася у районі м. Димер) [12, с. 64].

Протягом жовтня Воронезький (перейменований з 20 жовтня у 1-й Український) фронт закріпився на плацдармах на правому березі Дніпра [4, с. 98; 6, с. 79]. У цей період двічі, з 12 по 15 жовтня [4, с. 99; 12, с. 73–77] і з 21 по 23 жовтня [12, с. 81–85] війська фронту перейшли у наступ на південь від Києва на Букринському плацдармі, але значних результатів не досягли. На північ від Києва з 11 по 17 жовтня війська 38-ї армії розширили Лютізький плацдарм, а з'єднання і частини 60-ї армії розширили плацдарм у районі м. Димер [12, с. 80–81]. Ці бойові дії військ Воронежського (1-го Українського) фронту в наступальних операціях у жовтні 1943 р. у районі Києва маловідомі в радянській історіографії. Втрати особового складу, озброєння і бойової техніки внесли вагомий внесок у майбутню перемогу військ фронту для визволення столиці Української РСР.

3-го листопада 1943 р. війська 1-го Українського фронту завдали удару з Лютізького плацдарму, вибили німецькі війська 4-ї танкової армії з Києва (звільнений 6 листопада), Фасова, Житомира і захопили стратегічної величини плацдарм на захід від української столиці [6, с. 79]. Оперативно-стратегічні дії військ фронту офіційно отримали назву Київської стратегічної наступальної операції (3–13 листопада 1943 р.) [4, с. 99, 332–333; 13, с. 291–292].

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

З 13 листопада по 22 грудня 1-й Український фронт під командуванням генерала армії М. Ф. Ватутіна захищав звільнену територію Правобережної України від контрударів німецьких військ групи армій «Південь» під командуванням генерал-фельдмаршала Е. фон Манштейна, 2-ї польової армії групи армій «Центр» (командуючий генерал-фельдмаршал Е. Буш), сил 4-го повітряного флоту. Ці бойові дії фронту увійшли у військову історію під назвою Київської оборонної операції (13 листопада–22 грудня 1943 р.) [4, с. 334].

Американський військовий історик Д. Гланц відзначає, що історичні дослідження ігнорують жорстокі битви Центрального і Воронежського (1-го Українського) фронтів за оволодіння в жовтні 1943 р. стратегічним плацдармами за Дніпром на північ і на південь від Києва. За три тижні кровопролитних, але безплідних боїв військ 13-ї і 60-ї армій (передані 5 жовтня зі складу Центрального фронту), військ 27-ї, 38-ї, 40-ї, 47-ї і 3-ї гвардійської танкової армії Воронежського фронту так і не вдалося прокинути війська 4-ї танкової і 8-ї групи армій «Південь», які блокували плацдарми Червоної армії в районах Чернобиля, Димера, Лютіжа і Великого Букрина. У даному випадку вражаюча перемога 1-го Українського фронту в листопаді 1943 р. за Київ стерла ці наступальні бойові дії з пам'яті та історії [6, с. 84]. Девід Гланц також зазначає, що радянські історики свідомо припинювали або зовсім ігнорували значущість цих операцій – або з політичних, або з військових причин, а їхні німецькі візаві також не звертали на ці операції серйозної уваги, засліплені своїми грандіозними поразками на інших ділянках радянсько-німецького фронту [6, с. 81].

29 вересня 1943 р. командування Воронежського фронту отримало завдання: у взаємодії з лівим крилом Центрального фронту ліквідувати угруповання противника в районі Києва; після виходу на лінію Ставище, Фастів, Біла Церква продовжувати наступ головними силами в загальному напрямку на Бердичів, Жмеринка, Могилів-Подільський, міцно забезпечуючи себе з боку м. Рівне. Командуючий фронтом вирішив розгромити угруповання ворога в районі Києва й опанувати столицею України, наносячи головний удар з Букринського плацдарму (80 км на південь від Києва), і допоміжний – із плацдармів на північ від Києва.

У фронтовій наступальній операції першими завдавали удару армії правого крила фронту. Ударне угруповання правого крила Воронежського фронту в складі – 38-ї армії (командуючий генерал-лейтенант Н. Є. Чибісов) з доданням 5-им гвардійським танковим корпусом (Лютізький плацдарм) і 60-ї армії (командуючий генерал-лейтенант І. Д. Черняховський) з доданням 1-им гвардійським кавалерійським корпусом (Димерський плацдарм) з 11 по 17 жовтня 1943 р. проводило наступальну операцію. Її замисел полягав у наступному: військам 38-ї армії з Лютізького плацдарму – 51-й стрілецький корпус з півночі, а 50-й стрілецький корпус з півдня – концентричними ударами опанувати Києвом, а військам 60-ї армії – посилювати

удар з району Димерського плацдарму по київському угрупованню ворога зі складу 4-ї танкової армії [12, с. 64–65].

Частини 50-го стрілецького корпусу 11 жовтня просунулися на 2 км і оволоділи н. п. Гута Межигірська. Проте перший день наступу істотних успіхів не приніс, дуже активно завдавала ударів авіація противника. Тільки в смузі дії 60-ї армії було здійснено близько 700 літако-вильотів.

12 жовтня запеклі бої велися військами 13-ї армії (командуючий генерал-лейтенант М. П. Пухов) у районі Карпіловського плацдарму і на ділянці фронту від р. Тетерів до Лютіжа. Сильні втрати від ударів авіації противника зазнав 1-й гвардійський кавалерійський корпус. 38-а армія незначно розширила плацдарм на західному березі р. Ірпінь у районі н.п. Сняк.

13 жовтня 5-й гвардійський танковий корпус просунувся на південь уздовж західного берега р. Ірпінь до Гостомеля. Однак сильна протидія противника військам 50-го і 51-го стрілецьких корпусів не дала танкістам можливості розвинути успіх. Німці прорвалися в Лютіж – вибити їх вдалося 14 жовтня.

Ставало ясно, що наступальна операція 60-ї і 38-ї армій з оволодіння Києвом зазнала невдачі [12, с. 78].

15 жовтня на ділянці на північний захід від н. п. Карпилівка противник оточив частину сил 13-ї армії. 1-й гвардійський кавалерійський корпус за п'ять днів боїв втратив більше 2-х тисяч чоловік, особливо офіцерського складу.

Спроби продовжити наступ 16 жовтня успіху не мали [12, с. 79–80].

17 жовтня війська 60-ї армії вели запеклі бої. 38-а армія просунулася на південь на 3-5 км і дещо розширила Лютізький плацдарм.

У зв'язку з сильними втратами і неможливістю прорвати оборону противника війська 60-ї і 38-ї армій отримали завдання – перейти до оборони. 1-й гвардійський кавалерійський корпус виводився в 2-й ешелон сил фронту [12, с. 80].

При вивченні бойових дій Воронежського фронту в цій наступальній операції в аналізі Генерального штабу зазначено: «... наступальна операція правого крила фронту із завданням знищення київського угруповання військ противника і оволодіння Києвом закінчилася безуспішно. Було досягнуто тільки деяке розширення плацдармів на південь від гирла річок Тетерів та Ірпінь» [12, с. 80].

Одночасно з бойовими діями на Лютізькому плацдармі проходили напружені наступальні кровопролитні бої на південь від київського угруповання військ противника. Певною мірою вони відволікали на себе сили військ групи армій «Південь», знижуючи щільність німецьких дивізій при контрударах по частинах 60-ї і 38-ї армій, а при успіху операції реально могли перерости в охоплюючий удар з південного заходу проти київського угруповання сил Вермахту.

Головне угруповання військ лівого крила Воронежського фронту у складі 40-ї армії – командуючий генерал-полковник К. С. Москаленко – (47-й

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

і 52-й стрілецькі корпуси, частини 8-го гвардійського і 10-го танкових корпусів), 27-ї (командуючий генерал-лейтенант С. Г. Трофименко) і 47-ї – командуючий генерал-лейтенант П. Ф. Жмаченко – (з силами 3-го гвардійського механізованого корпусу) армій, 3-ї гвардійської танкової армії – командуючий генерал-лейтенант танкових військ П. С. Рибалко – (у складі 6-го і 7-го гвардійських танкових і 9-го механізованого корпусів) і 2-ї повітряної армії (командуючий генерал-лейтенант авіації С. Я. Красовський) наступальну операцію проводило з 12 до 15 жовтня 1943 р. Її головним завданням було розширення Букринського плацдарму до стратегічних розмірів, вихід силами з'єднань 3-ї гвардійської танкової армії в район Білої Церкви і Фастова і визволення Києва [12, с. 59–60].

По наступаючим військам лівого крила Воронежського фронту противник організував сильний артилерійський і мінометний вогонь, ефективну діяльність авіації, контратаки танків і піхоти. За період операції війська Червоної армії зазнали величезних втрат в особовому складі, бойовій техніці і озброєнні. З урахуванням цього Ставка ВГК 15 жовтня скасувала наступ ударного угруповання фронту з району Букринського плацдарму і поставила завдання – перейти до оборони [12, с. 76].

В аналізі Генерального штабу щодо бойових дій військ Воронежського фронту в наступальній операції 12–15 жовтня 1943 р. зазначено: «... перший жовтневий наступ військ лівого крила фронту закінчився безуспішно. У результаті запеклих боїв було досягнуто лише незначне розширення Букринського плацдарму» [12, с. 77].

Ці дві наступальні операції ударних угруповань правого і лівого крил Воронежського фронту проходили одночасно і виявилися дуже кровопролитними, але безрезультатними. Про ці дві операції в документі Генерального штабу сказано: «За підсумком наступу військ Воронежського фронту в період з 12 по 15 жовтня 1943 р. на Букринському плацдармі і з 11 по 17 жовтня 1943 р. північніше Києва вони не виконали поставлених перед ними завдань. Оборону противника прорвано не було і він продовжував наполегливо чинити опір, активно контратакуючи наші війська. Війська фронту домоглися лише незначного розширення плацдармів на правому березі річки Дніпра північніше Димера на фронті 60-ї армії, у районі Лютіжа безпосередньо північніше Києва на фронті 38-ї армії і в районі Букринського плацдарму на лівому крилі фронту» [12, с. 80–81].

У період з 21 до 23 жовтня 1943 р. з Букринського плацдарму проводилася третя жовтнева наступальна операція військ 1-го Українського фронту.

21 жовтня після одноденної артпідготовки війська лівого крила фронту перейшли у наступ. Підрозділи 3-ї гвардійської танкової армії були кинуті (як і в попередній операції) на прорив тактичної глибини оборони противника в якості танків безпосередньої підтримки піхоти, що грубо порушувало вимоги Ставки ВГК і Наркома оборони СРСР. 47-й стрілецький корпус 40-ї армії, діючи на головному напрямку, вклинився в оборону

противника на 3-му км і з'єднався з частинами 52-го стрілецького корпусу, що діяв на Щучинському плацдармі. 6-й і 7-й гвардійські танкові корпуси до кінця дня вели бої на підступах до н. п. Уляники і Липовий Ріг і просунулися за день боїв на 5 км. Правофлангові з'єднання 27-ї армії оволоділи н. п. Ромашки. Війська 47-ї армії успіху не мали. Противник ввів у бій в районі н. п. Уляники, Липовий Ріг танкову дивізію СС «Райх» [12, с. 83].

22 жовтня наступ відновився о 10.30 після 15-хвилинного вогневого нальоту. На головному напрямку 6-й і 7-й гвардійські танкові корпуси атакували німців в один час з піхотою 40-ї армії. Противник за ніч посилив свої війська частиною сил 34-ї піхотної дивізії, які зняв з пасивної ділянки н. п. Трипілля, Ржищів. Наступаючі війська натрапили на не знищену систему артилерійського та мінометного вогню противника і його протитанкову оборону. Німці чинили запеклий вогневий опір і активно контратакували радянські війська. Свої контратаки частини Вермахту супроводжували сильною артилерійською та авіаційною підтримкою. Над полем бою безперервно з'являлися групи німецьких бомбардувальників по 25–30 літаків. На кінець дня війська 40-ї і 3-ї гвардійської танкової армії не тільки не просунулися вперед, але були змушені залишити кілька важливих у тактичному відношенні висот. 27-а і 47-а армії успіхів у просуванні не мали.

Артилерійський та авіаційний наступ фронту в цей день був слабким і не забезпечував дієвої підтримки стрілецьких і танкових військ. Ранкова 15-хвилинна артілподготовка виявилася недостатньою. 2-а повітряна армія за день боїв здійснила 574 літако-вильоти проти 1099 літако-вильотів у перший день наступу [12, с. 83–84].

23 жовтня зранку на всій ділянці фронту 40-ї армії противник вів розвідку боєм і в 16.40 перейшов у наступ у напрямку н. п. Ходорів. У наступі брали участь один полк 34-ї піхотної дивізії, частина сил танкової дивізії СС «Райх» і 72-а піхотна дивізія.

З урахуванням втрат і неможливістю подолати сильну німецьку оборону командувач фронтом вночі 23 жовтня припинив наступальну операцію і наказав військам на Букринському плацдармі перейти до оборони.

Ставка ВГК в оцінці 2-х невдалих наступальних операцій з Букринсько-го плацдарму в жовтні 1943 р. зазначила, що невдача сталася тому, що не були вчасно враховані умови місцевості, що ускладнюють тут наступальні дії військ, особливо 3-ї танкової армії [12, с. 85].

З приводу трьох наступальних операцій Воронежського (1-го Українського) фронту, проведених у жовтні 1943 р., в аналізі Генерального штабу зазначено: «Повторні і безплідні удари з Букринського плацдарму, неправильне використання танкової армії, введення її в бій одночасно з початком атаки піхоти по суті в якості танків безпосередньої підтримки піхоти, триваюче розосередження сил фронту між двома напрямками (букринський, лютізький плацдарми – автори) і відмова від ухвалення вчасно нового і сміливого рішення призвели до того, що жовтнева наступальна операція фронту успіху не мала» [12, с. 91].

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

Таким чином, у ході цих трьох наступальних операцій (11–17 жовтня з Лютізького плацдарму, 12–15 і 21–23 жовтня з Букринського плацдарму) війська Воронежського (1-го Українського) фронту в жовтні 1943 р. зазнали значних втрат в особовому складі, в озброєнні і бойовій техніці, а успіху у бойових діях над частинами і з'єднаннями групи армій «Південь» не досягли.

Людські втрати в цих трьох наступальних операціях Воронежського (1-го Українського) фронту в жовтні 1943 р. відображені в таблиці 1.

Таблиця 1

Людські втрати в трьох наступальних операціях, проведених військами Воронежського (1-го Українського) фронту у жовтні 1943 р.

Найменування операцій, термін їх проведення і застосовувані сили	Чисельність військ на початку операції	Втрати			
		Незворотні	Санітарні	Всього	Середньодобові
Лютізька наступ. операція (1.10.–2.11.43) Воронежський (з 20.10.43 – 1-й Український) фронт (13-а, 38-а, 60-а і 2-а повітряна армії)	253830	<u>24422</u> 9,6%	60642	85064	2578
Букринська наступ. операція (12–24.10.43) Воронежський (з 20.10.43 – 1-й Український) фронт (27-а, 40-а, 43-я, 3-я гвард. танк. і 2-а повітряна армії)	185960	<u>6498</u> 3,5%	21440	27938	2149

Сумарні втрати у трьох наступальних жовтневих операціях 1943 р. Воронежського (1-го Українського) фронту (підраховано авторами)	439790	30920 6,1%	82082	113002	4727
---	--------	---------------	-------	--------	------

(Таблиця складена на основі [13, с. 314]. Відсотки визначають кількість незворотних втрат до чисельності військ на початку операції.)

Необхідно відзначити, що втрати в особовому складі вражають: у трьох жовтневих операціях середньодобові втрати 4727 людини – кожен день вибуває зі строю два (!) стрілецьких полка [4, с. 692], а сумарні втрати в ході бойових дій у жовтні 1943 р. – 113002 військовослужбовців – це десять(!) повноцінних стрілецьких дивізій [4, с. 690].

Втрати Воронежського (1-го Українського) фронту в озброєнні і бойовій техніці за період жовтневих боїв 1943 р. відображені в таблиці 2.

Таблиця 2

Втрати Воронежського (1-го Українського) фронту в озброєнні і бойовій техніці у ході трьох наступальних операцій у жовтня 1943 р.

Міномети		Гармати								Всього гармат і мінометів	Міном. устан. РС	Зенітні гармати	Танки і САУ
82-мм	120-мм	76-мм ПА	76-ммДА	105-мм	107-мм	122-мм	152-мм	203-мм	Всього гармат				
256	304	+32	103	+9	1	23	+5	26	107	667	111	49	267

(Таблиця складена авторами на основі [12, с. 233, 248]. Знак + означає, що втрати даного виду озброєнь у ході боїв були поповнені тиловими поставками в кількості, що перевищує втрати на дане число. Наприклад, «+32» 76-мм гармат полкової артилерії (ПА) означає, що було втрачено, наприклад, 100 гармат, а постачання з тилу склали 132 гармати. Перевищення поставок над втратами в 32 одиниці і означає +32. ДА означає дивізійна артилерія.)

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

Показники цих втрат вражають – наприклад, 267 танків і САУ (самохідні артилерійські установки) – це п'ять (!) танкових бригад повноцінного складу [4, с. 705], а 107 гармат – це три (!) повноцінних артилерійських полків калібру 76-мм (!) [4, с. 65].

Ставка ВГК, з огляду на відносно успішні дії 38-ї армії в районі Лютізького плацдарму 11–17 жовтня 1943 р., наказала командуючому фронтом – для знищення угруповання ворога в районі Києва й звільнення столиці України перенести напрямок головного удару в район північніше Києва (Лютізький плацдарм), для чого перегрупувати сюди 3-ю гвардійську танкову армію й основну масу фронтової артилерії. До кінця жовтня це перегрупування було потай здійснене. У результаті цього на новому напрямку головного удару вдалося досягти переваги над противником в людях у 3, в артилерії у 4,6 і в танках у 9 разів [1, с. 216].

Зранку 3 листопада після артилерійської й авіаційної підготовки перейшло в наступ з Лютізького плацдарму головне угруповання фронту – 60-а і 38-а армії з 5-м гвардійським танковим корпусом у загальному напрямку на Фастів, Бердичів.

Для нарощування сили удару, увечері 4 листопада в бій була введена 3-я гвардійська танкова армія з 1-м гвардійським кавкорпусом. На світанку 6 листопада війська фронту вибили противника з Києва і до кінця 12 листопада вийшли на лінію Чорнобиль, Малин, Черняхів, Житомир, південніше Фастова й Обухова [1, с. 218–222; 10, с. 177–179].

Втрати 1-го Українського фронту у листопадовій наступальній операції (3–13 листопада 1943 р.) подані в таблиці 3. Показники (підрховані авторами), що дають уявлення про те, у скільки разів втрати Воронежського (1-го Українського) фронту в трьох наступальних операціях у жовтні 1943 р. перевищують його втрати у ході листопадової наступальної операції, надано у цій же таблиці.

Показники втрат у ході проведення офіційної Київської стратегічної наступальної операції вражають – середньодобові втрати у 2779 військовослужбовців – це в кожен добу один (!) стрілецький полк посиленого складу [4, с. 692], а сумарні втрати за всю операцію у 30569 військовослужбовців – це 2,5 (!) стрілецьких дивізій [4, с. 690]. Однак показники, що дають уявлення про те, у скільки разів втрати Воронежського (1-го Українського) фронту в трьох наступальних операціях у жовтні 1943 р. перевищують рівень даних втрат при проведенні листопадової наступальної операції (3–13 листопада 1943 р.) приголомшують наповал. Безповоротні втрати (убиті) перевищують у 4,7 рази, сумарні втрати – у 3,7 рази, а середньодобові – у 1,7 рази.

Ці високі показники і пояснюють військово-політичні причини того, що три жовтневі наступальні операції 1943 р. військ Воронежського (1-го Українського) фронту після війни були свідомо забуті й викреслені з пам'яті військової історії.

**Показники, що дають уявлення про те,
у скільки разів втрати Воронежського (1-го Українського) фронту
в трьох наступальних операціях у жовтні 1943 р.
перевищують втрати офіційної Київської
стратегічної наступальної операції (3–13 листопада 1943 р.)**

Найменування операцій, термін їх проведення і застосування сили	Чисельність військ на початку операції	Втрати			
		Незворотні	Санітарні	Всього	Середньодобові
Сумарні втрати у трьох наступальних жовтневих операціях Воронежського (1-го Українського) фронту (підраховано авторами)	439790	30920 6,1%	82020	113002	4727
Листопадова наступальна операція (3–13.11.1943) 1-й Український фронт (весь період)	671000	6491 1,0%	24078	30569	2779
У скільки разів (підраховано авторами) втрати Воронежського (1-го Українського) фронту у трьох наступальних операціях у жовтні 1943 р. вище втрат 1-го Українського фронту у листопадовій наступ. операції (3–13.11.1943 р.)		Вище у 4,7 разів	Вище у 1,2 разів	Вище у 3,7 разів	Вище у 1,7 разів

(Таблиця складена (показники підраховані авторами) на основі [13, с. 291, 314])

13 листопада противник, зосередивши велике танкове угруповання, перейшов у контрнаступ. У ході запеклих боїв ворогу вдалося потіснити війська 60-ї і 38-ї армій, що змушені були залишити Житомир, Брусилів. У грудні противник завдав удари на Малин, але істотних успіхів не досяг. Радянські війська відійшли від Черняхова на лінію Коростень, Малин, Радомишль. Противник не зміг вийти до Києва. Він зазнав величезних втрат у людях і техніці. До 22 грудня 1943 р. наступальні можливості ворожого угруповання закінчились [2, с. 103–113].

Таким чином, відбиттям контрнаступу противника у другій половині грудня 1943 р. завершилася Київська операція, яку сучасні історики офіційно розділяють на Київську стратегічну наступальну (3–13 листопада 1943 р.) та Київську оборонну (13 листопада – 22 грудня 1943 р.) операції. Однак, на нашу думку, правильніше першій операції дати інші хронологічні рамки – Київська стратегічна наступальна операція Воронежського (1-го Українського) фронту (11 жовтня – 13 листопада 1943 р.). У ході цієї стратегічної операції було проведено чотири фронтові наступальні операції (11–17 жовтня з Лютізького плацдарму, 12–15 і 21–23 жовтня з Букринського плацдарму) груп армій військ Воронежського (1-го Українського) фронту.

Провівши перегрупування і перейшовши у наступ з Лютізького плацдарму 3 листопада, радянські війська 6 листопада 1943 р. звільнили столицю України – місто Київ, провели кровопролитні оборонні бої проти наступаючих німецьких з'єднань та до 22 грудня 1943 р. просунулися на захід на глибину до 150 км і опанували важливим стратегічним плацдармом на Дніпрі, довжина якого по фронту перевищила 400 км. Були створені умови для нанесення нових могутніх ударів по противнику на Правобережній Україні.

Визволення Києва мало для вищого керівництва СРСР велике військово-політичне значення. Ця подія значно піднімала на світовому рівні авторитет Радянського Союзу і його Червоної армії. Особлива важливість цього історичного факту зростала в очах світової громадськості перед майбутньою Тегеранською конференцією керівників трьох союзних держав антигітлерівської коаліції.

Невиконання командуванням Воронежського фронту ідеї Ставки ВГК по форсуванню Дніпра з ходу в третій декаді вересня 1943 р. південніше Переяслав-Хмельницького не дало можливості оперативного розширення Букринського плацдарму з тактичного до стратегічного розміру (що, у свою чергу, дало б можливість звільнення Києва у жовтні 1943 р.). Успіхи військ 1-го Українського фронту при проведенні листопадової наступальної операції (3–13 листопада 1943 р.) дали можливість звільнити Київ від нацистських окупантів 6 листопада. Три жовтневі 1943 р. наступальні операції військ фронту з букринського й Лютізького плацдармів залишилися осторонь історіюписання Київської стратегічної наступальної операції. Незважаючи на це, їх конкретні втрати в особовому складі, бойовій техніці

й озброєнні мали вагомим значенням для визволення столиці України і успішного завершення, на нашу думку, Київської стратегічної наступальної операції Воронежського (1-го Українського) фронту (11 жовтня – 13 листопада 1943 р.). Нові хронологічні рамки часу її проведення мають, на нашу думку, право на існування у вітчизняній історіографії при вивченні проблематики «Битви за Дніпро».

Список використаних джерел:

1. Бережинський В. Г. Київська наступальна операція 1943 року / В. Г. Бережинський // Україна в полум'ї війни 1941–1945 [Гол. ред. кол. П. П. Панченко – К.: «Україна», 2005. – Розд. 2. – С. 215–223.
2. Бережинський В. Г. Київська оборонна операція 1943 р. / В. Г. Бережинський // Україна в полум'ї війни 1941–1945 [Гол. ред. кол. П. П. Панченко] / В. Г. Бережинський – К.: «Україна», 2005. – Розд. 1. – С. 103–113.
3. В битве за Киев. Воспоминания, очерки / [Под общ. ред. Д. Ф. Григоровича]. – К.: «Молодь», 1983. – 320 с.
4. Великая Отечественная война 1941–1945: Энциклопедия / [Гл. ред. М. М. Козлов]. – М.: Советская энциклопедия, 1985. – 832 с.
5. Военный энциклопедический словарь / [Пред. гл. ред. комиссии Н. В. Огаркова]. – М.: Воениздат, 1983. – 863 с.
6. Гланц Д. Советское военное чудо 1941–1943. Возрождение Красной Армии; [Пер. с англ. В. Фёдорова] / Девід Гланц. – М.: Яуза, Эксмо, 2008. – 640 с.
7. Грицюк В. М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / В. М. Грицюк. – К.: НАН України. Інститут історії України, 2010. – 150 с.
8. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945: В 6 т. / [Пред. глав. ред. комиссии П. Н. Поспелов]. – М.: Воениздат, Т. 3. – 1961. – 656 с.
9. История Второй мировой войны 1939–1945: В 12 т. / [Пред. ред. комиссии в А. А. Гречко]. – М.: Воениздат, Т. 7. – 1976. – 552 с.
10. Лисенко О. Є. Велика Вітчизняна війна. Хід бойових дій в Україні / О. Є. Лисенко // Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети [За заг. ред. О. І. Кузьмука] / О. Є. Лисенко. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – С. 152 – 194.
11. Москаленко К. С. На Юго-Западном направлении: В 2 кн. / К. С. Москаленко. – М.: Воениздат, Кн. 2. – 1979. – 178 с.
12. Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на киевском направлении в 1943 г. Краткий оперативный очерк / [Отв. ред. С. П. Платонов]. – М.: Воениздат, 1951. – 263 с.
13. Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование / [Под общ. ред. Г. Ф. Кривошеева]. – М.: Олма-Пресс, 2001. – 608 с.
14. 3-я гвардейская танковая / [Под ред. А. М. Зварцева]. – М.: Воениздат, 1982. – 288 с.

ФОРСУВАННЯ ДНІПРА ТА ЗАХОПЛЕННЯ ПЛАЦДАРМІВ НА ЙОГО ПРАВому БЕРЕЗІ

У воєнному мистецтві під форсуванням розуміють подолання військами з боєм природних або штучних перешкод, таких як водні (річка, канал, пролив та ін.), мінні загородження та перешкоди (мінні поля, зони загородження та руйнувань). Складність дій полягає в тому, що долати перешкоди необхідно під безперервним вогнем противника.

Форсування водної перешкоди завжди було важливою складовою наступу, а за складністю, характером та особливостями дій безперечно залишається у військовій справі одним з самих важких елементів ведення операції (бою). Досвід Великої Вітчизняної війни свідчить про те, що радянським військам доводилося форсувати 2–3 середні або 1–2 широкі водні перешкоди впродовж однієї фронтової (армійської) наступальної операції. З'єднання першого ешелону армій – практично щоденно форсували 1–2 вузькі водні перешкоди, як правило, з ходу і в короткі терміни [18, с. 307].

Річка Дніпро стала першою великою водною перешкодою на шляху визволення нашої країни, а потім і Європи, від німецько-фашистських загарбників. Радянські війська зіткнулися з масою труднощів на цьому етапі. Під час форсування шукали і застосовували різноманітні прийоми та способи, залучали підручні та спеціальні засоби, здійснювали маневр та перегрупування силами та засобами, при цьому воїни проявили масовий героїзм та саможертвоність.

Питанню форсування Дніпра та інших водних перешкод у радянській військовій літературі приділялася певна увага: так, у спеціальних збірниках з вивчення досвіду війни [14; 25], у збірниках бойових документів [20; 23], інформаційному збірнику [16], збірнику тактичних прикладів [24] та спеціальному виданні «Армійські операції» [1] наводилися лише позитивні приклади дій військ з форсування водних перешкод, робився певний аналіз їхніх дій, але недоліки на той час не аналізувалися. У наукових статтях військових журналів [2; 6; 9; 10; 11; 17; 22; 27] автори підходили до проблем форсування з позицій аналізу дій стрілецьких, бронетанкових та механізованих військ більш комплексно, але форсування Дніпра розглядалося як один з прикладів, на фоні більш вдалих дій військ при форсуванні інших водних перешкод.

У 1943 р. була розроблена спеціальна настанова з форсування річок [13]. У 1951 р. М. Шеховцовим розроблене дисертаційне дослідження за досвідом дій Центрального фронту у Чернігівсько-Прип'ятської операції [28].

У ряді фундаментальних праць [7; 15; 19; 21] дається глибока оцінка проблеми форсування водних перешкод, як важливого, але дуже важкого елементу ведення наступальних операцій. У спогадах полководців [4; 5]

форсування Дніпра розглядається на фоні оперативно-стратегічного огляду переважно як героїчна, але дуже складна та кровопролитна сторінка визволення України. Разом з тим, не зважаючи на те, що битві за Дніпро присвячено велику кількість фундаментальних та наукових праць, питання форсування Дніпра на кожному із 23-х плацдармів залишаються і досі недостатньо вивченими.

Узагальнення цього унікального досвіду ще не завершено і досі, а його актуальність зберігає своє значення і для сучасних Збройних Сил України.

Метою статті є розкриття досвіду форсування річки Дніпро військами 4-х фронтів у ході битви за Дніпро у період з 22 по 30 вересня 1943 р.

Зазнавши поразки у битві під Курськом, німецько-фашистське командування було змушене перейти до стратегічної оборони, маючи найближчим завданням зупинити подальший наступ Радянської Армії. Противник посилено будував оборонні рубежі і «вали».

Особливо велике значення німецько-фашистське командування надавало рубежу Дніпра. Ще навесні 1943 р., після поразки під Сталінградом, німецько-фашистське командування мало намір зміцнити правий берег Дніпра і тепер вирішило реалізувати цей план. 11 серпня був відданий наказ приступити до будівництва Східного валу – стратегічного оборонного рубежу. Головною частиною валу служили оборонні споруди по Дніпру [8, с. 33].

Ця велика річка посідає третє місце серед річок Європи, поступаючись за величиною тільки Волзі та Дунаю. Ширина Дніпра на той час коливалася від 400 до 3 500 м, глибина – від 2 до 12 м, швидкість течії – від 0,5 до 2 м за секунду. Правий берег високий і обривистий. Широкий і глибокий Дніпро зі швидкою течією дозволяв німецько-фашистському командуванню організувати сильну оборону на високому правому березі і створював численні труднощі при його форсуванні [3, с. 15].

Після розгрому противника під Курськом планувалося нанесення нових потужних ударів по німецько-фашистським військам. Радянські війська повинні були розвивати головний удар на Україні з метою завершити розгром військ всього південного крила німецько-фашистського фронту, не дати противнику можливості використовувати для тривалої оборони такі сильні природні рубежі, як ріки Десна і Дніпро в його середній течії.

У ході наступу радянські війська повинні були провести низку операцій з метою звільнення важливого промислового району – Донбасу, і найбагатших сільськогосподарських районів Лівобережної України. З висунанням радянських військ на р. Дніпро і захопленням плацдармів на його правому березі передбачалося створити необхідні умови для подальшого звільнення від німецько-фашистських загарбників Правобережної України. Ці завдання повинні були виконувати війська Центрального, Воронежського, Степового, Південно-Західного і Південного фронтів. Таким чином, у результаті наступу війська цих фронтів повинні були звільнити Лівобережну

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

Україну і вийти до Дніпра на широкому фронті. Велике значення надавалося захопленню переправ через Дніпро. Успішне вирішення цього завдання створювало вигідні умови для форсування річки великими силами і здійснення наступальних операцій на Правобережній Україні. Одночасно частина сил Південно-Західного фронту ударом на південь мала відрізати шляхи відходу ворожим військам з Донбасу і у взаємодії з Південним фронтом розгромити їх.

Характеристика плацдармів під час форсування р. Дніпро

Фронт	Армія	Час форсування	Кількість плацдармів	Райони плацдармів	Розміри плацдармів в (км)	
					По фронту	По глибині
Центра льний	61-а	24–29,9	3	західн. Радуль	2	1
				східніше Глушець	6	1–2
				північніше Нивок	18	1–7
	13-а	ріка Припять 27–30,9	2	Межиріччя Дніпра та Прип'яті в районі Нивок, Машева, Теремці	До 40	найбільша глибина 33 км
				Бенівка, Карпилівка західн. та півден.-західн. Сташев	19	до 10
	60-а	22–29,9	3	Страхолісся, Ротичі	15	4–10
				півден. Сухолуччя, Ясногородка	12	1–2
східніше Димера				8	3–4	

Форсування Дніпра та захоплення плацдармів на його правому березі

Закінчення таблиці

Воронезький	38-а	27–29,9	2	західніше Сваром'я	до 2	до 1
				Лютеж, Новопетрівці	до 8	0,5–1
	40-а	22–29,9	2	півден. Стайки (викл.) Ржищів	10–11	2–3
				півден.-східн. Ржищева	до 8	до 3
	3-я гв. ТА	22–29,9	2	Вел. Букрин, Зарубинці	до 11	до 5
				Григорівка	4,5	2–3
	47-а	к 29,9	2	північ. Канева	до 2	1
півден. Канева				до 1	0,5	
52-а	к 29,9	1	північн. гирла ріки Рось	1–1,5	0,5–1	
Степовий	37-а	28–30,9	2	західн. Колеберда	6	2–5
				північ.-західн. Мішуриноного Рогу	18	2–6
	7-а гв	24–30,9	1	від Дніпрокам'янки до Домоткані	до 25	6–9
	57-а	к 30,9	2	північн. Верхньодніпровська	до 5	2–3
північ.-західн. Романків				6	3	
Південно-Західний	6-а	25–28,9	2	Звінецьке	2	1
				півден. Військове	5	до 3

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

У ході наступу радянським військам належало форсувати значну кількість великих річок, які представляли серйозну перешкоду для наступаючих військ. Директивою Ставки Верховного Головнокомандування № 30187 від 9 вересня 1943 р. Військовим радам фронтів і армій вказувалося: «В ході бойових операцій військам Червоної Армії доводиться і доведеться долати багато водних перешкод. Швидко і рішуче форсування річок, особливо великих, подібних річці Десна та річці Дніпро, буде мати велике значення для подальших успіхів наших військ» [3, с. 367].

Форсування Дніпра почалося 22 вересня одночасно військами Центрального, Воронезького, Степового й Південно-Західного фронтів на ділянці від Львова до Запоріжжя, довжиною 750 км. З 22 по 30 вересня війська 4-х фронтів у складі 12-ти армій, які майже одночасно підійшли до Дніпра, форсували ріку і захопили 23 плацдарми на її правому березі й 2 плацдарми на р. Прип'ять. Розгорнулися бойові дії із закріплення, утримання й розширення захоплених плацдармів. У таблиці наведено перелік плацдармів, які були захоплені радянськими військами до 30 вересня [15, с. 361].

Як видно з даних, наведених у таблиці, плацдарми, захоплені під час форсування р. Дніпро, мали переважно невеликі розміри, у середньому від 6–9 км по фронту та 3–5 км у глибину. Армійські об'єднання захоплювали та утримували від 1 до 3-х плацдармів.

У смузі Центрального фронту війська 3-х армій захопили 9 плацдармів загальною довжиною – 130 км, глибиною від 1–2 км до 33 км у районі Нивок: 61 А – три, загальною довжиною 26 км, глибиною від 1 до 7 км.; 13 А – три, загальною довжиною 69 км, глибиною від 8 до 33 км; 60 А – три, загальною довжиною 35 км, глибиною від 1–2 до 4–10 км.

У смузі Воронезького фронту війська 5-ти армій захопили 9 плацдармів загальною довжиною 49 км, глибиною від 500 м до 5 км: 38А – два, загальна довжина 10 км, глибина від 500 м до 1 км; 40А – два, загальна довжина 18–19 км, глибина 2–3 км; 3 гв. ТА – два, загальна довжина 15,5 км, глибина від 2 до 5 км; 52А – один, довжина 1–1,5 км, глибина 0,5–1 км. Два з них – Лютізький та Букринський плацдарми відіграли головну роль під час визволення Києва.

Букринський плацдарм 11 км довжиною, 6 км завширшки. На ньому були зосереджені основні сили 27 А, 40 А та мотострілецьких частин 3 гв. ТА. На Лютізькому плацдармі довжиною 8 км, глибиною до 1 км зосередилися війська 38 А, на кінець вересня його площа досягла 50 км².

У смузі дій Степового фронту військам 3-х армій вдалося захопити 5 плацдармів загальною довжиною 54 км, глибиною від 2 до 9 км: 37 А – два, загальна довжина 24 км, глибина від 2 до 6 км; 7 гв А – один, довжина 25 км, глибина 6–9 км; 57 А – два, загальна довжина 11 км, глибина 2–3 км.

6 А Південно-східного фронту захопила 2 плацдарми загальною довжиною 7 км, глибиною від 1 до 3 км.

Загальна довжина плацдармів на правому березі Дніпра сягала 240 км, що складає майже 31% від загальної ширини смуги дій фронтів. Захоплення такої кількості плацдармів, їх утримання та розширення було б неможливе без інженерного забезпечення форсування Дніпра.

Підготовка інженерних військ до форсування Дніпра почалася одночасно з переходом до переслідування. У фронтах створювалися угруповання понтонно-мостових частин і інженерних з'єднань для маневру у виявленню при форсуванні ріки напрямку успіху. Підтягувалися важкі переправні парки для наведення мостових переправ.

Уже на початку вересня 1943 р. на південно-західному напрямку діяли п'ять понтонно-мостових бригад із шести наявних, а у жовтні сюди була передислокована з району Ленінграда й 3-я понтонно-мостова бригада. Тут же перебували всі три окремих важких моторизованих понтонно-мостових полки й більша частина окремих понтонно-мостових батальйонів. На цей напрямок були перегруповані з північно-заходу три понтонних батальйони, кілька парків ДМП, висувалася й переважна більшість знов сформованих інженерних частин і з'єднань. Сюди ж зосереджувалася основна маса переправних парків, які виготовлялися радянською промисловістю [26, с. 58].

Організація посилення й перегруповання інженерних військ, зосередження основних переправних засобів, їхнього правильного використання при забезпеченні форсування Дніпра здійснювалася безпосередньо під керівництвом начальника інженерних військ Червоної Армії генерал-полковника інженерних військ М. Воробйова. Безпосереднє спілкування з начальниками інженерних військ фронтів і армій, командирами інженерних з'єднань та частин, і постійний зв'язок із центральними управліннями дозволяли йому оперативно приймати й запроваджувати у життя обґрунтовані рішення й повсякденно впливати на хід інженерного забезпечення.

Так, при підході до Дніпра вдалося підсилити інженерні війська за рахунок нових формувань, зосередити їхні основні сили на південно-західному напрямку, створити передумови, що сприяли успішному виконанню завдань при форсуванні. Однак обмеженість автотранспорту й гостра нестача пального й мастильних матеріалів в інженерних військах змушувала в перший момент форсування йти не лінією застосування найбільш ефективних переправних засобів, своєчасна подача яких до ріки в тих умовах обстановки затримувалася, а лінією масового використання військами, що виходять до ріки, поряд із возимими легкими табельними переправними засобами, місцевих переправних засобів і підручних матеріалів. Це негативно позначилося на темпах переправи важкої зброї, на строках зосередження ударних угруповань військ за рікою й затримувало організацію подальшого наступу з рубежу Дніпра на Правобережній Україні. Але об'єктивно іншого, більше доцільного виходу з положення, яке склалося, тоді не було. Одним з гасел у ці дні було: «Умій використовувати всі засоби й можливості для переправи через Дніпро!» [26, с. 178].

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

Форсування Дніпра почалося одночасно на широкому фронті. Сапери висували до ріки наявні переправні засоби, разом з військами організували збір місцевих переправних засобів, підручних матеріалів і організували на них подолання ріки десантними загонами. Для переправи поряд з табельними засобами використовувалося все – від одиночних плотів на плащ-наметах із соломою до наспіх відремонтованих рибальських човнів, плотів і барж. Партизани надали у розпорядження військ значну кількість рибальських човнів і в більшості випадків самі виконували роль веслярів при переправі військ. На деяких ділянках ріки вони захопили й утримували до підходу військ пороми.

У ході організації форсування Дніпра радянські війська велику увагу приділяли раптовості дій. Переправляючись під покровом ночі на ділянках, де в противника не було підготовлено системи вогню (звичайно, це були менш зручні для форсування місця), наші підрозділи досягали протилежного берега часто зовсім без втрат. Місця, де противник очікував наших активних дій, у цій обстановці використовувалися для демонстративних і хибних переправ. Цим розпорошувалася увага противника й полегшувалося досягнення успіху форсування [26, с. 185].

У смузі 13-ї армії передові підрозділи в районі Мнєво (110 км північніше Києва) ще 21 вересня подолали Дніпро, використовуючи переправи, захоплені партизанами. Головні сили армії форсували ріку зі світанком 22 вересня зненацька для противника, й на другий день створили плацдарм глибиною до 35 км. Військові й армійські саперні частини організували вісім пунктів переправ загальною вантажопідйомністю 135 т за рейс. Для цього було зібрано й використовувалося 25 плотів з колод і бочок, 42 рибальські човни, 9 надувних човнів (А-3), 2 трофейні баржі вантажопідйомністю 40 т кожна [3, с. 608].

З переправою дивізій першого ешелону начальник інженерних військ армії полковник З. Колесников силами військових і частково армійських саперів організував забезпечення бойової діяльності з'єднань за рікою. Фронтіві інженерні й понтонно-мостові батальйони, що підходили з важкими переправними засобами, розвивали мережу поромних переправ і приступали до будівництва дерев'яних мостів. Фронт форсування безупинно розширювався. Успішно форсували Дніпро й війська 60-ї армії, де інженерні заходи вміло здійснювалися під керівництвом начальника інженерних військ полковника З. Концевого. До кінця вересня війська Центрального фронту подолали Дніпро на фронті 90 км.

Приблизно в такий же послідовності, з неменшою наполегливістю й вправністю забезпечували форсування Дніпра й інженерні війська Воронежського фронту, керовані начальником інженерних військ фронту генерал-майором Ю. Бордзиловським. У ніч на 22 вересня передові частини й військові сапери 3-ї гвардійської танкової армії, де начальником інженерних військ був полковник М. Онучин, з ходу подолали ріку на південно-сході від Києва,

у районі Великого Букрина. Вони вміло використовували рибальські човни, колоди й інші підручні засоби, висунуті до ріки саперами й підготовлені на місці партизанами загону імені В. Чапаєва. Одночасно з 3-ою гвардійською танковою армією в районі букринського закруту правіше неї почали форсувати Дніпро війська 40-ї армії (начальник інженерних військ полковник А. Петров), а лівіше – 47-ї (начальник інженерних військ, полковник А. Водоватов).

23 вересня в район букринського закруту підійшли 20-й і 134-й понтонно-мостові батальйони з важкими переправними парками. Із цього дня почалася переправа танків і важкої артилерії через Дніпро, яка у наступні дні безупинно розширювалася у зв'язку з підвозом резервних переправних засобів і понтонно-мостових частин. До кінця вересня через Дніпро були переправлені головні сили армій. На початку жовтня інженерні війська створили на Дніпрі розгалужену систему десантних, поромних і мостових переправ під різні вантажі. Захоплення плацдармів було тільки першим етапом наступальної операції, потім його необхідно було розширювати, накопичувати війська на протилежному березі для подальших наступальних дій.

Основною причиною неуспіху боїв за розширення плацдармів було запізнення з підтягуванням до Дніпра переправних засобів. Так, ширина русла ріки в районі Букринського плацдарму досягала 600 м. На цей плацдарм були націлені 40-а, 47-а, 27-а армії, 3-я гвардійська танкова армія, великі кавалерійські й артилерійські з'єднання. Обстановка вимагала перекидання їх на плацдарм у короткий термін для того, щоб не дати противнику можливості організувати оборону на правому березі ріки. Переправні засоби в цих умовах повинні були просуватися буквально за першими ешелонами наступаючих військ, не затримуючись на проміжних водних рубежах, порівняно невеликих на даному напрямку. У своєму повідомленні від 24 вересня штаб інженерних військ фронту відзначав: «Фронтові понтонні частини були перегруповані й підводились до ріки Дніпро в строки, передбачені директивою Військового Ради Воронезького фронту. Однак через те, що фактичний темп висування наших військ виявився вище запланованого, війська вийшли до ріки Дніпро без понтонних частин»[3, с. 50].

Всі ці наявні переправні засоби жодною мірою не забезпечували своєчасної переправи військ, їхньої бойової техніки й постачання боєприпасами, паливом і продовольством. До 29 вересня армії не мали жодного понтонного мосту.

Невдалий вибір ділянки для форсування ріки головним ударним угрупованням фронту в букринському закруті не давав можливості з великою ефективністю використовувати танкову армію й кавалерійський корпус. Важка місцевість створювала серйозні перешкоди для наступу рухомих військ і набагато полегшувала противнику організацію оборони.

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

Передові частини радянської 38-ї армії (начальник інженерних військ полковник Н. Крисанов) вийшли до ріки біля села Сваром'є, вище Києва. На протилежному, німецькому, березу перебувало містечко Лютеж. Дніпро в цьому місці – крутий, 100-метрової висоти. Згідно з наказом Сталіна від 9 вересня, 38-а армія готувалася форсувати ріку з ходу, однак, як і в Букринському закруті сімдесят дві години тому, ні сапери, ні засоби переправи ще не підійшли. Тому в навколишніх лісах нарубали дерев і зв'язали їх у плоти. Коли 26 вересня стемніло, ударні групи стрілецьких полків відплили від східного берега на плотах і невеликих рибальських човнах.

У ніч на 25 вересня західніше Верхне-Дніпровська після короткої підготовки військові й армійські сапери на легких табельних й місцевих переправних засобах забезпечили подолання ріки передовими підрозділами 7-ї гвардійської армії (начальник інженерних військ генерал-майор В. Пляскін). Для переправи було використано 7 складних і 3 надувні човни, 4 легкі понтони, річковий баркас, 94 рибальські човни й 70 металевих бочок» [26, с. 186].

Значний інтерес представляє діяльність інженерних військ із забезпечення форсування Дніпра 37-ою армією, де начальником інженерних військ був генерал-майор А. Голдович [26, с. 190].

При підході до Дніпра 37-а армія змінила війська 69-ї армії й, прийнявши від неї 127-й і 128-й батальйони 8-ї інженерно-саперної бригади, з 2/3 легкого переправного парку й 18 складними човнами, до кінця 27 вересня вийшла до Дніпра. Ранком 28 вересня передові частини 37-ї армії раптово для противника приступили до форсування Дніпра у районі Солошина. До кінця дня на 3 понтонах, 12 надувних човнах, поромі з таких човнів і 8 рибальських човнах сапери переправили до 2 стрілецьких полків 62-ї гвардійської стрілецької дивізії, які оволоділи плацдармом східніше Мишурина Рога. Розширюючи фронт форсування, 127-й інженерно-саперний батальйон у другій половині дня почав переправу десанту в районі Переволочний, спустивши на воду 6 надувних човнів і пором з таких же човнів.

Слід зазначити, що в період форсування Дніпра передовими загонами насамперед знайшли своє застосування місцеві й підручні засоби, зібрані безпосередньо на березі, а також легкі табельні переправні засоби, що прибули до цього часу в армію й підтягнуті до ріки. Підручні переправні засоби через свою тихохідність і труднощі керування ними на воді (швидкість течії ріки 1–1,2 м за секунду) виявлялися легко уразливими від вогню противника й швидко виходили з ладу. Крім цього, ці засоби легко зносилися швидкою течією ріки, внаслідок чого підрозділи не могли висаджуватися в намічених пунктах і змушені були витратити час на збір у призначені їм райони під вогнем противника й зазнавали значних втрат.

Досвід форсування Дніпра передовими загонами показав, наскільки важливе значення має завчасне забезпечення передових загонів необхідними

табельними переправними засобами. Вийшовши до Дніпра, ранком 27 вересня передові загони 37-ї армії змушені були організувати збір місцевих і підручних засобів на березі й втратили цілу добу. Тільки завдяки тому, що оборона противника на західному березі була зайнята незначними силами кавалерійської дивізії СС, що діяла на широкому фронті, передовим загонам 62-ї гвардійської стрілецької дивізії вдалося захопити два невеликих плацдарми [3, с. 376].

До початку жовтня 1943 р., незважаючи на запеклий опір противника й обмежені розміри плацдармів, всі армії Центрального, Воронежського, Степового й Південно-Західного фронтів, що діяли на правому березі Дніпра, мали у своєму розпорядженні необхідну кількість поромних переправ, що надійно діяли, з табельних засобів і приступили до будівництва дерев'яних і комбінованих мостів.

З виходом до ріки всі наявні інженерні сили й засоби, які пересувалися з передовими частинами, негайно приступили до забезпечення форсування. Використання місцевих переправних засобів поряд з легкими табельними дозволило забезпечити переправу розвідувальних підрозділів на широкому фронті, захват плацдармів і створення умов для розвитку десантних і помонних переправ.

Результати дій передових підрозділів були б значно більшими, а переправа частин головних сил, що підходили до ріки за ними, здійснювалася б у більш високих темпах, якби не запізнювалося висування разом з передовими частинами необхідної кількості табельних переправних засобів. Затримка їх на ріках при підході до Дніпра й відставання резервних переправних парків фронтів, викликані обмеженістю транспортних засобів і гострою нестачею пального, ускладнили переправу бойової техніки на плацдарми й негативно позначилися на темпах накопичення й наступу військ на Правобережжі.

Незважаючи на широке використання підручних переправних засобів у першій і наступні дні переправи, завдання форсування з міцним закріпленням плацдармів вирішені була тільки за допомогою переправних парків. Танки й артилерія були переправлені на табельних засобах. У загальній масі переправних засобів у цілому місцеві переправні засоби й підручні матеріали відігравали підсобну роль. Цей висновок впливає з наступних даних. У Воронежському фронті табельні засоби зі своєї вантажопідйомності навіть у десантних переправах становили 64% всіх засобів, використаних у перші дні форсування. Питома вага табельного майна у поромних переправах становила 97% [26, с. 191].

Досвід проведення маскувальних заходів щодо приховання пунктів переправ показав, що успішне виконання інженерними військами цих робіт можливе за умови розгортання їх на широкому фронті, за певним планом, за участю в них всіх видів військ. Найкращою формою маскувальних ділянок переправ було поєднання димопуску на широкому фронті із застосуванням

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

значної кількості хибних переправ, що розосереджувало увагу противника й утруднювало прицільне бомбардування.

Битва за Дніпро стала рідким в історії війн прикладом настільки масштабного й швидкого форсування такої широкої водної перешкоди при запеклому опорі великих сил противника.

Форсування Дніпра на 750-кілометровому фронті являє видагний приклад подолання найбільшої водної перешкоди з ходу стратегічними угрупованнями радянських військ. Як показав отриманий у цій битві досвід, успішне форсування широких рік можливе при проведенні комплексу оперативно-стратегічних і інженерних заходів.

До першого відносилася організація паралельного переслідування і подолання водної перешкоди на широкому фронті, до другого – організація інженерного забезпечення переслідування і форсування водних перешкод.

У ході переслідування основне завдання інженерних військ фронтів полягало в тім, щоб, забезпечуючи в інженерному відношенні стрімкий наступ з'єднань до Дніпра, одночасно з військами підвести до ріки основне угруповання інженерних частин і табельні переправні засоби.

Передові з'єднання, частини, з виходом до Дніпра не дочекалися прибуття спеціальних переправних засобів, були вимушені приступали до форсування річки з ходу на саморобних плотах із дерева та дощок, поромах із порожніх бочок, плащ-наметах, набитих соломною, риболовецьких човнах, що виявилось несподіваним для противника та забезпечило успіх у ході захоплення плацдармів.

Використання підручних засобів при форсуванні ріки з ходу – розумне рішення, але це не кращий спосіб форсування. У Червоній Армії було досить переправних засобів, зокрема важких мостових переправ. Але у зв'язку з їхнім відставанням і труднощами їхньої доставки до ріки, створювалася затримка форсування, головним чином танків і артилерії, без допомоги яких на правому березі піхоті було вкрай важко.

Крім того, вийшовши до ріки, не можна було баритися. Зволікання давало час противникові на організацію оборони протилежного берега. Рішення переправлятися на плечах противника, який відходить, переправлятися з ходу в тих умовах було сміливим і цілком виправданим обстановкою, яка склалася. Весь тягар його виконання випав на наші стрілецькі війська. Вони виявили чудеса героїзму, доблесті й хоробрості.

Однак повний успіх форсування Дніпра, розширення плацдармів, відбиття масованих танкових атак противника був досягнутий об'єднаними зусиллями всіх родів військ: піхоти, танків, артилерії, авіації, інженерних військ, зв'язку, органів тилу.

Успішне виконання інженерними військами найважливіших з поставлених завдань було досягнуто завдяки масованому їхньому застосуванню на напрямках дій головних угруповань військ і в ході виконання найбільш відповідальних заходів інженерного забезпечення наступу. Досвід

форсування Дніпра показав, що відсутність у дивізійній і армійській інженерній частинах своїх переправних засобів викликана недоліками штатно-організаційної структури, і загальні труднощі організації матеріального й технічного забезпечення (гостра нестача пального й мастильних матеріалів, транспортних засобів) винятково несприятливо позначилися на темпах переправи військ і боротьбі за розширення плацдармів.

Забезпечення форсування Дніпра й боротьби за правобережні плацдарми зажадало величезної напруги всіх фізичних і моральних сил і прояву професійної майстерності від усього особового складу інженерних військ. Важке випробування вони витримали із честю, виявивши масовий героїзм, мужність і відвагу, справжню майстерність, виняткову ініціативу й спритність у виконанні бойових завдань.

Подвиг особового складу інженерних військ на Дніпрі високо оцінений Радянським урядом. 308 воїнів інженерних військ були визнані гідними звання Героя Радянського Союзу. Тисячі саперів і понтонерів нагороджені орденами й медалями. Інженерні частини і з'єднання, які відзначилися, одержали найменування Верхньодніпровських, Київських, Дніпропетровських, Дніпродзержинських, Запорізьких й ін., а також були визнані гідними нагород. Серед відзначених звання Героя Радянського Союзу отримали й начальники інженерних військ армій полковники М. Онучин (померт-но), Н. Крисанов, З. Концевий і А. Петров.

Список використаних джерел:

1. Армейские операции (Примеры из опыта Великой отечественной войны) / Под общ. ред. А. И. Радзиевского. – М.: Воениздат, 1977. – 254 с.
2. Батов П. Форсирование рек общевойсковой армией // Военно-исторический журнал. – 1978. – № 1. – С.22–28.
3. Битва за Днепр. 1943 г. / Сост. Гончаров. – М.: АСТ; Хранитель, 2007. – 777 с.
4. Василевский А. М. Дело всей жизни / А. М. Василевский. – Изд. 3-е. – М.: Политиздат, 1978. – 552 с.
5. Гречко А. А. Освобождение Киева / А. А. Гречко. – М.: Политиздат, 1973. – 424 с.
6. Зарудин Ю. Ф. Форсирование водных преград в ходе наступательных операций / Ю. Ф. Зарудин // Военная мысль. – 1979. – № 11. – С. 25–34.
7. Инженерные войска Советской Армии 1918–1945 гг. / Под общ. ред. С. Х. Аганова. – М.: Воениздат, 1985. – 488 с.
8. Інженерні війська Збройних Сил України / Під заг. ред. В. С. Воробйова. – К.: Людпринт Україна, 2002. – 224 с.
9. Колгушкин А. Форсирование и захват стрелковым батальоном плацдарма на правом берегу Днепра / А. Колгушкин // Военный вестник. – 1947. – № 10. – С. 6–9.

10. Майоров А. М. Форсирование водных преград с ходу общевойсковым соединением / А. М. Майоров // Военная мысль. – 1985. – № 10. – С. 37–47.

11. Макаревский В. Водных преград с ходу / В. Макаревский // Военная мысль. – 1968. – № 3. – С. 41–49.

12. Мясоедов П. Форсирование рек усиленными стрелковыми подразделениями / П. Мясоедов. – М.: Воениздат, 1960. – 166 с.

13. Наставление по форсированию рек. Проект. – М.: Воениздат, 1943. – 152 с.

14. Наступательные операции с форсированием рек на рубеже // Сборник материалов по изучению опыта войны. – М.: Воениздат, 1944. – № 12. – С. 91–180.

15. Операции советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Военно-исторический очерк: В 4 т. / ВНУ ГШ. – М.: Воениздат, 1958. – Т.2. – 520 с.

16. Организация управления при форсировании рек в летней кампании 1943 г. // Информационный сборник. – М.: Воениздат, 1944. – № 12. – С. 27–30.

17. Переверткин С. Форсирование водных преград с хода / С. Переверткин // Военный вестник. – 1947. – № 15. – С. 9–14.

18. Советская военная энциклопедия: В 8 томах / Гл. ред. комиссии Н. В. Огарков. – М.: Воениздат, 1976–1980. – Т. 8. «Ташкент» – Ячейка. – 1980. – 687 с.

19. Тельпуховский Б. С. Битва за Днепр и освобождение Киева / Б. С. Тельпуховский. – М.: Изд-во ДОСААФ, 1966. – 55 с.

20. Указания по форсированию рек в глубине обороны противника // Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. – М.: Воениздат, 1950. – Вып. 12. – С. 75–78.

21. Уткин Г. Штурм «Восточного вала». Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра / Г. Уткин. – М.: Воениздат, 1967. – 463 с.

22. Федосеев Е. Внезапность при форсировании рек бронетанковыми соединениями // Военно-исторический журнал / Е. Федосеев. – 1962. – № 1. – С. 47–56.

23. Форсирование водных преград // Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. – М.: Воениздат, 1947. – Вып. 3. – С. 30–139.

24. Форсирование рек стрелковой дивизией. (По материалам Центрального фронта) // Сборник тактических примеров по опыту Отечественной войны. – М.: Воениздат, 1944. – № 5. – С. 15–21.

25. Форсирование рек танковыми и механизированными соединениями // Сборник материалов по изучению опыта войны. – 1944. – № 12. – С. 138–158.

26. Цирлин А. Д., Бирюков П. И., Истомин В. П., Федосеев Е. Н. Инженерные войска в боях за Советскую Родину / А. Д. Цирлин, П. И. Бирюков, В. П. Истомин, Е. Н. Федосеев. – М.: Воениздат, 1970. – 422 с.

27. Шарохин М. Форсирование Днестра армией с ходу // Военно-исторический журнал. – 1963. – № 9. – С. 54–57.

28. Шеховцов Н. И. Форсирование крупных речных преград войсками Центрального фронта в Черниговско-Припятской операции (с 26 августа по 30 сентября 1943 г.): Дис. ... канд. воен. наук. – М., 1951. – 234 с.

УДК 351.746.1 (477) «1939/1945»

Даниленко В. М.

ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ ПІД ЧАС ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ В 1943–1944 рр.

Діяльність радянських органів державної безпеки під час визволення України від німецько-фашистських загарбників є однією з найменш вивчених сторінок історії Другої світової війни. Незважаючи на суспільну потребу і наукову доцільність розв'язання проблеми в незалежній Україні, сучасний фрагментарний стан її дослідження і суперечливість висновків різних авторів очевидні. На сьогодні не існує системного викладу історії радянських спецслужб у роки Другої світової війни, причому особливим морокком невідомості укрита їхня діяльність в Україні. Вона змальовується здебільшого в чорно-білих тонах, хоча насправді є багатовекторною і багатогранною. Об'єктивне всебічне висвітлення проблеми сприяло б консолідації українського суспільства, очищенню національної пам'яті від ідеологічних нашарувань і стереотипів, встановленню історичної правди, якою б гіркою вона не була.

Ця стаття має на меті привернути увагу дослідників і тих, від кого залежить їхній успіх, до важливості ключового для долі українського народу питання часів Другої світової війни – питання звільнення України і механізмів повернення радянської влади, стрижнем якої були партійні органи й органи державної безпеки. В історіографічній частині прагнемо показати взаємозалежність стану досліджень і рівня доступу до архівних джерел, у основній – розкрити форми, методи і напрями діяльності радянських органів державної безпеки під час визволення України в 1943–1944 рр.

У радянську добу зазначеній темі не надавалося належного значення, історія того, що відбувалося в союзних республіках, розглядалася поза національним контекстом. Ідеологічно витримані публікації виконували свою суспільну роль стосовно комуністичного виховання молоді, творили особливий таємничий ореол довкола діяльності радянських спецслужб.

Новітня історіографія актуалізувала дослідження важливої наукової проблеми. Питання діяльності радянських спецслужб під час визволення України від німецько-фашистських загарбників вивчали О. Божко, Д. Веденєв, Т. Вронська, В. Кучер, О. Лисенко, О. Потильчак, А. Чайковський,

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

О. Шевченко та ін. Найбільший доробок спостерігається у тих авторів, які працювали або продовжують працювати у органах державної безпеки і мають безборонний доступ до розсекречених архівних документів.

Знаменним для дослідників теми став вихід у світ у 2000 р. спеціального випуску журналу «З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ» [6]. Тут представлено окремі документи про агентурну роботу на окупованій радянській території, діяльність партизанських загонів НКВС УРСР, зафронтову розвідувально-диверсійну діяльність, а також спогади ветеранів органів державної безпеки.

Заслуговує високої оцінки науково-документальна праця, підготована до 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників і опублікована під назвою «Київ у дні нацистської навали за документами радянських спецслужб» [7]. Насамперед в унікальності й масштабності опублікованих документів і полягає цінність книги для всіх дослідників історії радянських органів державної безпеки в Україні. Такі видання збагачують українську історіографію і користуються великим попитом у науковців і громадськості, зокрема поза межами України.

На професійному рівні розробляв проблему діяльності органів державної безпеки в Україні під час Другої світової війни Д. В. Веденєєв. Набуті в різноманітних архівах знання автором узагальнено у циклі статей і книг, розрахованих, зокрема, на курсантів, слухачів і студентів навчальних закладів правоохоронних органів і Збройних сил України, які вивчають дисципліну «Історія розвідки та контррозвідки в Україні» [2].

Стараннями нинішнього покоління працівників Служби безпеки України, стали відомими подробиці подій, пов'язаних як із відступом з оточеного Києва співробітників органів держбезпеки УРСР, так і з їх поверненням до столиці України у листопаді 1943 р. На сторінках змістовної книги [8, с. 260–267] подано ілюстративну документальну інформацію про діяльність чекістів, які служили в радянських органах державної безпеки на Київщині.

Досліджуючи діяльність радянських органів державної безпеки в Україні у 1943–1944 рр., спочатку доцільно визначитись із відведеними їм функціональними обов'язками. Вони впливали із головного завдання, поставленого НКДБ СРСР з перших днів війни, – підпорядкувати всю агентурно-оперативну роботу забезпеченню державної безпеки радянського тилу. У квітні 1943 р., у зв'язку зі звільненням значної частини радянської території та зміною оперативної обстановки, в радянських спецслужбах розпочалася чергова реорганізація [9, с. 45–46]. Зі складу НКВС було викремлено НКДБ та військову контррозвідку, що відповідало завданням наступальних бойових дій. З колишніх особливих відділів НКВС у складі Народного комісаріату оборони СРСР постало Головне управління контррозвідки «СМЕРШ» і таке ж управління у складі Народного комісаріату Військово-Морського флоту СРСР. Таким чином, решту війни органи

військової контррозвідки функціонували поза системою органів державної безпеки. Ніяких спеціальних органів координації діяльності радянських спецслужб не створювалось [1, с. 300].

Як і на союзному рівні, з Наркомату внутрішніх справ України виокремлено республіканський комісаріат державної безпеки. Спільним наказом наркома внутрішніх справ УРСР В. Сергієнка і наркома державної безпеки УРСР С. Савченка від 2 червня 1943 р. було створено комісію для поділу матеріальних цінностей і особового складу між НКВС і НКДБ України, яка мала підготувати проект розподілу протягом двох тижнів [3, арк. 71–72].

Структура НКДБ УРСР будувалась із розрахунку підвищення керованості й ефективності роботи центральних органів управління. Кістяк НКДБ становили оперативні підрозділи, які поширювали свою діяльність залежно від звільнення українських земель і опікувалися відновленням та контррозвідувальним забезпеченням державних інститутів, об'єктів промисловості і транспорту, вели агентурно-оперативну роботу у прифронтовій смузі та за лінією фронту. Одним з першочергових завдань НКДБ України стало відновлення агентурно-освідомчого апарату, який становив основу роботи органів державної безпеки. Чекісти налагоджували нові зв'язки зі старими агентами й освідомлювачами, перевіряли їхню поведінку під час окупації й визначали можливості подальшого використання. Водночас формувалася нова мережа негласного співробітництва.

Зважаючи на близькість завдань, між органами НКДБ, НКВС і військової контррозвідки «СМЕРШ» відбулось територіальне розмежування діяльності, хоча на практиці мало місце й суперництво. Згідно з існуючим положенням, «СМЕРШ» працював у зоні бойових дій наступаючої армії, військових об'єктів, місцях дислокації військ охорони тилу. Формально на цивільне населення операції військової контррозвідки у 1943–1944 рр. не поширювались, на практиці ж завдання НКДБ й ГУКР «СМЕРШ» у боротьбі з агентурою противника перетинались. Оперативно-чекістські групи разом із передовими частинами Червоної армії першими входили до населених пунктів, виявляли й арештовували агентів розвідувальних і контррозвідувальних органів противника, запобігали диверсіям і терористичним акціям, саботажу, організовували захист транспортних комунікацій. Запорукою успіху ставала активна робота зафронтової агентури, інформація від партизанських загонів і підпільників, військовополонених, захоплені в противника документи, дані розвідки й слідства. В оперативно-розшуковій діяльності широко використовувались довоєнні списки осіб, яких розробляли органи державної безпеки. На визволених від фашистів територіях одразу відновлювали районні відділи й відділення та обласні управління НКДБ, які взаємодіяли з місцевими партійними й радянськими органами.

Контррозвідувальному управлінню, крім прямих обов'язків, відійшли також завдання колишніх економічного й секретно-політичного відділів.

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

Фактично в умовах звільнення України від окупантів функції контррозвідального управління значною мірою повторювали довоєнні напрями роботи. На 1-й відділ покладалось завдання вести боротьбу з антирадянськими елементами у містах, серед чиновників радянського і торгового апарату, в галузі промисловості. 2-й відділ відповідав за сільське господарство і лояльність до радянської влади жителів села, 3-й – інтелігенції, 4-й – молоді, 5-й – духовенства. У зв'язку з просуванням радянських військ невпинно зростав обсяг роботи, який припадав на 6-й відділ контррозвідального управління. До його функцій входило налагодження роботи у звільнених від ворога областях, розшук ворожої агентури і зрадників. Вже тоді перед співробітниками відділу ставилося завдання боротьби з націоналістичним підпіллям. Інші підрозділи відповідали за розшук державних злочинців, карателів, проведення оперативно-технічних заходів, зовнішнього спостереження, обшуків, арештів. Для регулярного постачання аналітичною інформацією НКДБ СРСР і директивних органів про оперативну роботу НКДБ УРСР на визволених територіях за наказом наркома держбезпеки України при 2-му управлінні 11 жовтня 1943 р. було створено інформаційну групу [5, арк. 11].

Зрадники, агенти німецької розвідки, пособники окупантів за підслідністю належали до компетенції НКДБ. До жовтня 1943 р. при виявленні цих категорій осіб органи НКВС повинні були негайно передавати їх підрозділам держбезпеки, не проводячи ніяких слідчих дій і не оформляючи арешту [4, арк. 3–5]. Чекісти не пояснювали, що при потребі вони могли відібрати окремих осіб для вербування, проведення оперативних ігор і спецоперацій. 8 жовтня 1943 р. нарком внутрішніх справ УРСР надав вказівку начальникам Харківської, Ворошиловградської, Сталінської, Сумської, Дніпропетровської, Полтавської, Запорізької, Чернігівської, Кіровоградської та Київської областей керуватись розпорядженням наркомів внутрішніх справ СРСР і державної безпеки СРСР про арешти на визволених територіях антирадянських елементів [4, арк. 12–13]. І ті, й інші органи одержали право на такі арешти, заведення слідчих справ і проведення попередніх допитів. Справи на шпигунів, диверсантів, терористів, учасників антирадянських організацій і груп від органів внутрішніх справ передавались разом із заарештованими до НКДБ.

У період завершального етапу підготовки Київської наступальної операції керівна оперативна група НКДБ УРСР розташовувалась неподалік від Баришівки у с. Бзів. Оперативні групи 4-го управління, якими командували Приймак і Ейдук, у першій половині жовтня 1943 р. провели обстеження території уздовж лівого берега Дніпра. Чекісти приймали донесення агентів, зустрічались із біженцями, яким вдалося вибратись із Києва. Було встановлено, що після того, як німці були вибиті з Яготина, Баришівки, Борисполя, Переяслава, Березані, Броварів та інших населених пунктів, у місцевих лісах не припиняли своєї діяльності загопи власівців, проти яких

було кинуто війська НКВС. Німецькі окупанти наспіх підготували близько 500 розвідників із числа місцевих жителів і направили їх на початку вересня на визволені території, взявши в заручники їхніх родичів. Опитування біженців і обстеження місцевості на підступах до Дніпра показало наявність великої кількості замінюваних ділянок. Особливо небезпечною виявилась дорога з Броварів до Києва.

Із успішним подоланням «Східного валу» і звільненням у листопаді 1943 р. столиці України органи державної безпеки розгорнули масштабну роботу, спрямовану на виявлення воєнних злочинців, зрадників та пособників німецьких окупантів. Протягом місяця НКДБ УРСР було виявлено й заарештовано 439 співучасників злочинів німецьких окупантів, зокрема зрадників – 229, поліцаїв і жандармів – 205, карателів – 5 [7, с. 422], частину з яких привселюдно стратили через повішення.

При вступі до Києва чекісти одразу направились до об'єктів, які до війни були в їхньому підпорядкуванні, будівель, де раніше розташовувались партійні й державні органи, уряд. Проводилось старанне обстеження уцілілих від руйнувань приміщень і підготовка їх до використання за призначенням. Першим кроком стало винищення фашистської символіки, інформаційних написів, вилучення окупаційних листівок, друкованої продукції. негайно було обстежено київські вулиці, подвір'я, проведено співбесіди з мешканцями уцілілих будинків, щоб виявити підозрюваних осіб, ворожих агентів, пособників німецьких окупантів. Органи НКДБ УРСР доповідали своєму керівництву в Москву та секретареві ЦК КП(б)У М. С. Хрущову подробиці величезних руйнувань у місті Києві, про встановлені факти масових розстрілів мирного населення і військовополонених, обставини арештів гестапівцями членів київських підпільних організацій. Оперативники відновленого управління НКДБ по Київській області склали докладний перелік військових, адміністративних, каральних і господарських установ, які діяли в Києві під час окупації, установили їх місце розташування, керівників і співробітників й направили цю інформацію наркомуну держбезпеки УРСР, окремо – начальнику 2-го управління НКДБ УРСР підполковнику державної безпеки П. М. Медведєву для використання усіма оперативними підрозділами.

Задовго до того, як розпочалась битва за Дніпро і радянські війська вийшли на оперативний простір на Правобережжі, підготовку наступальних операцій забезпечували у глибокому тилу ворога разом з партизанськими з'єднаннями оперативні групи чекістів. Зафронтна робота була надзвичайно динамічною, оскільки радянсько-німецький фронт невпинно відкочувався все далі на захід, куди заздалегідь переміщувався партизанський рух. Протягом 1943–1944 рр. у тил ворога було перекинуто низку оперативно-чекістських, спеціальних агентурних і диверсійних груп. Їхнім завданням було налагодження оперативної роботи, агентурне забезпечення бойових партизанських операцій, знешкодження ворожої агентури,

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

організація розвідувальної, контррозвідувальної та диверсійної діяльності на окупованих територіях. Бойовим завданням було також керівництво оперативно-чекістськими групами в тилу противника, впровадження агентури в його розвідувальні й контррозвідувальні органи, в адміністративні й політичні структури.

Співробітники 4-го управління НКДБ УРСР відповідали за радіозв'язок з оперативно-чекістськими групами, їх матеріально-технічне забезпечення, організовували підпільну роботу на окупованій території, вели слідство у справах зрадників з числа агентури, проводили розвідувальне опитування військовополонених. Узагальнена оперативна інформація надсилалась керівникам НКДБ УРСР і СРСР, військовому командуванню.

Для взяття Києва радянськими військами і продовження наступу важливими були донесення оперативно-чекістської групи НКДБ УРСР «За Батьківщину», яка з вересня по грудень 1943 р. діяла з позицій партизанського з'єднання О. М. Сабурова поблизу м. Овруч на Житомирщині. Очолював її майор державної безпеки В. І. Храпко. Групі на зв'язок було передано цінну агентуру, залишену в свій час на території Житомирської і Київської областей.

Битва за Дніпро – можливо, найскладніший, найсуперечливіший відрізок історії, на якому відбулося звільнення лівобережної частини України від нацистських загарбників і чітко визначилась перемога СРСР над Німеччиною та її сателітами. З одного боку, подвиги, здійснені радянськими розвідниками й контррозвідниками під час битви за Україну, загалом у Другій світовій війні, заслуговують поваги і суспільного визнання. З іншого боку, про діяльність тих же самих людей, пов'язану з жорстоким придушенням національного руху, визвольної боротьби в Україні теж треба пам'ятати, у жодному разі не ігноруючи мотивів, обставин, наслідків тих чи інших дій кожної із сторін.

Збереження і примноження історичної пам'яті може бути успішним за умов поєднання зусиль науковців і державних структур, врахування інтересів соціумів різних регіонів України, де по-різному бачать пріоритети стратегічного розвитку країни і мають принципові відмінності у трактуванні тих чи інших подій.

У конструктивних наукових дискусіях доцільно відпрацювати термінологічний інструментарій і методологію висвітлення проблеми, шляхи подолання невинуватеної дихотомії досліджень. Авторів сконує своєрідний перехідний етап у розвитку суспільства незалежної України, даються знаки рудименти радянської ментальності, яка вкоренилася не тільки в національній пам'яті старшого покоління, а й перейшла до свідомості частини науковців нової генерації. Потребує також відновлення у правах антропоцентричний підхід до висвітлення проблеми. У випадку з діяльністю чекістів напівправа й замовчування межують із фальсифікаціями на користь тієї чи іншої версії. Причиною цьому є те, що чимало чекістських

біографій поруч з фактами антиукраїнської діяльності містять відомості про цілком героїчні вчинки, які сприяли порятунку українського народу від коричневої чуми. Щоб у цьому переконались, варто лише докладніше ознайомитися з особовими справами і послужними картками, докладно прослідкувати усі етапи життєвого шляху чекістів, які несли службу в Україні.

Подальшими напрямками дослідження проблеми можуть бути діяльність радянської військової контррозвідки під час визволення України, оперативно-розшукова діяльність НКДБ УРСР з виявлення учасників підпільних осередків ОУН у Києві, в центральних і східних областях України, агентурно-оперативні заходи серед військовополонених, вивчення настроїв осіб, які прибували на визволені території із зон окупації, поверталися із фронту та евакуації.

Список використаних джерел:

1. Божко О. Особливі відділи в системі органів державної безпеки (1918–1946) / О. Божко / З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2001. – № 2 (17). – С. 281–315.
2. Веденеев Д. Діяльність органів та військ державної безпеки в Україні в період Другої світової війни (1939–1945 рр.): Навч. посібник. / Д. Веденеев – К.: Наук.-вид відділ НА СБ України, 2011. – 98 с.
3. ГДА СБ України. – Ф. 9. – Спр. 54.
4. ГДА СБ України. – Ф. 9. – Спр. 58.
5. ГДА СБ України. – Ф. 9. – Спр. 60.
6. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. Спецвипуск / Упоряд. Д. Веденеев, В. Козенюк, С. Сердюк. – К.: Сфера, 2000. – № 1. – 264 с.
7. Київ у дні нацистської навали за документами радянських спецслужб. – Київ–Львів, 2003. – 528 с.
8. Органи державної безпеки Київщини (1917–2008) у фотографіях і документах / Автор-упоряд. О. І. Шевченко. – К.: Друкарня Діапринт, 2008. – 504 с.
9. Петров Н. Кто руководил органами госбезопасности. 1941–1954. Справочник. / Н. Петров – М.: Звенья, 2010. – 1008 с.

УДК 355.4:355.536(477-25) «1943.9/11»

Шевченко В. Ф.

ВОЄННО-ОПЕРАТИВНІ ЧИННИКИ В БОЯХ ЗА КИЇВ

Звільнення в ході битви за Дніпро столиці України – Києва від німецько-румунно-угорських загарбників стало видатним досягненням антигітлерівських сил в ході Другої світової війни, однією з примітних рис якої була активна участь українства в союзі з іншими свободололюбними народами

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

у воєнних діях проти новоявлених претендентів на світове панування. Та й велася вона значною мірою в українських землях і за володіння ними. І не випадково фактичним її початком стала боротьба проти фашистських агресорів в Закарпатті в березні 1939 р., яка знайшла продовження в Західній Україні у вересні 1939 р. і охопила всю територію України з червня 1941 р. При всіх претензіях (і справедливих) до передвоєнної політики керівників західних країн і сталінського режиму з його злочинами, яка сприяла розв'язанню Другої світової (про що неодноразово писав автор цієї статті), ніхто не спростував того, що згадані вище (як і інші) воєнні дії, які складають її зміст, підготували і розпочали німецькі нацисти на чолі з Гітлером разом з його союзниками та японські мілітаристи. Такого висновку не можуть змінити дилетантські чи продиктовані далекими від об'єктивності політичними або особистими розрахунками бездоказові заперечення (на зразок заяв відомого сатиричного персонажу про те, що «цього не може бути тому, що цього не може бути ніколи» чи «що могло бути, якби було») очевидних фактів, які до того ж юридично зафіксовані в багатьох міжнародних документах, в тому числі і у вироках міжнародних трибуналів. Проявом історичної справедливості стало і те, що останню переможну крапку в цьому найбільшому в історії людства збройному катаклізмі поставив українець генерал К. Дерев'янка, підписавши від імені СРСР Акт капітуляції мілітаристської Японії (2 вересня 1945 р.)

Першочерговими чинниками тієї звитяги були, звичайно, важка ратна праця і самовідданість мільйонів українців, як і вояків інших національностей. Глибоко шануючи, відаючи данину вічної пам'яті й глибокої поваги солдатам, офіцерам, генералам армій різних країн, партизанам і підпільникам тих або інших гілок руху опору, які боролись проти німецько-фашистських і союзних з ними окупантів, в умовах воєнного лихоліття своїм героїзмом, а нерідко і власним життям заслужили Вітчизну від агресорів, ми маємо не забувати й інші чинники, які також обумовили ту велику Перемогу. Серед останніх одне з першочергових місць належить воєнно-оперативному мистецтву.

Саме його рівень в значній мірі обумовлював поразки і перемоги сторін протистояння під час тієї війни. Інакше важко буде зрозуміти, чому потужні армії багатьох країн Європи в 1939–1942 рр., як і радянські війська в 1941–1942 рр., абсолютна більшість вояків яких героїчно билась з агресорами, програвали вермахту і його союзникам битви, а з 1943 р. при приблизно такому ж співвідношенні сил (чисельна перевага була, як правило, на боці воєнних формувань антигітлерівської коаліції) і самовідданості особового складу – стали на шлях вікопомних звитяг.

Адже, наприклад, в 1941 р. зосереджені на західному кордоні СРСР його військові угруповання за чисельністю і озброєнням не тільки не поступалися німецько-румуно-угорсько-італійським, але й перевершували останні. Так, за даними «Книги пам'яті України, 1941–1945» співвідношення

головних сил та засобів РСЧА і німецько-фашистських та союзних з ними з'єднань за станом на 22 червня 1941 р. в смузі Київського особливого військового округу було відповідно таким: особовий склад 1,2:1, гармати та міномети – 1,4:1, танки середні – 3,5:1, важкі – 5:1, літаки – 2,5:1 на користь радянських військ. Проте, не дивлячись на таку відчутну чисельну перевагу і героїзм воїнів останні терпіли поразку за поразкою [1, с. 49].

Звичайно, надзвичайно негативну роль відіграв грубий прорахунок Й. Сталіна, який непросто повірив брехливим запевненням у одержаному ним в травні 1941 р. листі Гітлера про відсутність у того агресивних намірів щодо СРСР [5]. Після віроломного нападу фашистів 22 червня 1941 р. і навіть після пізнішого вручення німецьким послом у Москві Шуленбургом ноти з оголошенням війни Сталін у відповідь на настійливі вимоги С. Тимошенка і Г. Жукова дати наказ про початок воєнних дій сказав: «Гітлер, вірогідно, про це не знає. Необхідно терміново зв'язатись з Берліном» [4, с. 266]. За таку неприпустиму для державного керівника легковірність народ і армія колишнього СРСР заплатили велику криваву ціну.

Поряд з цим неупереджений аналіз показує, що однією з основних причин такого плинного подій була, як це не прикро констатувати, і значно вища ефективність німецького воєнно-оперативного командування на перших етапах Другої світової. Йдеться, насамперед, про те, що вермахт широко застосовував т. зв. раптові концентричні наступальні операції: прорив оборони супротивника в найслабших місцях (останні вдало визначала добре поставлена німецька військова оперативна і тактична розвідка) з наступним обходом укріплених ділянок, оточенням і знешкодженням ворожих військ. При цьому головним завданням вважалось не захоплення населених пунктів (вони брались в облогу) чи фронтальний штурм оборонних споруд противника, а знищення його живої сили і озброєння [6, с. 31–53, 121, 339]. Така організація операцій поєднувалась у вермахті з високою боєздатністю, належною бойовою виучкою, воєнним досвідом і дисциплінованістю привчених до безумовного виконання наказів фашистських вояків, сп'янілих від перемог на першому етапі війни, вихованих в дусі зневаги і жорстокої всездозволеності щодо інших народів та їх армій.

Антигітлерівські збройні сили не тільки не поступались своєю самовідданістю агресорам, а нерідко й перевершували їх хоробрістю і особистим героїзмом: адже захищали рідні землі. Це визнавали навіть вороги. Так, німецький генерал К. Типпельскірх, писав: «Росіяни (загальновідомо, що «росіянами» тоді в європейських країнах називали, як правило, всіх радянських вояків, в тому числі й українців: адже в червоноармійських посвідченнях чи посмертних медальйонах національність не зазначалась. Та й всіх вояків багатьох держав тогочасного світу, без огляду на їх етнічну належність, зазвичай іменували скорочено: британської армії – англійцями, США – американцями, радянської – росіянами і т. д. – В.Ш.), тримались з несподіваною твердістю і впертістю, навіть коли їх обходили

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

і оточували...Противник показав зовсім неймовірну здатність до опору». Але брак бойового досвіду, недосконалість радянської воєнної доктрини та воєнно-оперативної виучки обумовлювали невдачі.

Недоліки воєнної доктрини СРСР 1930-х рр. проявлялась, зокрема, в неувязі до теоретичної і практичної розробки питань оборони, бо головним видом бойових дій вважався стратегічний наступ («будемо воювати на чужій території») з опорою (як у Першу світову війну) на систему завчасно побудованих фортифікаційних споруд (дотів). При цьому недостатньо враховувались зміни в озброєнні і, відповідно, організації збройних сил, які ставали переважно мотомеханізованими. А відтак змінювався і характер воєнних дій. Йдеться про перехід від переважно позиційних до швидкоплинних маневрених способів ведення останніх [10, с. 246–247]. Нерозуміння цього призвело до того, що побудована з величезними затратами система так званих укріпрайонів, зокрема і на західному кордоні УРСР, не відіграла сподіваної стратегічної ролі у відбитті нападу фашистських агресорів.

До того ж командування багатьох частин РСЧА (як і раніше європейських армій) нерідко віддавало перевагу розташуванню своїх військ в лінію при обороні і лобовим атакам укріплених німецьких позицій, зокрема в містах і селах, при наступі. Такий підхід призводив до поразок і численних невинуватих втрат. Вибудована в лінію оборона західноєвропейських чи радянських військ, що спиралась на укріпрайони, просто обходила вермахтом чи проривалась його клиноподібними ударами в найуразливіших ланках. Після цього його механізовані з'єднання зникались глибоко в тилу військ, що захищались, і приступали до ліквідації останніх. Саме тому оборонні битви 1941–1942 рр. здебільшого велись радянськими з'єднаннями (як і раніше європейськими арміями) в різних оточеннях, у відриві від інших військ, від баз і шляхів поповнення резервами і матеріально-технічного постачання, що само по собі значною мірою зумовлювало їх поразки. До цього додавалась несвоечасна і неадекватна реакція верховного командування на загрозу оточення.

До того ж керівники фронтів і з'єднань, як і найвищі військово-політичні керівники країн Європи і СРСР, через погано поставлену розвідку, а часами і через дилетантський підхід (відсутність у багатьох з них систематичної військової освіти і брак досвіду воєнних дій), нерідко помилялось у визначенні напрямів головних ударів ворога і виборі засобів та способів протистояння йому. Так, керівники радянського Південно-Західного фронту, як і Ставки Верховного Головнокомандування в 1941 р. вважали, що противник на початку війни головні сили зосередить на Львівському напрямі, і відповідно розташували війська фронту. Коли ж в дійсності виявилось, що головний удар вермахт завдав значно північніше, по найслабшій тоді ланці оборони в смузі Південно-Західного фронту – в районі Луцька-Рівного із прямим виходом на Київ і загрозою оточення радянських з'єднань в східній

Галичині, Прикарпатті та на Поділлі, довелось під безперервними ударами ворога, зокрема, його авіації, несучи великі втрати поспіхом перегрупувати їх [1, с. 51]. Це також дозволило гітлерівцям за короткий час на початку воєнних дій захопити стратегічну ініціативу і окупувати значні території. Саме тому (а не через відсутність за бездоказовою версією ряду публікацій у більшості радянських воєнків бажання воювати) трагічно загинули чи попали в полон, коли було вичерпано всі можливості, в т. ч. боеприпаси, паливе для танків та іншої техніки, для ведення бойових дій, і сотні тисяч червоноармійців та їх командирів в 1941 р. в оточеннях під Києвом, в районі Умані, в Криму, в 1942 – на Ізюм – барвенківському напрямі тощо.

Але і при проведенні згаданих вище операцій вермахт, як правило, при невдачі спроб захопити великі міста з ходу намагався уникати затяжного лобового штурму останніх, зв'язував їх захисників облогою і спорадичними боями, обходив їх з флангів, оточував і знищував. Зокрема, оволодівши вже 9 липня Житомиром (на 20-й день після нападу на українські землі в складі СРСР) війська агресора вийшли на фактично відкритий шлях до Києва: 300 німецьким танкам, які рухались в бік столиці України, протистояв лише один танковий полк [9, с. 24]. Але підкріпленій невеликими додатковими силами він чинив героїчний опір агресорам. В цій ситуації німецьке командування вирішило «не вв'язуватись в затяжні бої за Київ і даремно жертвувати рухомими з'єднаннями», уникнути зайвих втрат. Основні в цьому регіоні сили агресора були повернуті на південь, до Білої Церкви, а потім – на Кременчук. а з півночі, глибоко в тилу оборонців Києва, удар наносила танкова армія Гудеріана. В районі Лохвиці вони замкнули оточення практично всього Південно-Західного фронту. Його війська не були своєчасно виведені, як це пропонували ряд воєначальників, з Києва і прилеглих територій, що з усіх боків швидко охоплювалися маневреними механізованими і танковими з'єднаннями вермахту. В результаті і Київ було втрачено, і знищено або взято в полон сотні тисяч радянських воєнків. Цим самим було створено сприятливі умови і для наступу на Москву [11, с. 109, 113, 121, 124-125, 354].

А скільки було невинуватих втрат при здійсненні наступальних операцій шляхом лобових атак, зокрема на зайняті і підготовлені окупантами до оборони населені пункти, будівлі яких самі по собі та ще й укріплені для воєнних дій слугували додатковою перепоною для наступаючих? На пропозиції щодо проведення наступальних дій за допомогою оточення ворожих військ Й. Сталін, як писав у свої спогадах Г. К. Жуков, вимагав «скоріше відкинути противника з нашої території фронтальними ударами», бо був «не дуже впевнений в доцільності більш рішучого застосування операцій на оточення противника». Всупереч твердженням деяких авторів Сталін і в перші дні війни ніде не ховався, а, як свідчать документи і спогади учасників подій, намагався активно діяти, спілкувався з воєначальниками, але нерідко разом з ними приймав згубні військово-оперативні рішення.

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

І лише «до кінця 1943 р., пише прославлений маршал, радянські командні кадри збагатились новітнім досвідом стратегічного і оперативно-тактичного мистецтва...», зуміли «глибше зрозуміти і осмислити найбільш ефективні способи розгрому ворожих угруповань, до того ж з найменшими втратами людей, затратами матеріальних засобів». Це в значній мірі забезпечило перемоги в 1943-1945 рр.

Провісником звитяг стала по суті перша успішна в ході війни операція радянських військ на оточення противника під час Сталінградської битви, коли в «котел» попало 22 дивізії і ряд окремих частин фашистів. В ході знищення цього угруповання загальною чисельністю 330 тис. ворожих вояків звільненням 18 грудня 1942 р. с. Півнівка Міловського району Ворошиловградської (нині – Луганської) області було покладено початок визволенню українських земель. В подальшому оточення ворожих військ стало однією з основних оперативних форм воєнних дій радянських військ. Так, під час Корсунь – Шевченківської битви (січень–лютий 1944 р.) було оточено і знищено 10 ворожих дивізій і 1 бригада, у Львівсько-Сандомирській (липень–серпень 1944 р.) – 8 фашистських дивізій та звільнено Львів, в Карпатсько-Ужгородській (вересень–жовтень 1944 р.) – 1-шу угорську армію і частину 1-ї німецької танкової армії та визволено останні українські міста Ужгород і Чоп тощо. Всього застосування операцій з оточенням дало можливість радянським військам розгромити понад 200 з'єднань ворога і звільнити від окупантів значні території, в т. ч. і в Україні [1, с. 231–333].

В ряді випадків повне оточення ворога, яке з урахуванням досвіду Сталінградської битви тепер передбачалось планами багатьох операцій, не вдавалось здійснити. Але боячись його нацисти відступали. Так, загроза оточення при проведенні радянськими військами Белгород – Харківської операції (складової частини Курської битви) змусила гітлерівців залишити Харків (серпень 1943 р.), під час Донбаської (серпень–вересень 1943 р.) – тікати з Донбасу, в ході боїв за Дніпро (серпень–грудень 1943 р.) – відступати із Запоріжжя, Дніпропетровська, північної Таврії. Несподіваний удар 1-го Українського фронту з Лютізького напрямку в обхід ворожого угруповання в Києві обумовив визволення столиці України 6 листопада 1943 р. Охоплення з півночі і заходу фашистських частин під час Одеської операції (березень–квітень 1944 р.) дало можливість вибити окупантів з Миколаєва та Одеси [1, с. 324–348].

Хоча повністю уникнути недоліків у воєнно-оперативному забезпеченні своїх дій радянським військам не завжди вдавалось і в наступний час. Так, і під час боїв за Київ в 1943 р. через слабо поставлену розвідку невдало було вибрано місце для переправи через Дніпро і створення плацдарму для наступу на Київ з півдня – в районі села Букрин. Міцна німецька оборона закривала виходи з букринського вигину Дніпра на захід. Численні яри та горби утрудняли використання в наступі танків і САУ polegшували

противникові організацію стійкої оборони. Природні перешкоди разом з численними інженерно-мінними загородженнями, протитанковими ровами, ескарпами, колючим дротом перетинали шлях нашим військам. Саме тому невдачею завершився 15 жовтня перший наступ з букринського напрямку. Головне угруповання 1-го Українського фронту ще раз – 21–24 жовтня – переходило в наступ з букринського плацдарму. Обидві спроби прорвати оборону противника істотних результатів не дали, а привели лише до незначного розширення звільненої території. Основна причина невдач наступу в цьому районі полягала в тому, що труднопрохідна для танків місцевість і невеликий розмір плацдарму, обмеженого вигином ріки, сковували маневр наших механізованих частин. Недостатня кількість важких переправних засобів не дали змоги використати основну масу артилерії на правому березі Дніпра. Артилерійський вогонь з лівого берега через несприятливі умови для спостереження був малоефективним. Розрив у часі між захопленням військами Букринського плацдарму і початком боїв за його розширення, повільне зосередження і розгортання необхідних для наступу сил піхоти, артилерії і танків дало змогу гітлерівському командуванню підтягнути в район плацдарму великі сили. Однією з причин невдач наступу з Букринського плацдарму було і використання щойно мобілізованих, ненавчених тисяч новобранців, багато з яких навіть не були забезпечені військовим обмундируванням і воювали в домашньому, цивільному одязі. Поводились вони в цілому героїчно, але чимало з них гинуло у водах Дніпра при його форсуванні, навіть не висадившись на протилежний берег.

Звичайно, ціною величезних і далеко не завжди виправданих втрат бойові дії радянських військ у цьому районі відтягли основні сили київського угруповання противника, бо гітлерівське командування чекало основного удару саме з Букринського плацдарму. Втрати Вермахту були теж немалими: до 55 тисяч солдатів і офіцерів, 215 літаків, багато танків і бойової техніки. Це значно ослабило його сили.

У двох жовтневих операціях радянських військ середньодобові втрати (загиблими та пораненими) складали 4727 чоловіків – кожен добу вибувало з ладу два повноцінних стрілецьких полки, а сумарні втрати в ході бойових дій в жовтні 1943 р. – 113002 військовослужбовців – це десять повноцінних стрілецьких дивізій. Нелегко діставалася Перемога у Великій Вітчизняній війні Радянським Збройним Силам. За цей період червоноармійські формування втратили 267 танків і САУ (самохідні артилерійські установки) – це п'ять танкових бригад повноцінного складу, і 107 гармат – це три повноцінних артилерійських полки калібру 76-мм.

Таким чином, в ході цих двох армійських наступальних операцій з Букринського плацдарму – 12–15 і 21–23 жовтня 1943 р. – війська Воронезького (з 20 жовтня – 1-го Українського) фронту зазнали втрат в особовому складі, в озброєнні і бойовій техніці, а успіху у бойових діях над частинами і з'єднаннями німецької групи армій «Південь» не досягли.

В результаті жовтневих боїв 1943 р. військ Воронезького (1-го Українського) фронту радянське командування врахувало свою помилку у визначенні напрямку головного удару і прийшло до висновку, що найбільш вразливим місцем у системі оборони ворога є район на північ від Києва (тобто Лютізький плацдарм). Ставка Верховного Головнокомандування спеціальною директивою від 24 жовтня 1943 р. дала вказівки командуванню 1-го Українського фронту змінити напрям головного удару і завдати його на північ від Києва. Для цього командування фронту терміново здійснило блискавичний маневр з перегрупування основних ударних сил з Букринського плацдарму на Лютізький, які і визволили Київ 6 листопада 1943 р. [9, с. 88–89].

Ефективним оперативним способом ведення воєнних дій став артилерійський наступ. Вперше його було застосовано теж в Сталінградській битві, коли 10 січня 1943 р. в районі Котельникова понад 7 тис. гармат і мінометів разом з авіацією 55 хвилин обстрілювали ворожі позиції, а потім супроводжували вогневим валом перед наступаючими танками і піхотою на глибину до 1,5 км. Нерідко почали використовувати попереджувальний артилерійський удар чи артилерійський наступ. Так, під час Курської битви, в ході якої звільнили Харків (серпень 1943 р.), було здійснено вогневий наліт на німецькі війська, які приготувались до наступу. Їм було нанесено чималий ущерб, розстроєно систему управління, що значною мірою зумовило їх поразку. Під час Київської наступальної операції 3–13 листопада 1943 р. в районі Лютізького плацдарму була досягнута найбільша за весь попередній період війни щільність артилерії – 344–416 стволів на 1 км фронту. Нанесений нею 3 листопада могутній артилерійський удар дезорганізував оборону противника, який вже майже не чинив організованого опору. [9, с. 89] Не випадково інформація на Ялтинській конференції (лютий 1945 р.) про артилерійський наступ як форму ведення бою, зокрема і під час боїв за Київ, Корсунь – Шевченківської битви, викликала велику зацікавленість Рузвельта і Черчіля.

Більш успішному управлінню підлеглими військами поряд з накопиченням відповідного, хоч і болісного, бойового досвіду відчутно сприяло і зміцнення засад єдиноначальності в РСЧА. Адже до 1943 р. в збройних силах СРСР діяло щонайменше три вертикалі підлеглості: загальновійськові червоноармійці і командири підлягали воєнному командуванню; політпрацівники – Головному політуправлінню, яке очолював заступник Голови Раднаркому і вважалось відділом ЦК ВКП(б); контррозвідники особливих відділів військових частин підпорядковувались НКВС.

Звичайно, не можна недооцінювати позитивні сторони діяльності останніх двох структур в умовах тієї війни. Без перебільшення велика виховна і організаторська діяльність політпрацівників, як і безпосередня участь та героїзм багатьох з них в боях, налаштовували бійців і командирів на самовіддану боротьбу з ворогом. Саме тому неодноразовими приписами

гітлерівського командування наказувалось в першу чергу і негайно знищувати політпрацівників РСЧА, в тому числі і при захопленні їх в полон. Після багатьох невдач чимало зробили для знешкодження фашистської агентури і військові контррозвідники.

Але поряд з безумовно корисним вкладом у всенародну боротьбу з агресорами функціонери політичних і особливих відділів нерідко почували себе наглядачами за командним складом армії, безцеремонно втручались в його оперативну діяльність, з дилетантських позицій намагались керувати військами, здійснювали безпідставні репресії, що надзвичайно згубно впливало хід воєнних дій. Так, начальник Головного політуправління РСЧА Л. Мехліс, який мав звання армійського комісара 1-го рангу (прирівняне до загальновійськового звання «генерал армії»), прибувши 20 січня 1942 р. та ще в якості представника Ставки на Кримський фронт, взяв всі важелі воєнно-оперативного управління на себе, по суті «підім'яв» командуючого фронтом «тільки» генерал-лейтенанта Д. Козлова. Непрофесійні дії Мехліса призвели до катастрофи, причиною якої в наказі Ставки ВГК від 4 червня 1942 р. визначалось повне нерозуміння її представником і командуючим фронтом природи сучасної війни. В результаті було повністю втрачено Крим, припинив оборону і героїчний Севастополь. На жаль, подібні явища були непоодинокими й на інших фронтах [7].

Враховуючи це з жовтня 1942 р. в збройних силах СРСР почали здійснюватись заходи по зміцненню єдиноначальності і підвищенню ролі та відповідальності військових командирів. Була встановлена єдина вертикаль підпорядкованості в РСЧА – всі діючі в ній структури тепер знаходились під армійським командуванням, в зв'язку з чим скасовувався інститут комісарів. Останніх було збережено в партизанському русі з огляду на його територіальний характер. Комісарами партизанських з'єднань, загонів призначались, як правило, місцеві працівники, які добре знали умови свого краю, його людей, мали широкі зв'язки в різних прошарках населення. Але і для них, як і політпрацівників всієї діючої армії тепер були встановлені загальні для всіх військові звання. При цьому, як правило, політпрацівники отримували нижчі військові звання ніж командири цих же частин, що автоматично підпорядковувало перших другим. В квітні 1943 р. замість особливих відділів як структури НКВС у військах було створено Головне управління контррозвідки Наркомату оборони «Смерш» (Смерть шпигунам), працівники якого теж тепер одержували загальновійськові, а не спеціальні, як раніше, звання. А з січня 1943 р. для всіх структур особового складу армії були запроваджені нові загальні знаки розрізнення – погони. Було також встановлено порядок, згідно якого початкові офіцерські звання могли присвоюватись тільки особам, що мають спеціальну військову освіту. Це сприяло підвищенню рівня воєнно-оперативного управління, починаючи з найнижчих його ланок, вирощенню нового покоління професійно підготовлених командирів.

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

Такі заходи, які хоч і неповністю вирішували проблему (спроби некомпетентного втручання у воєнно-оперативну діяльність, але все ж значно рідші, мали місце і в подальшому), сприяли розвитку ініціативи і давали більший простір застосуванню кращих якостей воєначальників. Останні до того ж збагатились, в тому числі і на власних помилках, значним, хоча й нерідко болісним, воєнно-оперативним досвідом. Так, нові керівники радянських військ в Україні генерали І. Ватутін, І. Конев, Р. Малиновський, І. Петров, А. Єрьоменко, Ф. Толбухін замість лобових атак укріплень противника застосували в 1943–1944 рр., як правило, значно ефективніші способи бою – обхід ворожої масивної оборони з наступним знищенням його оточених військ, що давало можливість в короткі строки і з найменшими втратами звільняти міста і села.

Новий підхід до планування і здійснення воєнних операцій обумовив і значні зміни в структурі військ. Це, зокрема проявилось і в утворенні великих маневрених танкових і механізованих армій і корпусів, 80 % яких в 1943–1944 рр. були зосереджені в Україні і відіграли ключову роль у її визволенні. Успішності бойових дій радянських військ сприяло і налагодження в них зв'язку. Адже на початку війни він здійснювався дрововими засобами через загальну систему Наркомату зв'язку, яка була фактично зруйнована в перші години бойових дій. Внаслідок цього командування – від найнижчих його ланок до Генерального штабу – було позбавлене достовірної відповідної інформації і наосліп приймало воєнно-оперативні рішення, що мало фатальні наслідки. Створення в 1943–1944 рр. окремої системи військового зв'язку, основою якого стали радіо засоби, дало можливість налагодити адекватне воєнно-оперативне управління. Неабияку допомогу у цьому Червоній Армії подали поставки США і Великобританією відповідних технічних пристроїв.

У визволенні України значну роль відіграло і краще використання можливостей партизанів та підпільників. З утворенням в 1942 р. Українського штабу партизанського руху (УШПР) діяльність партизанських загонів, підпільних патріотичних організацій різних напрямів в тилу вермахту стала більш цілеспрямованою, краще координувалась з бойовими діями регулярної армії на фронтах. Тільки з січня по вересень 1944 р. партизани України вивели з ладу в тилу ворога 99 мостів, 1037 поїздів, 1167 паровозів, понад 11 тис. вагонів, знищили значну кількість окупантів та їх техніки. Лише під час битви за Дніпро, в т. ч. за Київ, українські партизани захопили і передали 25 річкових переправ наступаючим радянським військам, що дало останнім можливість з ходу форсувати водні перешкоди. Окрім цього учасники руху опору подавали безцінну допомогу розвідданими (за 1942–1944 рр. УШПР одержав і передав регулярній армії інформацію з понад 1500 донесень про супротивника), що сприяло подоланню відставання в такій традиційно слабкій в РСЧА ланці як воєнно-оперативна і тактична розвідка [1, с. 389]. Досить згадати, наприклад, відомості, які надходили

з партизанського загону Д. Медведєва (діяв у Цуманських лісах на Волині) про воєнно-оперативні плани гітлерівців. А повідомлення медведівців про підготовку фашистами використання хімічної та бактеріологічної зброї, підкріплене доставкою на Велику землю здобутих партизанами у Луцьку її зразків, стало підставою на спеціальній заяві глав антигітлерівської коаліції про неминучу відплату, що по суті попередило застосування у Другій світовій згаданих видів зброї масового знищення [2].

Все це наближало загальну мету – розгром фашистів на всіх рідних землях, е т. ч. і в Києві. А 28 жовтня 1944 р. завершилось звільнення України, коли окупанти були вигнані із закарпатських міст Ужгород і Чоп.

Список використаних джерел:

1. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945. – К., 2000. – 944 с.
2. Боднарук Г. Героїчний подвиг Паші Савельєвої / Г. Боднарук // Селянська правда. – 2011. – 31 жовтня.
3. В боях за визволення Києва. – К., 2003. – 63 с.
4. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. В 2 т. / Г. Жуков. – Т. 1. – М., 2002 – 415 с.
5. Известия. – 2010. – 22 июня.
6. История Второй мировой войны. 1939 – 1945. В 12 томах. – Т. 3. – М., 1974. – 504 с.
7. Рубцов Ю. Мехлис. Тень вождя / Ю. Рубцов. – М., 2007 – 512 с.
8. Совершенно секретно. Только для командования. Документы и материалы. – М., 1967 – 752 с.
9. Подвиг на віки: Книга пам'яті України – місто-герой Київ. – К., 2000. – 912 с.
10. Великая Отечественная война 1941–1945: энциклопедия. – М., 1985 – 832 с.
11. Гальдер Ф. Военный дневник. Том 3. Книга первая / Ф. Гальдер. – М., 1971 – 408 с.

УДК 355.415.2/3+355.242:94(477) «1943»

Куровський Б. К.

ДОСВІД УПРАВЛІННЯ ТИЛОМ У ЧЕРНІГІВСЬКО-ПОЛТАВСЬКІЙ СТРАТЕГІЧНІЙ НАСТУПАЛЬНІЙ ОПЕРАЦІЇ

Актуальність досліджуваної проблеми полягає у тому, що високі темпи наступу та маневреність військ, різноманітність бойових завдань, висока напруга й тривалість ведення бойових дій, велика оперативна глибина Чернігівсько-Полтавської стратегічної наступальної операції вимагали

високої організованості в роботі органів управління тиловим забезпеченням. Все це й нині притаманне умовам війн і збройних конфліктів сучасності та вимагає від органів тилового забезпечення Збройних Сил України постійного пошуку оптимальної структури та способів управління силами і засобами тилу.

Аналіз джерел [1; 2; 4; 5; 7; 8] свідчить про те, що Чернігівсько-Полтавська наступальна операція проводилась у період з 26 серпня до 30 вересня 1943 р. У вітчизняній історіографії її ще називають стратегічною наступальною операцією радянських військ у Великій Вітчизняній війні або першим етапом битви за Дніпро. Зазначену стратегічну операцію сьогодні розглядають як три фронтових наступальних операцій: Чернігівсько-Прип'ятську військ Центрального фронту, Сумсько-Прилуцьку військ Воронезького фронту і Полтавсько-Кременчуцьку військ Степового фронту.

Мета статті полягає в дослідженні особливостей управління тилом в умовах проведення Чернігівсько-Полтавської стратегічної наступальної операції радянських військ.

Умови ведення Чернігівсько-Полтавської стратегічної наступальної операції характеризувалися постійним зміщенням лінії фронту, що є однією з основних причин за яких організація тилового забезпечення військ (за часом і місцем) ставало непередбачуваним процесом і значно ускладнювало роботу органів тилу й потребувало особливої гнучкості в організації тилового забезпечення.

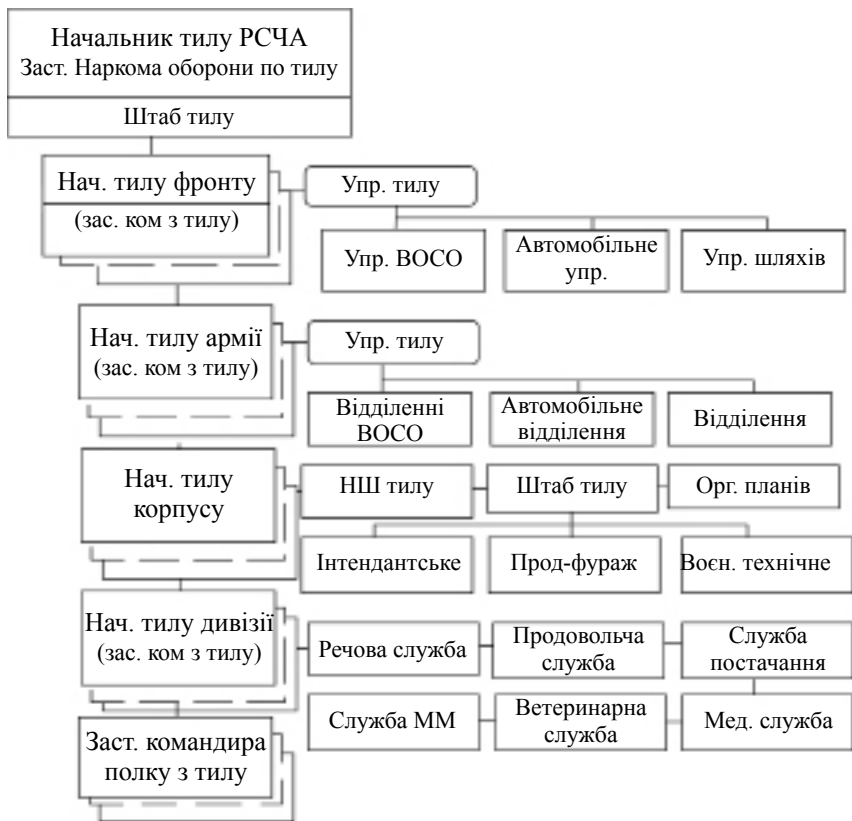
У цей період в роботі тилових органів простежуються певні якісні зміни, зокрема: організаційне оновлення – з'явилися повноцінні органи управління, тил поєднував основні види матеріального, технічного й медичного забезпечення, організовував підвезення й евакуацію, враховуючи й інтереси інших служб; удосконалення принципів планування тилового забезпечення з виокремленням головних ешелонів тилу для постачання основних сил армій при їх стрімкому висуванні; заздалегідь накопичувалися запаси матеріальних засобів, необхідних для забезпечення успішного виконання завдань у наступальних операціях; скорочення термінів відновлення пошкодженої матеріальної частини, що помітно підвищувало боєздатність частин і з'єднань під час проведення всієї операції [5].

Проаналізувавши зміст Чернігівсько-Полтавської стратегічної наступальної операції [3; 4; 6] можна визначити організаційну структуру системи управління тилом військ (див. рис. 1).

Розглядаючи вищенаведену організаційну структуру системи управління тилом у Чернігівсько-Полтавській стратегічній наступальній операції слід зазначити, що вона відповідала наступним вимогам:

- централізація управління тилом;
- відповідність складу і структури тилу завданням;
- адаптація тилу до конкретних умов;
- зосередження основних зусиль тилу на потрібних напрямках.

Рис. 1. Організаційна структура системи управління тилом у Чернігівсько-Полтавській стратегічній наступальній операції

Централізація управління тилом, як основний спосіб управління тилом застосовувався в операціях фронтів для вирішення всіх питань, пов'язаних з розбудовою тилу, підготовкою і застосуванням транспортних комунікацій, підвезенням матеріальних засобів, організацією охорони, оборони тилу, зв'язку та управління ним.

Суттєві зміни були внесені в організаційну структуру управління військовими перевезеннями – у штабах фронтів були створені управління (в арміях – відділення) ВОСО, автомобільні та шляхові (рис. 1).

До особливостей централізації управління тилом при проведенні Чернігівсько-Полтавської стратегічної наступальної операції можна віднести:

об'єднання керівництвом і органами управління тилом діяльності не тільки безпосередньо підлеглих, а й усіх нижчих тилових органів, і зосередження

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

за єдиним планом їх зусиль для ефективного вирішення питань тилового забезпечення військ. Так, наприклад, раціонально організоване управління переміщенням армійських польових баз дозволило в 3–3,5 рази скоротити витрату залізничних вагонів на передислокацію військ;

на кожному етапі ведення бойових дій функції керівництва тилом все більше зосереджувалися в єдиних органах управління тилом різних ланок. Основними організаторами тилового забезпечення були начальники тилу всіх ступенів;

централізація управління тилом не знижувала ролі начальників родів військ і служб, які безпосередньо організовували відповідні види тилового забезпечення, діяльність тилу проходила у тісній взаємодії командування військ та органів управління тилу.

Удосконалення системи управління тилом забезпечило виконання основних завдань: своєчасний маневр і зосередження матеріальних засобів, спорудження фронтових залізниць, мостів через Дніпро та інші річки, своєчасне прокладання та ремонт автомобільних шляхів для потреб війська. Поширювалися перевезення повітряним транспортом, які здійснювалися відповідно до вказівок начальника Тилу Червоної армії та командувачів фронтами.

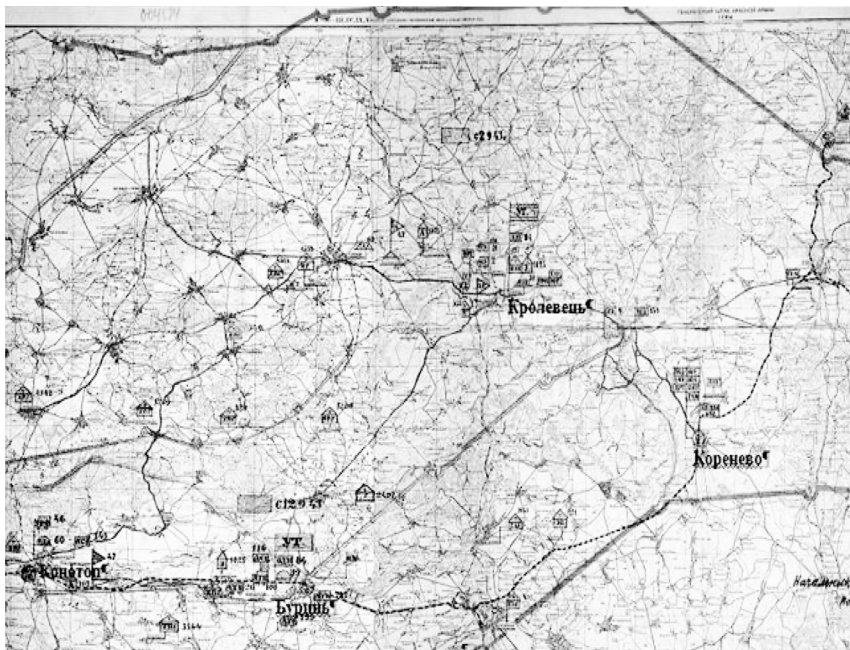
Відповідність складу і структури тилу завданням. У період рішучих наступальних дій, нарощування сили ударів, збільшення потреб у матеріальних засобах система управління тилом постійно зазнавала змін відповідно до завдань і потреб військ. Суттєво змінилася схема управління залізничними перевезеннями. Підготовка до спорудження мостів, переправ, військово-автомобільних шляхів здійснювалася ще до підходу радянських військ до Дніпра. На підставі постанови ДКО про реорганізацію тилу частина сил і засобів центральної ланки тилу була передана в розпорядження оперативного тилу, створювалися тилкові резерви, зросла кількість центральних баз і складів.

Адаптація тилу до конкретних умов. Система управління тилом в умовах Чернігівсько-Полтавської стратегічної наступальної операції продемонструвала свою спроможність реагувати на потреби фронту і оперативно перебудовувати свою діяльність відповідно до ситуації. Це проявилось в рішучому наближенні запасів матеріальних засобів до військового тилу у зв'язку з відходом противника за Дніпро, рішучому переміщенні запасів матеріальних засобів при зміні напрямів головних ударів фронтів при подоланні оборони противника під час форсування водних перешкод і воєнних дій на Правобережжі Дніпра. Важливою умовою забезпечення безперебійної роботи тилу стало наближення до військ тилових частин і установ із запасами матеріальних засобів як під час підготовки, так і в ході операції. На рис. 2 наведена копія карти дислокації частин і установ тилу 60А Центрального фронту станом на 2 і 12 вересня 1943 р. (масштаб карти 1:200 000) [6]. Війська 60А армії, яка спочатку наступала на другорядному напрямку, після успішних дій і виходу до Десни, визволення Конотопу

та Ніжина рішенням Ставки ВГК були спрямовані на Чернігів. Зміна напрямку головного удару військ Центрального фронту та дій 60А поставили тили цих угруповань у надскладні умови. Своєчасне забезпечення військ стало можливим лише після вжиття рішучих заходів, а саме: наближення баз тилів до військ і збільшення частоти переміщень.

Глибина тилових районів складала: армійського – до 50–100 км замість 150–250 км, військового – до 20 км замість 40–75 км. Таким чином, під час проведення цієї операції глибина тилових районів скоротилася в 2–4 рази порівняно з вимогами довоєнного часу та першого періоду війни.

Максимальне наближення запасів матеріальних засобів до військ обумовило новий підхід до визначення глибини тилових районів у бік їх скорочення, що позитивно вплинуло на роботу тилу в ході самої операції: постачання армій і дивізій здійснювалося безпосередньо з фронтних і армійських складів, що скорочувало плече підвезення матеріальних засобів і озброєння; зменшувалася потреба в автомобільному і залізничному транспорті; скорочувався час для надання кваліфікованої медичної допомоги пораненим та їх евакуації.

Рис. 2. Карта дислокації частин і установ тилу 60А Центрального фронту станом на 2.09.1943 р. та 12.09.1943 р. (масштаб карти 1 : 200 000) [6], друкується вперше

Зосередження основних зусиль тилу на потрібних напрямках. Ця вимога до системи управління органами тилу була успішно реалізована в Чернігівсько-Полтавській стратегічній наступальній операції. Особливостями її організації у стали: рішуче приховане перегрупування сил і засобів тилу відповідно до зміни напрямів головного удару у смузі дії всіх фронтів; негайне забезпечення перевали військ, своєчасне постачання боєприпасів, паливно-мастильних матеріалів, продовольства, медичного забезпечення; організація відновлення шляхів підвезення; накопичення матеріальних засобів.

Умовою забезпечення ефективної роботи тилу стало створення необхідних запасів матеріальних засобів у всіх ланках військового, армійського і фронтового тилу.

Водночас аналіз документів про Чернігівсько-Полтавську стратегічну наступальну операцію виявив і низку недоліків, головними з яких слід вважати випадки невчасної доставки потрібних матеріальних засобів і періодичну відсутність у посадових осіб тилу інформації, необхідної для планування. Зрозуміло, що в бойовій обстановці це збільшувало бойові втрати особового складу, які за операцію трьох фронтів становили 427952 осіб (втрати противника – 321600 осіб) [7; 8].

Узагальнюючи розвиток системи управління тилом Червоної армії у 1939–1945 рр. та досвід управління тилом у Чернігівсько-Полтавській стратегічній наступальній операції можна зробити наступні висновки.

Особливості управління тилом в операції зумовлювалися в першу чергу характером фізико-географічних та кліматичних умов Лівобережної України і завданнями наступальної операції трьох фронтів. Планування тилового забезпечення відбувалося за відсутності оперативної паузи після Курської битви, наступного форсування Дніпра та інших річок із захопленням плацдармів. Багато проблем виникло в управлінні тилом та забезпеченні військ після рішень Ставки про зміну напрямів головних ударів діючих фронтів. Досвід роботи тилу у цій операції показав, що військовий і оперативний тил на той час становили досить ефективну систему сил та засобів, яка справилася зі своїми завданнями.

Проаналізувавши досвід організації управління тилом протягом 1943–1944 рр. можна зробити такі висновки.

1. Починаючи з Чернігівсько-Полтавської наступальної операції, система управління тилом почала кардинально змінюватися у напрямках жорсткої централізації керівництва, створення тилових органів у відповідних військових структурах, заохочення ініціативи посадовими особами тилу та надання їм широких повноважень. Розвиток системи управління тилом часів 1943–1944 рр. в цілому проходив у напрямі підвищення її ефективності, хоча і не обійшлося без великих помилок, часом до тимчасової втрати управління тилом у вищих ланках.

2. Система управління тилом показала здатність до адаптації, швидкої зміни структури і зв'язків відповідно до вимог обстановки. Досвід

Чернігівсько-Полтавської стратегічної наступальної операції показав, що тил збройних сил обов'язково повинен мати у своєму складі сили та засоби, які організаційно об'єднані у відповідні структури, що є важливим елементом матеріально-технічної бази збройних сил і виконують функції зв'язуючої ланки між економікою держави і військами.

3. Головною умовою успішного рішення тилом завдань у ході воєнних дій було збереження централізованого управління системою тилового забезпечення збройних сил, яке у складних умовах війни безперервно удосконалювалося. Незважаючи на окремі провали, особливо у початковий період війни, система виявилася спроможною забезпечувати одержання позитивних результатів у операціях радянських військ.

4. Важливою умовою ефективності планування, підготовки і проведення операцій військами була обов'язкова оцінка і врахування реальних можливостей тилу щодо забезпечення активних бойових дій. Управління тилом, як правило, організовувалося у тісному зв'язку з цілями, часом, місцем і бойовим складом відповідних угруповань військ.

5. Війна показала важливість зосередження основних зусиль тилу для забезпечення угруповання військ, яке виконує головне завдання, готовність тилу до широкого маневру силами та засобами для забезпечення військ, що діють на окремих напрямках або автономно.

Список використаних джерел:

1. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.: В 6 т. – М.: Воениздат, 1960–1965.
2. История Второй мировой войны. 1939–1945: В 12 т. – М: Воениздат, 1973–1980.
3. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далее – ЦАМО РФ), ф.107, 109, д.102. Дислокация тыловых частей и учреждений 60А Центрального фронта по состоянию на 10.09.1943 г., вх. № 3949 от 16 сентября 1943 г.
4. Гурин В. В. Освобождение Левобережной Украины / В. В. Гурин // Военно-исторический журнал. – 2002. – № 1. – С. 12–17.
5. Вещиков П. И. Тыл на завершающем этапе Великой Отечественной войны / П. И. Вещиков // Армейский сборник. – 2010. – № 10. – С. 49–55.
6. ЦАМО РФ, ф. 107, 109, д. 102. Дислокация тыловых частей и учреждений 60А Центрального фронта по состоянию на 25.09.1943 г., вх. № 4101 от 27 сентября 1943 г.
7. Великая Отечественная война Советского Союза. 1941–1945. Краткая история. – М.: Воениздат, 1965. – 624 с.
8. Куркоткин С. Тыл Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне / С. Куркоткин // Военно-исторический журнал. – 1975. – № 5. – С. 44–52.

ІНФОРМАЦІЙНА ПОЛІТИКА СРСР В ДІЯЛЬНОСТІ ПАРТИЗАНСЬКИХ З'ЄДНАНЬ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ У 1941–1944 рр.

Тема Другої світової війни продовжує викликати науковий інтерес як вітчизняних, так і зарубіжних істориків, зокрема така актуальна проблема як інформаційно-ідеологічне протистояння СРСР та нацистської Німеччини у 1941–1945 рр., а в її контексті: втілення інформаційної політики Радянського Союзу в діяльності партизанських з'єднань на окупованих територіях у 1941–1944 рр.

З початком Великої Вітчизняної війни інформаційна політика обох держав почала відігравати надзвичайно важливу роль. Де неможливо було діяти засобами зброї, вступала в дію пропаганда, яка часто виявлялася більш ефективною. Всією пропагандою в СРСР під час Великої Вітчизняної війни керувало Управління пропаганди і агітації ЦК партії. Управління керувало пропагандою і агітацією в країні за допомогою підконтрольних йому засобів масової інформації; видавництва і т.д.; здійснювало теоретичну підготовку партійних і державних службовців. До впровадження радянської інформаційної політики на окупованих територіях України були залучені також партизанські з'єднання, які вели боротьбу з ворогом у його ж тилу. Оскільки діяльність партизанських з'єднань на окупованій території України, в контексті застосування засобів та механізмів розповсюдження пропагандистської інформації серед місцевого населення сучасними істориками недостатньо досліджувалося, це питання потребує уваги історичної науки.

Окремі аспекти інформаційної політики радянського та партизанського командування на окупованих територіях розглядалися деякими російськими істориками Н. В. Канашиною, Ю. П. Петровим, О. С. Князьковим та іншими [1]. У своїх працях вони виділяють як одне з найголовніших завдань партизанського руху агітаційно-пропагандистську діяльність серед партизан та населення окупованих територій. Розглядають її не лише як ідеологічну пропаганду, а й як політичну.

Агітаційно-пропагандистська діяльність партизанських з'єднань як складова партизанського руху розглядалася також і українськими дослідниками у 50–80-х роках ХХ ст. Це праці І. В. Супруна, В. І. Клокова, І. І. Слинько та ін. [6]. В них історики, розкриваючи партизанський рух, певною мірою розглядали й його пропагандистсько-агітаційну діяльність. Але діяльність ця розглядалася одновекторно – як ідеологічна пропаганда.

Останнє двадцятиріччя українські історики у своїх працях почали приділяти більше уваги суспільно-політичним відносинам, що склалися на окупованих німецько-фашистською армією українських землях. Історики М. В. Коваль, В. П. Ляхоцький, починають вивчати окремі аспекти інфор-

маційної політики радянського уряду, зокрема й на окупованих територіях [2]. Вони вже розглядають інформаційне поле, що склалося на окупованих територіях СРСР не лише як ідеологічну пропаганду, а й як соціальні інформаційні потоки, які впливали на формування свідомості як окремих людей, так і суспільних відносин загалом.

Важливим у цьому контексті є дослідження діяльності партизанських з'єднань, спрямованої на формування інформаційного простору на окупованій території України. Визначити засоби, методи, які використовували партизани.

Для німецького командування партизанський рух і рух опору на радянській території були цілком несподіваними. Німецьким керівникам довелося вже в ході самої боротьби вивчати форми партизанської боротьби, її характер, оскільки знайти який-небудь історичний приклад подібної «війни із-за рогу» вони не могли.

Створення партизанського руху у цій війні завчасно не було передбачено. Це питання напередодні війни не розглядалося взагалі. Радянська доктрина твердила, що в разі агресії ворога у відповідь радянська армія зможе дати нищівний удар і ворога буде розгромлено ще на його території. Власне на цю доктрину був зорієнтований і весь бойовий склад Червоної армії ще в 1939 р.

Радянсько-фінська війна показала за необхідне використання підпільної диверсійно-розвідувальної діяльності та створення спеціальних підрозділів, які б використовували тактику партизанської боротьби.

Перший тиждень Великої Вітчизняної війни точилися жорстокі бої Червоної армії з німецько-фашистськими військами, які просувалися в глиб території СРСР на сотні кілометрів. Тільки 29 червня 1941 р. було видано директиву РНК СРСР і ЦК ВКП(б), де давалися вказівки про підготовку збройної боротьби проти німецьких окупантів. 6 липня 1941 р. Президія Верховної Ради, Рада Народних Комісарів України і ЦК КП(б)У опублікували звернення. В якому закликали український народ тісніше згуртувати ряди, стійко і мужньо захищати у боротьбі з ворогом кожен клаптик радянської землі. Багато в чому звернення повторювало директиву центральних партійних і владних органів, а також виступ Сталіна. 18 липня 1941 р. з'явився документ – постанова ЦК ВКП(б), «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ» [3, с. 23].

До листопада 1941 р. партизанський рух розгорнувся практично по всій території України, яка була окупована. Перед урядом постало завдання взяти діяльність партизанських загонів під повний контроль і спрямувати її на допомогу та підтримку Червоної армії.

За сприяння Інформаційного відомства, яким керував Лаврентій Берія на окупованих територіях України, де діяли партизанські загони з липня 1941 р. почалося формування інформаційного простору головним завданням якого було інформування партизан про події на фронті

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

та пропагандистська агітація, спрямована на «несвідомих» громадян, що потрапляли до партизанських загонів за різних умов.

За сприянням цього відомства було розроблено низку заходів та механізмів, що забезпечували створення необхідного інформаційного поля.

Одним з найпотужніших засобів стала преса та радіо. Так, щоб забезпечити необхідною інформацією у розташування партизан з літаків скидали велику кількість газет, які друкували в тилу. Серед них: «Партизан», «Красний партизан», «Большевик» та інші [7, с. 40].

Партійним керівництвом України розроблялися заходи, які сприяли поширенню необхідної інформації серед партизанів та населення, що знаходилося на тимчасово окупованій німецькою армією території:

1. Газету «За Радянську Україну» планувалося видати і скинути у тил противника, тиражем 100 тисяч примірників. Крім того до 10 листопада 1941 р. повинні були видаватися підпільні газети у тилу противника «Комуніст», орган ЦК КП(б)У і «Большовик», орган підпільного Чернігівського обкому КП(б)У.

2. Для видання газет, листівок та повідомлень Радянського інформбюро, підготовлених до 1 грудня 1942 р. повинні бути закинуті додатково 28 портативних пересувних типографій / загін тов. «Ф»–2; тов. «К»–2; тов. «С»–2; тов. «П»–1; тов. «Л»–2; тов. «В»–1; тов. «Б»–1/, а до 1 січня 1943 р. ще 22 таких типографій.

3. Перекинути до кінця року партизанським загонам 30 радіостанцій (вже перекинуто 21 радіостанцію різних систем).

4. Закинути 100 бібліотечок у партизанські загоны.

5. Посилити видання листівок до українського населення. Протягом листопада-грудня намічено видати не менше 45 назв, в тому числі 10 ілюстрованих... [8, с. 47–48].

Особливо велику увагу приділяли розповсюдженню листівок. З червня 1941 р. по листопад 1942 р. відділом пропаганди та агітації ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМ, політуправліннями Південного та Південно-Західного фронтів для населення окупованих територій України було видано газет:

1. «Комуніст» – 155 номерів, загальним тиражем – 1 340 тис. прим.;

2. Газет – листівок «Комуніст» – 535 тис. прим.;

3. «Советская Украина» – 185 номерів – 435 тис. прим.;

4. Газет-листівок «Советская Украина» – 120 тис. прим.;

5. Газет для партизан «За Радянську Україну» – 141 номер – 23 тис. прим.

Всього розкидано газет і газет-листівок близько 25 тис. прим. [9, с. 41].

Керівництво також дуже переймалося постачанням в окуповані райони України спеціальних листівок, які роз'яснювали місцевому населенню справжню ситуацію на фронтах і розкривали політику німецького уряду в українських землях. Більшість таких листівок залишали відступаючи частини Червоної армії. Усього 25 найменувань, загальним тиражем у 26 100 тис. прим. З них 10 назв листівок були ілюстровані – більш

привабливі для населення окупованих територій, їх тираж становив 10 000 тис. прим. [10, с. 42]

Значну кількість листівок було скинуто з літаків. Усього 140 найменувань загальним тиражем в 251 616 500 прим [11; 42].

Листівки видавалися на різноманітні теми: становище на фронтах, конкретні факти звірства фашистів, звернення до різних верств населення, викриття зрадників та інше.

Таким чином, уряд докладав максимум зусиль до того, щоб контролювати настрої та поведінку населення окупованих територій. Газети та листівки стали необхідним засобом підтримання інформаційного простору, який формувався у цих регіонах за допомогою розроблених керівництвом країни та комуністичної партії методів та технологій.

Доказом такої політики уряду є спогади комісара партизанського з'єднання Сабурова Богатир:

«У перші тижні війни у партизан були лише малі саморобні приймачі. З них партизани слухали «Останні вісті з Москви», потім переписували від руки і розповсюджували серед населення» [12, с. 17].

Про організацію та зміст радіопередач, які передавалися для партизан і населення окупованих територій, свідчить довідка про організацію радіопередач для партизанських газет, пропагандистів та агітаторів партизанських загонів України. Згідно з нею програма радіопередач для партизанських газет повинна включати наступні питання:

1. Матеріали, які характеризують становище на фронті. Викладення спеціальних повідомлень Радянського Інформбюро. Втрати фашистських військ.

2. Матеріали, які характеризують становище у радянському тилу: збільшення виробництва озброєння, боеприпасів, продовольства (фабрики, заводи, колгоспи); патріотичний рух радянського народу; єдність радянського фронту та тилу.

3. Інформацію про бойові дії партизан України та інших окупованих територій.

4. Коментовану інформацію із-за кордону. Хроніки антигітлерівської боротьби народів окупованих гітлерівською Німеччиною.

5. Статті, що розкривають брехню гітлерівської пропаганди.

6. Листівки для видання в партизанських загонах [13, с. 18].

Була також створена редакція газети «Партизанська правда». У ній друкували листівки, матеріали, що передавало Радянське Інформбюро, які потім також розповсюджували серед партизанських підрозділів та населення окупованих територій. Керівництво партизанських підрозділів посилало диверсійні групи на залізниці, на основні магістралі, які зв'язували фронт з тилом. Для цих диверсійних груп відбирали найкращих людей, спеціально інструктованих і вони заносили листівки у степову частину усіх областей. Ходили по залізниці до Сум, до Києва і заносили туди листівки [14, с. 7–9].

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

Наприклад з'єднання Ковпака здійснило рейд від Брянських лісів до Правобережної України. Йдучи у рейд, вони заготовляли величезну кількість листівок з матеріалів, який був тоді у їх розпорядженні [15, с. 13].

Комісари партизанських загонів і політруки часто самі проводили бесіди у своїх загонах та з місцевим населенням. Іноді партизани вивіщували листівки на самих німецьких вітринах [16, с. 15–16].

Як свідчить один із комісарів партизанського загону, що часто вони у відповідь на провокацію з боку німецьких газет розповсюджували інформацію, яка спростовувала провокаційні матеріали.

В усіх газетах, що друкувалися для партизан була розроблена спеціальна тематика. Так, наприклад фронтовий журналіст Георгій Ржанов згадує – «Партизани слухали Москву. З кінця 1941 р. до початку 1942 р. активізувався партизанський рух. У травні 1942 р. було створено Центральний штаб партизанського руху при Ставці Верховного Головнокомандування. Начальник штабу був призначений П. К. Пономаренко. За його ініціативою Всесоюзному радіокомітету доручили організувати спеціальні передачі для партизан.

На першому місці в наших випусках йшли повідомлення Радянського інформбюро. Ми знайомили партизан з ранковими і вечірніми бойовими зведеннями. Потім повідомлення «В останній час». Іноді вдавалося передавати матеріали, які розвінчували фашистську пропаганду.

Поряд з повідомленнями Радянського Інформбюро у повідомленнях намагалися використовувати і все найкраще, що з'являлося про партизан у центральній пресі.

Передача необхідної інформації через радистів у партизанські газети повністю себе виправдовувала...» [4, с. 52].

Уже в той час виходило 270 підпільних видань! Звичайне місце, де розташовувалася редакція, – хата, автофургон чи накриття в лісі – перетворене у своєрідний клуб. Сюди поряд з партизанами приходили селяни з навколишніх сіл, щоб прочитати останнє зведення з фронтів війни [5, с. 53].

Крім того видавалися листівки і в самих партизанських загонах. Так, наприклад, за неповними даними загonom Ковпака за другу половину 1942 р. видано 900 тисяч примірників, загonom Сабурова – 800 тис., загonom Федорова – 400 тис. примірників [17, с. 28–36].

Одним із найважливіших завдань діяльності партизан була агітаційна робота на окупованій території. До нього входило видання стінної газети загону, листівок; розповсюдження інформації, яку передавало Радянське Інформбюро; на кожному дереві у лісі розміщати листівки, лозунги, заклики; розкидати брехливі повідомлення німецької пропаганди та інше [18, с. 36].

Політичним управлінням було дано вказівки до організації радіопередач радіостанції «Радянська Україна» звернених до населення окупованих

територій Радянської України і до партизан, які діяли у глибокому тилу ворога. Систематично організовувалися спеціальні передачі, які мали своїм завданням передати досвід партизанської боротьби одних загонів іншим.

Наприклад:

лист Героя Радянського Союзу до партизан України;

серія виступів під загальною назвою: «Партизани Підмосков'я – партизанам України»;

систематична передача бесіди – поради партизанам;

матеріали про героїчні діла партизан вміщені в газетах «За Радянську Україну» та «Комуніст» [19, с. 52];

матеріали, що характеризують становище на фронтах;

матеріали, що характеризують становище у тилу радянської армії;

коментована інформація із-за кордону. Хроніка антигітлерівської боротьби народів окупованих німецькою армією країн Європи;

моральне становище німецької та союзних Німеччині країн;

бойові дії партизан України та інших окупованих територій СРСР;

статті, які розвінчують брехню німецької пропаганди та листівки для видання у партизанських загонах [20, с. 17].

Потужним засобом політичного виховання партизан і підняття їх відповідальності перед народом була бойова присяга, навколо якої велася велика робота з укріплення дисципліни і організованості в загонах і виховання ненависті до завойовників [21, с. 179].

Широко застосовувались різноманітні форми усної пропаганди. За багаточисельними спогадами учасників партизанської боротьби форми цієї роботи достатньо відомі. Тут і масові збори у звільнених селах і бесіди партизанських агітаторів, швидкі летучі мітинги і збори під час переходів по району дії загону. У всіх загонах були люди, спеціально виділені для ведення агітаційної роботи [22, с. 180].

У тих випадках, коли дозволяли умови, партизанські загони застосовували і такі звичні для радянських людей форми політичної роботи в масах, як мітинги, демонстрації, військові паради в дні революційних свят. Так, широкий відголос серед населення отримав парад у с. Дубовичі, що був проведений 23 лютого 1942 р. Путивльським об'єднаним загonom [23, с. 181].

У партизанських загонах Федорова, Сабурова, Ковпака, Мельника та інших згідно з Наказом Наркома Оборони від 5 вересня 1942 р. «Про завдання партизанського руху», рішенням ЦК ВКП(б) Увід 2 жовтня 1942 р. та постановою Державного Комітету Оборони Союзу РСР від 11 листопада 1942 р. [24, с. 18] видавалися газети і листівки, які розповсюджувалися серед населення. Тільки загін Сабурова видав більше ніж 102 назви газет, листівок, бюлетенів, загальним тиражем 156 183 при-
мірників [25, с. 23].

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

Для посилення друкованої пропаганди безпосередньо у загонах було закинуто 56 портативних типографій (з них 21 нагрудних). На створених короткострокових курсах навчено набірній справі 37 чоловік (з них 8 чоловік було послано у загони).

3 листопада 1942 р. по 1 квітня 1943 р. було видано та розкидано на території окупованих областей 103 назви листівок українською мовою, загальним тиражем 8 100 тис. примірників, крім того видано та розповсюджено українських газет («Комуніст», «Радянська Україна», «Советская Украина», «За Радянську Україну») – 1 980 тис. примірників. Розповсюджено також 300 тис. брошур і журналів [26, с. 24].

Для поширення необхідної інформації Центральний Комітет ВКП(б) поставив перед керівниками партизанськими загонами завдання виконати такі заходи:

закинути у партизанські загони 50 портативних типографій, для видання газет, листівок та інших друкованих матеріалів;

організувати через радіостанції «Радянська Україна», ім. Т. Г. Шевченка – спеціальні передачі матеріалів для газет, листівок та інших друкованих видань на тимчасово окупованій території СРСР;

збільшити видання листівок для різних груп населення, із закликком іти у партизанські загони і посилювати бойові дії проти німецьких загарбників;

періодично відряджати для проведення бесід, лекцій і доповідей у партизанських загонах групу активних партизанських робітників.

Для виконання вказаного плану заходів подальшого партизанського руху України, ЦК ВКП(б)У просить виділити Українському штабу партизанського руху:

озброєння, боеприпаси, обладунки, спорядження, медикаменти, а також продукти харчування;

радіостанції типу «РАТ» – 1 шт., типу «РАФ» – 2 шт., типу «Джек» – 30 шт., типу «Север» – 100 шт., типу «РПО – І» – 100 шт., типу «РПМ» – 25; приймальну апаратуру типу: «Чайка» – 5, «Хамер-лунд» – 3, «Л-5» – 5 [27, с. 53–54].

Велику увагу радянські партизани приділяли боротьбі проти українського національного руху, збирали інформації про свідомих українців, створювали різні провокації, ліквідували низку українських патріотів. 3 1942 р. у кожному загоні партизан існував Особливий відділ НКВД, пізніше «Смершу» [28, с. 78].

Таким чином, в умовах Великої Вітчизняної війни на окупованій німецькою армією території України, як і на всій території Радянського Союзу урядом та керівництвом комуністичної партії за допомогою розроблених методів та інформаційних технологій був сформований інформаційний простір. Його основним завданням було зберегти віру населення в комуністичні ідеї, за будь-яку ціну підняти народ на боротьбу проти німецько-

фашистських загарбників. Значний інформаційний потік було спрямовано на партизан і населення окупованих територій. Радянським урядом та керівництвом комуністичної партії вдалося розробити потужні механізми та засоби розповсюдження інформації та перетворення її в інформаційний простір. Діяльність партизанських з'єднань свідчить про те, що ці методи були досить ефективними.

Список використаних джерел:

1. Канашина Н. В. Партийное руководство партизанской борьбой на оккупированной территории РСФСР в 1941–1944 гг.; ЛГУ / Н. В. Канашина. – Л., 1991; Петров Ю. П. Партизанское движение в Ленинградской области. 1941–1944 / Ю. П. Петров. – Л.: Лениздат, 1973; Князьков А. С., Партизанская борьба в тылу врага // Великая Отечественная война 1941–1945: Воен-ист. Очерки / А. С. Князьков, В. Л. Максименко. – М., 1998. – Кн. 2. – С. 328–351. – Указ. имен, геогр. назв.: с. 477–498.
2. Коваль М. В. Друга світова війна та історична пам'ять. // УІЖ. 2000, № 3 (432). – С. 9–10; Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війні / Україна крізь віки / М. В. Коваль. – К., 1999. – С. 89; Ляхоцький В. П. Новоявлені архівні документи про діяльність радіостанції «Партизанка» // Архіви України / В. П. Ляхоцький. – 1991. – № 3.
3. Ляхоцький В. П. Новоявлені архівні документи про діяльність радіостанції «Партизанка» // Архіви України / В. П. Ляхоцький. – 1991. – С. 23.
4. Радио в дни войны. – М.: Искусство, 1975. – С. 52.
5. Радио в дни войны. – М.: Искусство, 1975. – С. 53.
6. Супрун И. В. Комсомол и молодежь Украины в партизанском движении в годы Великой Отечественной войны. – К., 1948; Клоков В. І. Все-народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни / И. В. Супрун. – К., 1957; Слинко І. І. Підпілля і партизанський рух на Україні / І. І. Слинко. – Х., 1970.
7. Центральний Державний архів Громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 12. – Арк. 40.
8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 12. – Арк. 47–48.
9. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 12. – Арк. 41.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 12. – Арк. 42.
11. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 12. – Арк. 42.
12. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 19. – Арк. 17.
13. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 19. – Арк. 18.
14. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 199. – Арк. 7–9.
15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 199. – Арк. 13.
16. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 199. – Арк. 15–16.
17. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 5. – Арк. 28–36.
18. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 5. – Арк. 36.
19. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 5. – Арк. 52.

20. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 5 – Арк. 17.
21. Центральний Державний Архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО України). Ф.4620. – Оп. 3. – Спр. 128. – Арк. 179.
22. ЦДАГО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 128. – Арк. 180.
23. ЦДАГО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 128. – Арк. 181.
24. ЦДАГО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 100. – Арк. 18.
25. ЦДАГО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 100. – Арк. 23.
26. ЦДАГО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 100. – Арк. 24.
27. ЦДАГО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 100. – Арк. 53–54.
28. Armstrong J. A. (Ed.) *Soviet Partisans in World War II*. Мадисон / J. A. Armstrong. 1964. – P. 78.

УДК 94(477) «1941–1943»

О. П. Білоус

**ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ ПАРТИЗАНСЬКИХ ФОРМУВАНЬ
СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНШИНИ
ПІД ЧАС ФОРСУВАННЯ ДНІПРА
ЯК СКЛADOVA ЧАСТИНА ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКОЇ
АНТИНАЦИСТСЬКОЇ БОРОТЬБИ
В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ**

Стрімкий наступ частин Червоної армії в серпні–вересні 1943 р. спричинив швидкий вихід радянських військ до лінії Дніпра, що в свою чергу активізувало партизанські формування Чернігівщини та Київщини.

Партизанські дії осені 1943 р. знайшли широке висвітлення в науковій літературі. Ще в радянській історіографії неодноразово було відзначено взаємодію регулярних частин армії з учасниками «малої війни». Проблема відображалася в узагальнюючих працях з історії Великої Вітчизняної війни, спеціалізованих монографіях, присвячених форсуванню Дніпра, а також у статтях що друкувалися в наукових журналах і збірках науково-практичних конференцій [6; 11; 20; 22; 24; 26]. Уже в пострадянський період дослідження проблеми зумовило значне розширення джерельної бази та нову якість праць. З узагальнюючих праць з історії Великої Вітчизняної війни, у яких найбільш детально висвітлено перипетії битви за Дніпро, слід виділити видання «Подвиг на віки: Книга Пам'яті України – місто-герой Київ» [23]. Заслуговує на увагу й завершальний том історико-меморіального серіалу «Книга Пам'яті України», що акумулював у собі потужний аналітико-документальний пласт інформації мало не з усіх питань історії війни [2]. Продовжується активне дослідження проблеми і на сучасному етапі розвитку історичної науки. Серед нинішніх історичних розвідок, що присвячені цій проблемі не можна не відзначити низку різнопланових робіт

київських учених В. Лозицького та А. Кентія. З-поміж них – узагальнюючі праці історико-документальних нарисів, збірники документів з розлогими коментарями [13; 14; 15; 18]. Цікавим видається й історичне дослідження М. Дахненко, присвячене партизанам Середньої Наддніпрянищини в період її визволення [7].

Джерельною базою дослідження стали особисті документальні матеріали представників «малої» війни – учасників битви за Дніпро, а також численні накази, розпорядження, радіограми, вказівки УШПР та його представництв при Військових радах наступаючих фронтів до партизанських формувань, що зберігаються в Меморіальному комплексі «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.».

Партизанська війна на території Середньої Наддніпрянищини тривала впродовж усієї нацистської окупаційної політики. Першими на шлях збройної боротьби стали партизанські загони з кадрових співробітників НКВС та радянського партійного й комсомольського активу ще в період оборони Києва. Сформовані у липні–вересні 1941 р., вони майже усі, у силу різних обставин, припинили свою діяльність у перший же рік війни. Новий сплеск боротьби відбувся наприкінці 1942 р. – початку 1943 р., коли регіон став транзитним переходом для великих партизанських з'єднань Чернігівщини та Сумщини, що рухалися на Правобережну Україну.

З наближенням фронту значна кількість партизанських загонів та підпільних організацій ще більше активізували свою діяльність, переходячи навіть до відкритої збройної боротьби. Так, у лютому 1943 р. відбулося таке повстання проти ворога на Прилуччині. Партизани захопили містечко Варву та декілька навколишніх сіл [7, с. 638]. Через місяць за участю 1143 осіб спалахнув Вищедубечанський район Київщини [8, арк. 54]. Особовим складом партизанського загону С. Є. Науменка було розгромлено нацистський гарнізон та відновлено радянську владу в семи селах району та трьох населених пунктах Остерського району Чернігівщини, про що є свідчення у «Довідці про підпільну роботу та партизанську боротьбу по Вищедубечанському району»: «Таким чином у звільнених партизанським загоном селах Завалівка, Чернин, Новосілки-Дніпрові, Ошитки встановлена радянська влада, обрані органи влади, виділена самоохорона села. Ці села не виконували на німців ні поставок ні податків. З 25 до 30 березня встановлена була Радянська влада в селах Жукин, Сувид та Боденьки Вищедубечанського району» [9, арк. 10].

Одним із найважливіших чинників партизанської допомоги наступаючим військам уже восени 1943 р. стало спорудження, утримання або захоплення переправ через Десну, Дніпро і Прип'ять, розширення плацдармів на Правобережжі, а також руйнування комунікацій найближчого тилу. 9 вересня 1943 р. Українським штабом партизанського руху перед Полтавським партизанським з'єднанням ім. В.М. Молотова, Чернігівськими партизанськими з'єднаннями ім. М. Коцюбинського та «За Батьківщину»

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

та дрібнішими партизанськими загонами й групами регіону було поставлено завдання використовувати власні сили в битві за Дніпро та на Правобережжі. 15 вересня 1943 р. Військова рада Воронезького фронту затвердила розроблений раніше УШПР план використання партизанів у бойових діях на лінії Дніпра. План передбачав надання допомоги воїнам у спорудженні переправ, виявлення зручних місць для подолання річок, утримання їх партизанами до підходу регулярних військ тощо [7, с. 639]. Усього для участі в намічених бойових діях «передбачалося залучити 11 партизанських формувань загальною чисельністю понад 17 тис. бійців, котрі мали на озброєнні 120 гармат і мінометів, 50 ПТР (протитанкових рушниць), 500 кулеметів тощо» [12, с. 170].

Героями Битви за Дніпро стали 2605 бійців і командирів Червоної армії [2, с. 285] і серед них знайшлося місце і сімом учасникам партизанського внеску в перемоги осені 1943 р. Шестеро були удостоєні високого звання одним указом від 4 січня 1944 р., а К. С. Гнідашу звання Героя було присвоєно 24 березня 1945 р. (посмертно). У нагородних документах багатьох учасників, як наприклад у І. М. Бовкуна, було чітко вказано: «За успішне виконання бойових операцій по захопленню переправ на річках Дніпро і Десна та утримання їх до приходу частин Червоної Армії присвоєно звання Героя Радянського Союзу» [28].

Усього радянськими партизанськими формуваннями України було захоплено, організовано та утримано 25 переправ, у тому числі 3 – на Десні, 12 – на Дніпрі, 10 – на Прип'яті [16, с. 108; 21, с. 274; 7, с. 640]. У подальшому ці переправи слугували частинам Червоної армії переходами, партизанськими зонами у ворожому тилу та відіграли важливу роль у захопленні плацдармів. Партизани проводили бойові частини через болотяні місця, брали участь у прокладанні шляхів для проходження автотранспорту й артилерії.

10 переправ для частин та підрозділів 60-ї та 13-ї армій Центрального фронту через Дніпро та Прип'ять було організовано Чернігівським партизанським з'єднанням ім. М. Коцюбинського, зокрема загонами ім. С. М. Будьонного, «Перемога» та ім. М. С. Хрущова було організовано 3 переправи на човнах і поромі в районах Зимовища, Кривої Гори і Старосілля [27, с. 88].

Партизанським з'єднанням ім. М. О. Щорса Чернігівської області у вересні 1943 р. було організовано 2 переправи через Дніпро в районах Окунінова й Верхніх Навозів та забезпечено їхню охорону [27, с. 110]. Моменти форсування Десни й Дніпра радянськими солдатами знайшли своє відображення вже в повоєнних спогадах Ю. О. Збанацького: «Партизанські розвідники першими зустріли червоноармійців і вивели їх на переправу через Десну біля села Надинівка. Радянські воїни відмовлялися вірити, що німців поблизу немає. Не марнуючи жодної хвилини, розвідрота, яка першою ступила на деснянський берег, негайно продовжила свій шлях до Дніпра...» [10, с. 129].

У підпільній та розвідувальній роботі зі з'єднанням ім. М. О. Щорса взаємодіяв партизанський загін Кіма (К. С. Гнідаша). До листопада 1943 р. його диверсантами було висаджено в повітря електростанцію у Чернігові, пущено під укіс 21 військовий ешелон противника, потоплено на Дніпрі та Десні 10 пароплавів і 14 барж. Розвідникам Кіма належить заслуга у своєчасному розкритті системи оборонних споруджень «Східного валу». 7 листопада 1943 р., вітаючи з визволенням Києва Ю. О. Збанацького, вказав на нове завдання, що чекає вже на нього, та висловив побажання зустрітися уже «після війни в рідному місті Києві» [17]. 19 червня 1944 р. К. С. Гнідаш, прориваючись із групою розвідників із ворожого оточення, був важкопоранений у бою. Щоб уникнути полону, підірвав себе гранатою.

До моменту підходу Червоної армії утримували дві переправи через Дніпро в районі сіл Теремки та Домантове й одну переправу на Прип'яті партизани Чернігівського партизанського з'єднання «За Батьківщину» [27, с. 88]. Начальник УШПР комісар Державної Безпеки Т. А. Строкач, характеризуючи бойову діяльність командира з'єднання І. М. Бовкуна, вказав: «Під час наступу частин Радянської Армії тов. Бовкун своїм з'єднанням захопив і утримав три переправи через річки Десну, Дніпро і Прип'ять та з 19 до 25 вересня 1943 р., ведучи оборону проти військ противника, забезпечив передовим частинам Червоної армії переправу на праві береги річок» [28]. Він же відзначив і командира 1-го полку партизанського з'єднання «За Батьківщину» О. І. Шевирьова: «Під час виконання бойового завдання з форсування річок Дніпра та Десни його полк знищив караван німецьких суден у кількості трьох пароплавів, двох катерів та двох барж, застосувавши останні для наведення переправи через Десну. Підрозділи Шевирьова першими переправилися на правий берег річки Дніпро і два дні з боями, при шаленому бомбардуванню з повітря, утримували ними ж організовані дві переправи аж до підходу частин Червоної армії» [5].

Для більшої ефективності у наступі на Київ повинні були взяти участь і дві ударні партизанські групи в чолі з М. Наумовим і О. Сабуровим [21, с. 274], а також зведена група з партизанських формувань Київщини, перед якою стояло завдання «осідлати» водні артерії. Уже 18 вересня 1943 р. командири партизанських з'єднань Правобережжя отримали відповідні бойові накази щодо їхньої участі в Київській наступальній операції. Декілька примірників наказу за № 008450 зберігаються у фондovій колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» [3; 4]. Один із них було адресовано командирі Житомирського партизанського з'єднання генерал-майору О. Сабурову: «Рішенням Ставки Верховного Головнокомандування Вашому з'єднанню у повному складі до 25 вересня 1943 р. зосередитися в лісах над р. Тетерів у районах Іванкова, ст. Тетерів, Бородянки, що в 60 км на північний-схід від Києва. До цього часу у вказаний район прибудуть і перейдуть у Ваше розпорядження: Вінницьке партизанське з'єднання (командир Я. Мельник),

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

партизанське з'єднання ім. І. Ф. Боровика (командир В. Ушаков) та Волинське партизанське з'єднання ім. В. І. Леніна (командир Л. Иванов)» [3].

Такого ж змісту наказ отримало і командування Вінницького партизанського з'єднання, лише з допискою, що вони переходять під командування О. Сабурова [4]. В обох випадках зазначено фронт дії та вказано місце розташування та участь інших партизанських формувань: «Праворуч від Вас у межах залізниці Коростень – Київ, траси Житомир – Київ буде діяти група з'єднань генерал-майора М. Наумова із завданням ударом із заходу та південного-заходу сприяти частинам Червоної армії. Ліворуч – з'єднання партизанських загонів Київської області ім. М. С. Хрущова, Партизанський загін ім. М. О. Щорса Новобасанського району та партизанський загін ім. В. І. Чапаєва № 2 захоплюють переправу противника через р. Дніпро у с. Сваром'я» [4].

У майбутньому ні групі О. Сабурова, ні групі М. Наумова не вдалося виконати поставлених перед ними завдань, але незважаючи на труднощі, їм удалося відтягнути на себе досить значні сили противника. Так, 24–25 вересня 1943 р. ударна партизанська група під командуванням М. Наумова вийшла в район ст. Спартак (50 км на північний захід від Києва), але змушена була відійти під ударами переважаючих сил противника. Через місяць була зроблена наступна спроба, результатом якої став вихід до Козинського лісу (2 км на південь від Клавдієва), але партизани знову були атаковані противником. 2 листопада 1943 р. після низки боїв наумівці відійшли від Києва [12, с. 173].

Виконати поставлене перед ними завдання вдалося лише з'єднанню партизанських загонів Київської області ім. М. С. Хрущова та загонам північної Київщини: «Вітаю Вас з успішним виконанням завдання тов. Сталіна із забезпечення переправи частин Червоної Армії через річку Прип'ять. Для виконання другого не менш важливого бойового завдання негайно виступайте для зосередження в лісах на правому березі р. Тетерів у районі Іванків» [19].

Після форсування Дніпра та визволення Києва з чернігівських та сумських партизанів продовжили свою діяльність лише Полтавське партизанське з'єднання ім. В. М. Молотова (командир – М. Г. Салай) та партизанське з'єднання ім. Й. В. Сталіна (командир – М. І. Шукаєв), інші ж опинилися в радянському тилу або ж зустрілися з частинами Червоної армії і в подальшому були розформовані [1, с. 110]. Згідно із звітом М. С. Хрущова «Про бойові дії партизанів України за період з 1 серпня до 1 жовтня 1943 р.» частинам Червоної армії було передано 7779 партизанів, які брали участь у захопленні та утриманні переправ через річки «Мокрого трикутника», з усім озброєнням [29, арк. 171].

Війна продовжувалася, уже 28 листопада 1943 р. на ім'я командира Полтавського партизанського з'єднання було направлено чергового листа-блискавку зі словами вдячності за вже надану допомогу та з новим

бойовим завданням: «ЦК КП(б)У і Військова Рада 1-го Українського фронту пропонують Вам негайно розпочати спільну з 60-ю армією підготовку (під загальним командуванням генерал-лейтенанта І. Д. Черняховського) для нанесення удару по ворогу, який наступає на Коростенському напрямку» [25].

Продовжили боротьбу й партизани Правобережжя. Так, Житомирським партизанським з'єднанням було визволено місто Овруч, З'єднанням українських кавалерійських партизанських загонів – місто Смільчене, Вінницьким партизанським з'єднанням – Довбиш (Щорськ) та Лугини.

Битва за Київ продемонструвала якісно новий рівень та ефективність партизанської війни. При повній мобілізації сил та всебічній підтримці з боку армії партизани змогли чітко скоординувати свої бойові удари, зробивши вагомий внесок у перемогу в одній із найбільших військових операцій в Україні.

Список використаних джерел:

1. Білоус О. П. Бойові дії радянських партизанів на території Північно-Східної України (липень 1942 р. – вересень 1943 р.) / О. П. Білоус // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – 2013 р. – № 1. – С. 101–113 [електронний ресурс].

2. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / [Головна ред. кол.: І. О. Герасимов та ін.]. – К., 2000. – 944 с.

3. Боевой приказ Начальника Украинского штаба партизанского движения № 008450. 18 сентября 1943 г. // Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. (далі Фонди МКНМІВВВ). – КН-24066. – Д-4924.

4. Боевой приказ Начальника Украинского штаба партизанского движения №008450. 18 сентября 1943 г. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-39259. – Д-8810.

5. Бойова характеристика на командира 1-го полку партизансько-го з'єднання «За Батьківщину» О. І. Шевирьова. 12.06.1944 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-90421. – Д-16592.

6. В большом наступлении: Воспоминания, очерки и документы об освобождении Украины в 1943–1944 гг. / [сост. В. С. Локшин]. – М.: Воениздат, 1964. – 495 с.

7. Дахненко М. Взаємодія партизанів з воїнами Червоної армії під час визволення Середньої Наддніпряни від нацистських окупантів (1943–1944 рр.) / М. Дахненко // Воєнна історія Середньої Наддніпряни: матеріали Всеукраїнської наук. військово-історичної конф., (м. Київ, 15 березня 2012 р.): науковий зб. / М-во оборони України, НВМУ, Нац. ун-т оборони України, НПУ ім. М. П. Драгоманова, ВГО Ін-т воєнної історії. – К., 2012. – С. 638–641.

8. Державний архів Київської області (ДАКО). – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 13.

9. Довідка про підпілну роботу та партизанську боротьбу по Вищедубечанському району. – 12 арк. – Арк. 10 // Фонди МКНМІВВВ. – КН-19486. – Д-4325.

10. Збанацький А. Г. Заграва над Десною / А. Г. Збанацький. – К.: «Профінформ» ФПУ. – 2008. – 140 с.

11. Иванов С.П. Освобождение столицы Украины – Киева // ВИЖ. – 1983. – № 11. – С. 20–24.

12. Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – 408 с.

13. Кентій А. В. Партизанський рух 1941–1944 рр. в Україні / А. В. Кентій, В. С. Лозицький // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 3–16.

14. Кентій А. Радянські партизани. 1941–1944: світло і тіні / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: «Житомирська облдрукарня», 2010. – 80 с.

15. Кентій А. В. Радянський рух Опору на окупованій території України / А. Кентій, В. Лозицький, М. Слободянюк. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 98 с.

16. Курас И. Ф. Штаб непокоренных. Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны / И. Ф. Курас, А. В. Кентий. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 330 с.

17. Лист майора К. С. Гнідаша, офіцера розвідувального відділу 1-го Білоруського фронту, командир партизанського з'єднання ім. М. О. Шорса Ю. О. Збанацькому. – 07.11.1943 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-212105. – Д-34741.

18. Лозицький В. С. До питання про загальну чисельність партизанів УРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / В. С. Лозицький // Український історичний журнал. – 2001. – №6. – С. 152–171.

19. Молния Ушакову, Покровскому, Чепурному, Хитриченко. – 28.09.1943 г. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-12762. – Д-2484.

20. Непокоренная земля Киевская: Из истории всенар. Борьбы в тылу врага 1941–1944 / Авт. Коллектив: В. Н. Немятый (руководитель), и др. – К.: Политиздат Украины, 1985. – 251 с.

21. Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин: «ПП Лисенко», 2010. – 590 с.

22. Пилипенко М. К. Битва за Днепр и освобождение Киева – завершающий этап коренного перелома в ходе войны. Военно-стратегический обзор // Дружба к победе вела: Сб. мат. научно-практ. Конф., 10 окт. 1988 г. / Д. С. Сиволап (ред.) и др. – К., 1989. – С. 19–26.

23. Подвиг на вікі: Книга Пам'яті України – місто-герой Київ / [Ред. кол.: А. І. Тимчик (голова) та ін.]. – К., 2000. – 912 с.

24. Садовін М. В. Визволення Києва від німецько-фашистських загарбників // УІЖ. – 1963. – № 5. – С. 79–83.

25. Телеграма начальника УШПР, 1-го секретаря ЦК КП(б)У, командувача 1-м Українським фронтом командирів Полтавського партизанського з'єднання ім. В. М. Молотова, командувачу 60-ї армії. 28.11.1943 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-19253. – Д-4226.

26. Тельпуховський Б. С. Битва за Днепр и освобождение Киева. – М.: Изд-во ДОСААФ, 1966. – 55 с. Иванов С. П. Освобождение столицы Украины – Киева // ВИЖ. – 1983. – № 11. – С. 20–24.

27. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.): наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О.В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – 319 с.

28. Характеристика на представника УШПР при Військовій Раді 1-го Українського фронту підполковника І. М. Бовкуна. 26.05.1944 р. // Фонди МКНМІВВВ. – б/н.

29. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 189. – 361 Арк.

УДК 94(477.51) «1943.09»+355.012:355.311.1(430)

Бутко С. В.

ВІДСТУП НІМЕЦЬКИХ ВІЙСЬК І ЗНИЩЕННЯ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ЧЕРНІГІВЩИНИ У ВЕРЕСНІ 1943 р.

Одним із найстрашніших результатів Другої світової війни стало свідоме знищення цивільного населення. Її характерною ознакою такими були не лише так звані супутні втрати воюючих сторін під час бойових дій та інші небажані наслідки війни, а головним чином результати свідомої і послідовної політики держав – учасників війни по відношенню до цивільного населення, насамперед і в значній мірі саме державної політики нацистської Німеччини та її союзників. Нацистська окупаційна політика була свідомо спрямована на знищення цивільного населення окупованих країн, особливо тих, де чинився опір завойовникам.

Історики та громадськість ще у 1980–ті рр. намагалися привернути увагу наукового співтовариства, суспільства, влади та міжнародної громадськості до такого жакливого виду злочинів нацистського окупаційного режиму проти цивільного населення як знищення населених пунктів разом із мешканцями в Україні.

Так, український історик у діаспорі Володимир Косик, який, працюючи професором Сорбонського університету у Парижі, ще у 1986 р. з гиркотою поставив важливе питання у монографії «Україна і Німеччина у Другій світовій війні»: «У світі знають долю чеського села Лідіце і французького села Орудар-сюр Глан. Німці спалили ці села разом із сотнями мешканців.

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

Але хто у світі знає, що на Україні було 250 таких сіл (97 на Волині, 32 у Житомирській області, 21 у Чернігівській області, 17 у Київській області та ін)?» [6, с. 454] Проте, новітні дослідження показали, що реалії були набагато страшнішими, ніж вважав автор.

У першій половині 80-х років ХХ ст. вперше було здійснено спробу громадськості та науковців виокремити цей вид нацистських злочинів і показати Корюківку як український символ скорботи. Було погоджено проект Меморіального комплексу 256-ти спаленим селам і містам України в Корюківці Чернігівської області. Проте, після Чорнобильської катастрофи цей проект було згорнуто і забуто [8, с. 19].

У 1987 р. видано надзвичайно малим накладом книгу-меморіал «Вінок безсмертя сотням безсмертних українських сіл, що згоріли у вогні фашистських каральних акцій, тисячам нездоланих людей, що жили в них і зазнали мученицької смерті від гітлерівських катів» [1], але її матеріали та висновки були проігноровані.

Позитивні зрушення у вирішенні проблеми почали відбуватися тільки в незалежній Україні. Поштовхом стало видання Указу Президента України від 22 вересня 2011 р. № 925 «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Корюківської трагедії» [14] та прийнятті постанові Верховної Ради України від 21 жовтня 2011 р. № 3965-VI «Про вшанування пам'яті жертв Корюківської трагедії під час Другої світової війни» [10] у відповідь на багаторічні звернення громадськості та ініціативи Українського інституту національної пам'яті, Чернігівської обласної державної адміністрації.

На думку багатьох представників громадськості, головним в указі було прийняття рішення про створення Меморіального комплексу пам'яті жителів населених пунктів України, знищених фашистськими окупантами.

Дослідження та формування державної політики пам'яті жертв цивільного населення під час знищення населених пунктів карателями та військами окупантів ще знаходяться на етапі становлення. Так, наочним прикладом рівня обізнаності вітчизняних науково-педагогічних кіл служить ґрунтовний науковий посібник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів доцента Львівського національного університету імені Івана Франка, кандидата історичних наук Андрія Козицького «Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки)», який видано у 2012 р. у Львові. У підрозділі «Військові злочини нацистів на окупованих територіях СРСР» сьомого розділу книги «Військові злочини під час Другої світової війни та перші повоєнні роки» автор приділив спеціальну увагу нацистській каральній політиці знищення населених пунктів разом із цивільним населенням у Білорусі і слушно відмітив: «Хатинь і сьогодні – символ страждань та жаків геноциду цивільного населення окупованої території Білорусії. Таких сіл, які окупанти спалили, в республіці було сотні». Водночас

у цьому підрозділі посібника, в якому достатньо ґрунтовно аналізувалася нацистська терористична політика на окупованій території України, жодного слова не сказано не тільки про Корюківську трагедію, а й про знищення карателями сотень сіл і селищ як про окремий вид злочинів проти цивільного населення [5, с. 390–394].

Фахівці Українського інституту національної пам'яті у спеціальному науковому виданні – анотованому покажчику «Україна під нацистською окупацією спалені села (1941–1944 рр.)» визначили, що у політиці нацизму в Другій світовій війні в Україні окремим видом злочинів проти цивільного населення було знищення населених пунктів разом із його мешканцями. Особливу увагу вони звертають на те, що в Україні «трагедію спалених сіл не можна розглядати поза контекстом проблем цілеспрямованої терористичної політики та геноцидних явищ, які були заздалегідь закладені у людиноненависницькі доктрини Третього рейху» [15, с. 7–8]. Таку саму тактику окупанти проводили на окупованих землях Білорусі та Росії.

Населений пункт – населене місце (оселище, селище, поселення), первинна одиниця розселення людей у межах однієї забудованої земельної межі (городище (град), місто, містечко, селище міського типу, село, хутір, станиця та ін.). Входять в міські чи сільські поселення [9; 13, с. 522]. Отже, ці населені людьми місця є, так би мовити, осередками цивілізації, які карателі знищували разом із їхніми мешканцями. Іншими словами, такі злочини можна вважати діями, які намагалися стерти з лиця землі як місця проживання цілих громад, так і бузувірські припинити життя людей – беззахисного, цивільного населення.

Фахівці Українського інституту національної пам'яті визначили такі критерії свідомого знищення (спалення) окупантами населених пунктів разом із мешканцями – беззахисним цивільним населенням:

І. Як покарання внаслідок бойових операцій проти партизан та каральних акцій окупаційних військ (здійснювалася підрозділами поліції, жандармерії, в окремих випадках – регулярних військ):

«1) за активну діяльність у цьому районі партизанських загонів і груп, за бойові, розвідувальні та диверсійні дії партизанів і підпільників (напад на військові гарнізони та поліцейські дільниці, вбивство німецьких офіцерів і солдатів, представників органів окупаційної влади, місцевої адміністрації та поліції, виведення з ладу об'єктів управління, промисловості, виробництва, транспорту;

2) за підозру місцевих жителів у підтриманні зв'язків з партизанами, у зборі розвідувальної інформації на користь партизанів, надання їм продовольства та іншої допомоги, за переховування зброї, поранених командирів і бійців Червоної армії, партизанів, євреїв;

3) за сприяння (у т. ч. за підозру у сприянні) наступаючим військам Червоної армії, радянським диверсійним загонам і групам;

4) за опір «новому порядку», масовий саботаж і спротив насильницьким заходам окупантів (примусовій евакуації, вивезенню населення на примусові роботи до Німеччини, за колективну відмову від продовольчих поставок, зокрема хлібопродуктів). Зазначимо, що в деяких випадках (за шкідництво: навмисне нівечення та псування техніки, сільськогосподарського реманенту тощо) спалювали окремі двори і будівлі» [15, с. 17–18].

II. Застосування злочинної тактики «спаленої землі» спричинило спалення значної кількості сіл в Україні при відступі німецьких військ під ударами наступаючої Червоної армії, окремі населені пункти знищені внаслідок повторного захоплення німецькими військами зазначених населених пунктів [15, с. 18].

Дослідники Українського інституту національної пам'яті до категорії «спалені села» відносять повністю або частково спалені (з цивільним населенням) в ході нацистських каральних акцій населені пункти, а також знищені під час відступу військ Вермахту та їх повторного повернення. Знищеними повністю вважалися населені пункти, де було спалено (зруйновано) понад 90 % дворів (будинків), мало місце масове вбивство і (або) спалення їх мешканців; знищеними частково – ті, в яких мали місце навмисне спалення селянських господарств (до 90 %). При визначенні критеріїв колектив упорядників видання керувався оцінкою, поданою в джерелах щодо знищення населеного пункту «повністю» чи «частково» [15, с. 17].

За їхніми підрахунками, під час перебування німецьких окупантів в Україні з 22 червня 1941 р. до кінця жовтня 1944 р., нацистськими карателями та військами Вермахту свідомо було знищено понад 670 населених пунктів із 50828 особами цивільного населення в 16-ти областях країни та Автономній республіці Крим [15, с. 48, 51–322], і це неповні дані.

Кількість спалених сіл по окремих областях у межах сучасного адміністративно-територіального поділу України становить:

1) Вінницька – 17 населених пунктів, вбито 808 осіб цивільного населення [15, с. 51–68];

2) Волинська – 93 (з них 4 села, що не існують), вбито 5056 осіб цивільного населення [15, с. 69–92];

3) Дніпропетровська – 4 (з них не існує – 1), вбито 138 осіб цивільного населення [15, с. 93–94];

4) Житомирська – 121 (із них не існує – 6), вбито 7389 осіб цивільного населення [15, с. 95–152];

5) Запорізька – 1, відсутня інформація про число вбитого цивільного населення [15, с. 153];

6) Київська – 48 (із них не існує – 16), вбито 2704 осіб цивільного населення [15, с. 154–169];

7) Кіровоградська – 2 (з них не існує – 1), вбито 28 осіб цивільного населення [15, с. 170];

8) Львівська – 5 (з них не існує – 1), вбито 269 осіб цивільного населення [15, с. 171–173];

9) Полтавська – 6, вбито 798 осіб цивільного населення [15, с. 174–179];

10) Рівненська – 74 (з них не існує – 11), вбито 6954 особи цивільного населення [15, с. 180–200];

11) Сумська – 65 (із них не існує – 13), вбито 4532 осіб цивільного населення [15, с. 201–224];

12) Тернопільська – 7 (із них не існує – 1), вбито 1517 осіб цивільного населення [15, с. 225–231];

13) Харківська – 1, вбито 240 осіб цивільного населення [15, с. 232];

14) Хмельницька – 28 (із них не існує – 1), вбито 1411 осіб цивільного населення [15, с. 233–261];

15) Черкаська – 15 (із них не існує – 4), вбито 1342 особи цивільного населення [15, с. 262–267];

16) Чернігівська – 63 (із них не існує – 3), вбито 17642 осіб цивільного населення [11, с. 26–57];

17) Автономна Республіка Крим – 127 (із них понад 1/3 з різних причин зникло), за відсутністю довідок на кожний населений пункт поррахувати кількість вбитих ще немає можливості [15, с. 295–299].

У 70-ті роковини Корюківської трагедії та 70-ту річницю визволення Чернігівщини від нацистських окупантів варто згадати враження радянських воєнків, коли вони бачили наслідки звірств часів окупації. Так, колишній начальник політвідділу 66-ї стрілецької дивізії Микола Борисович Івушкін писав у спогаді після того, як побачив спалену карателями Корюківку: «За час війни мені довелося багато бачити всляких злодіянь фашистів, здавалось вже ніщо не могло ні здивувати, ні вразити. Але те, про що дізнались в руїнах Корюківки, знову вивернуло душу» [1, с. 48]. Разом із давнішими злодіяннями окупантів були й найновіші – злочини відступаючих німецьких військ.

На нашу думку, найменш розробленою є тема визначення свідомого знищення населених пунктів із їхніми мешканцями під час відступу військ Вермахту та їх повторного повернення. Саме у 1943–1944 рр. в Україні та інших територіях СРСР під час відступу Вермахт застосував злочинну тактику «спаленої землі».

1 вересня 1943 р. німецьке головкомандування віддало наказ починаючи евакуацію з усієї української території на схід від Дніпра. З вересня Еріх Кох передав інструкції по евакуації генеральним комісарам Києва і Дніпропетровська, районним комісарам на схід від Дніпра. У першій зоні, ближче до лінії фронту усі будинки, у селах і містах мали бути спалені. Всі працездатні мешканці і худобу мали бути евакуйовані, а насіння знищене.

Гімmlер, нагадав Прюцману, начальнику СП і СД, зокрема, що на евакуйованих територіях України не повинно було залишитися жодної живої істоти [6, с. 385].

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

У нормативних вказівках було прямо вказано командному складу групи армії «Південь»: «Кожну ділянку території, яку прийдеться залишити, необхідно приводити в повну непридатність для використання противником. Кожен населений пункт, не дивлячись на населення, повинен бути спалений і зруйнований з метою позбавити противника можливості розквартируватися» [4, с. 178].

Відповідно існуючого ще на час війни міжнародного гуманітарного права, а потім і висновків міжнародного судового процесу над колишніми керівниками нацистської Німеччини у Нюрнберзі, який проходить з 20 листопада 1945 р. по 1 жовтня 1946 р., такі накази та дії нацистської окупаційної влади та військ Вермахту проти цивільного населення однозначно є військовим злочином (вбивства і жорстоке поводження з цивільним населенням на окупованих територіях) та злочином проти людяності (політика переслідування, репресій та знищення ворогів нацизму, ув'язнення людей без судового процесу, переслідування їх, приниження, перетворення на рабів, тортури і вбивства).

Про великі масштаби знищення населених пунктів разом із цивільним населенням Чернігівської області внаслідок каральних акцій окупантів свідчить той факт, що з 63 сіл і селищ 33 кваліфікуються в джерелах як повністю спалені. До переліку повністю знищених населених пунктів також, на думку дослідників, правомірно віднести і 8 сіл, про які в документах вказано «спалене» або «майже повністю спалене». Отже, карателі практично повністю знищили 41 населений пункт Чернігівщини. Всі інші постраждали частково [11, с. 11].

Головний привід знищення населених пунктів Чернігівської області, як в Україні в цілому під час нацистської окупації, – покарання цивільного населення за дії партизан. За це постраждали 57 сіл і селищ. Два села Бобровиця і Яцево було спалено 21 лютого 1943 р. за втечу радянських військовополонених з табору, чотири села Баранівка, Іванівка та Тимоновичі Семенівського району, Сираї Козелецького району, під час відступу окупантів у вересні 1943 р. [11, с. 19]

Під час визволення Чернігівської області внаслідок проведення Чернігівсько-Припятьської операції військами Центрального фронту на чолі з генералом армії Костянтиним Рокосовським відступаючі війська Вермахту разом із угорськими частинами застосували злочинну тактику «спаленої землі».

Наприклад, 19 вересня 1943 р. німецькі та угорські війська під час відступу у селі Іванівка Семенівського району повністю спалили 204 двори, тобто майже повністю знищили населений пункт. За неповними даними під час цієї акції «спаленої землі» вбито троє мешканців села [11, с. 46].

Старосік Марія Яківна, 1930 р. н., пенсіонерка, яка проживає у цьому селі, так розповіла про пережите нищення населеного пункту: «В середині вересня 1943 р. німці почали відступати. Окупанти заганяли докупи

худобу, а яку не могли забрати розстрілювали. Серед жителів почалася паніка. Деякі німці попереджали населення, щоб тікали із Іванівки, бо буде пожежа. Вранці 19 вересня мадяри підпалили половину села. Як смолоскипи горіли будинки, подвір'я. Худоба тікала від пожежі у різні боки, а ми безпорадно спостерігали за цим лихом і нічого не могли вдіяти. В другій половині цього ж дня зайнялися і інші будинки. Вціліло лише декілька хат в центрі села та біля сучасного будинку сільради, на Черепові (вулиця на виїзді із села). Квітуче село перетворилося у велике згарище, на якому височіли цегляні димоходи» [12].

Із спогадів Григорія Сергійовича Разумейка, 1929 р. н., пенсіонера, який теж проживає в Іванівці, також дізнаємося: «Той вересневий день 1943 р. пам'ятаю добре. Німці відступали, звірствували. По селу проїхала німецька машина після чого спалахнули будинки. Я пробирався до Іванівки всупереч всім попередженням не ходити до села. Бачив як величезні язики полум'я охопили село.

Напередодні пожежі розпочався наступ радянських військ. Жителі були свідками як над самими будинками пролетіли два бомбардувальники, що прямували до старої школи, де табором зібралися відступаючі німецькі підрозділи, але на жаль, бомби не влучили в ціль, та вони й досі нагадують нам про події великими воронками. Біля цієї школи німці встановили вогняний рубіж для наших солдат. В середині вигорівшої верби було встановлено кулеметне гніздо. Великими зусиллями вдалося подолати цю перепону, яка коштувала п'яти людських життів. Після згарища вціліло 4 будинки» [12].

У вересні 1943 р. відступаючі німецькі війська спалили село Баранівку Семенівського району і розстріляли за різними даними 12 або 13 його жителів [11, с. 45; 16, с. 223; 12]. Про злочин окупантів поділилася спогадом мешканка села Поліщук Олександра Семенівна, 1923 р. н.: «Коли німці відступали, то почали палити хати родин партизан. Згоріло 11 хат. Там де раніше була вулиця Лугова хати горіли підряд. Згоріло не все село. В Баранівці розстріляли 13 чоловік. На тому місці, де над людьми вчинили розправу, стоїть хрест» [12].

Станом на 2013 р. дослідники вираховували тільки чотири села, спалені у вересні 1943 р. під час відступу на Чернігівщині військ Вермахту, що є далеко неповним переліком наслідків застосування окупантами злочинної тактики «спаленої землі», як і каральних акцій нацистської окупаційної адміністрації. Це пояснюється тим, що в тогочасних документах часто не було вказано назви постраждалого населеного пункту, причину і зміст трагедії. Так, у документі «Відомість про наслідки німецької окупації (скільки знищено населених пунктів, дворів)» від 23 листопада 1943 р. вказано, що загарбники цілком зруйнували 75 і частково 590 (при перерахунку їх виявилось 587) населених пунктів [2, арк. 11; 11, с. 67–69]. Наведемо ці дані таблицею, як їх подано у документі:

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

№ з/п	Назва районів	Зруйновано цілком		Зруйновано частково		Знищено кол-госпних будівель
		пунктів	дворів	пунктів	дворів	
1.	Батурин	–	–	5	376	123
2.	Бахмач	–	–	15	682	314
3.	Березна	–	–	4	312	207
4.	Бобровиця	–	–	11	1 605	22
5.	Борзна	–	–	6	309	165
6.	Варва	–	–	3	310	13
7.	Городня	3	797	23	827	413
8.	Гремяч	–	–	–	–	–
9.	Дмитрівка	2	323	16	553	240
10.	Добрянка	4	1 010	28	2 453	446
11.	Іваниця	–	–	8	162	99
12.	Ічня	–	–	11	166	158
13.	Козелець	11	1 488	25	1 167	492
14.	Комарівка	–	–	12	393	406
15.	Короп	1	260	5	125	17
16.	Корюківка	2	1 260	8	420	110
17.	М-Коцюбинський	6	1 534	13	666	519
18.	Куликівка	–	–	17	394	–
19.	Лосинівка	–	–	–	62	–
20.	Любеч	9	713	25	1127	301
21.	М-Дівиця	–	–	3	58	18
22.	Мена	–	–	6	97	212
23.	Ніжен	–	–	3	155	2
24.	Н-Сіверськ	3	332	38	1 922	1 344
25.	Н-Басань	7	1 625	16	250	140
26.	Носівка	1	629	13	502	298
27.	Олишівка	1	30	12	812	174
28.	Остер	3	1 083	21	2 042	300

Закінчення таблиці

29.	Понорниця	–	–	29	281	35
30.	Прилуки	–	–	3	78	32
31.	Ріпки	4	547	42	1 992	548
32.	Семенівка	8	85	43	3 153	580
33.	Сосниця	–	–	14	500	169
34.	Срібне	–	–	4	342	203
35.	Тупичів	–	–	18	1 004	370
36.	Холми	3	470	18	1 327	–
37.	Чернігів	1	116	43	2 073	500
38.	Щорск	6	613	19	529	389
39.	Яблунівка	–	–	7	196	138
Разом		75	13 879 <i>12 915</i> <i>перераховані</i> <i>упорядниками</i> <i>дані</i>	590 <i>587</i> <i>перераховані</i> <i>упорядниками</i> <i>дані</i>	23 837 <i>29 422</i> <i>перераховані</i> <i>упорядниками</i> <i>дані</i>	9 525 <i>9 497</i> <i>перераховані</i> <i>упорядниками</i> <i>дані</i>

У доповідній записці «Про руйнування німецькими окупантами сільського господарства і пограбування селянства Чернігівської області УССР» на ім'я секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрушова, підписаного наприкінці 1943 р. начальником облстатуправління Грейфером (ініціали не вказано) і начальником сектору населення цієї установи Міхаєвим (ініціали не вказано), повідомлялося про знищення разом під час окупації та відступу гітлерівців 20 населених пунктів Козелецького району. Проте, поіменно названо тільки 5 сіл [2, арк. 2].

Водночас зауважимо, що швидкі темпи наступу військ Центрального фронту, внаслідок чого впродовж вересня 1943 р. було визволено від окупантів Чернігівську область [3, с. 74–75; 7, с. 44–45], врятували цивільне населення Чернігівщини від ще більш руйнівних наслідків застосування військами Вермахту злочинної тактики «спаленої землі».

Отже, дана тема потребує додаткового дослідження. А всі результати мають бути використані для створення Всеукраїнського пантеону спалених сіл та селищ України – музейної експозиції в Меморіальному комплексі пам'яті жителів населених пунктів України, знищених фашистськими окупантами, у місті Корюківка Чернігівської області.

Список використаних джерел:

1. Вінок безсмертя: Книга-меморіал // Редкол.: О. Ф. Федоров (голова), В. А. Маняк (керівник колективу авт.-упорядників). – К.: Вид-во політичної літератури України, 1987. – 578 с.
2. Державний архів Чернігівської області. – Ф. П-470. – Оп. 5. – С. 290.
3. История городов и сел Украинской ССР: В 26 т. Черниговская область / АН УССР. Ин-т истории; Гл. редкол.: П. Т. Тронько (пред.) и др. – К.: Гл. ред. Укр. сов. энцикл. АН УССР, 1983. – 814 с.
4. Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / Кер. кол. упоряд. В. Немятий. – К.: Видавництво політичної літератури, 1986. – 265 с.
5. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки): навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / А. Козицький / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів: Літопис, 2012. – 608 с.
6. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик / Переклав з французької Роман Осадчук. – Львів: НТШ, 1993. – Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. – 658 с.
7. Леп'явко С. Чернігів у роки війни (1941–1943) / С. Леп'явко. – Чернігів: Видавець В. М. Лозовий, 2011. – 64 с.
8. Мартиролог встановлених жертв Корюківської трагедії 1943 року. Довідник / Чернігівська обласна державна адміністрація, Корюківська районна державна адміністрація, Український інститут національної пам'яті, Корюківський історичний музей; Упоряд.: С. В. Бутко, О. О. Толкачова; Відп. ред.: Р. І. Пилявець. – 2-ге вид. переробл., випр. і допов. Чернігів: Десна Поліграф, 2013. – 280 с.
9. Населений пункт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%BF%D1%83%D0%BD%D0%BA%D1%82
10. Постанова Верховної Ради України «Про вшанування пам'яті жертв Корюківської трагедії під час Другої світової війни» 21 жовтня 2011 р. № 3965-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3965-17>
11. Спалені села і селища Чернігівщини в 1941–1943 рр.: злочини проти цивільного населення. Збірник документів і матеріалів / Чернігівська обласна державна адміністрація, Чернігівська обласна рада, Український інститут національної пам'яті, Пошукове агентство по створенню науково-документальних серіалів «Книга Пам'яті» та «Реабілітовані історією». Упоряд.: С. В. Бутко, О. В. Лисенко; Відп. ред.: Р. І. Пилявець. – Чернігів: Видавництво Десна Поліграф, 2013. – 224 с.

12. Спогади жителів села Іванівка та Баранівка Семенівського району Чернігівської області про часи окупаційного режиму / Лист начальника відділу культури і туризму Семенівської районної державної адміністрації А. В. Єрбома від 28.03.2014 р. 01-13/ 53 на адресу Українського інституту національної пам'яті.

13. Сучасний тлумачний словник української мови: 65000 слів /За заг. Ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. – Х.: ВД «Школа», 2006. – 1008 с.

14. Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Корюківської трагедії» від 22 вересня 2011 р. № 925 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/14008.html>

15. Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941–1944 рр.): Анотований покажчик / За ред. В. Ф. Солдатенка; автори-упорядники: Бутко С. В., Герасименко Л. С., Киридон А. М., Пилявець Р. І., Яременко В. М. – К.: ДП НВЦ «Пріоритети», 2012. – 362 с.

16. Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною Армією. 1941–1943 / Упоряд.: П. В. Дніпровський, С. В. Малкієль. – Чернігів, 1947. – 322 с.

930.25:94(47).084.8(477.25)«323»+«1943»

Власенко С. І.

**ДОКУМЕНТИ ПРО УЧАСТЬ РАДЯНСЬКИХ ПАРТИЗАНІВ
У БИТВІ ЗА ДНІПРО ТА ВИЗВОЛЕННЯ КИЄВА ВОСЕНИ 1943 р.
(за фондом Українського штабу партизанського руху ЦДАГО України)**

Вивчення історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. неможливе без використання джерельної бази, що зберігається в архівних установах України. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України) посідає серед них особливе місце, адже лише в ньому зосереджено найповніший комплекс документів з проблем радянського партизанського руху опору на території України. Зокрема, лише у фонді № 62 – Український штаб партизанського руху (УШПР) – зберігається 4 720 справ, аналіз яких дозволяє дати повну картину партизанської боротьби в тилу ворога. Доповнюють її також документи партизанських з'єднань та окремих загоні (фонди №№ 63–86, 88–130, 133, 166, 259–262).

Нааявні у фонді УШПР документи дозволяють розкрити участь радянських партизанів у визволенні території України, в тому числі й у битві за Дніпро та звільненні Києва восени 1943 р. Серед них: плани про розвиток партизанського руху в тилу ворога, бойову та диверсійну діяльність партизанів України, їхнє матеріально-технічне забезпечення; спецповідомлення

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

й оперативні повідомлення, донесення, доповідні записки, довідки, зведення УШПР про партизанський рух; листування з штабами партизанського руху при військових радах діючих на території України фронтів, представництвами та оперативними групами УШПР на фронтах, партизанськими з'єднаннями та загонами тощо.

Ці документи залучалися до написання наукових праць з історії партизанського руху опору, однак в історіографії Дніпровської операції вони використовувалися вкрай фрагментарно [1, с. 376–378; 8, с. 466]. Виключенням можна назвати дослідження істориків-архівістів А. В. Кентія та В. С. Лозицького, присвячені комплексному вивченню історії партизанського руху опору в роки Великої Вітчизняної війни, в тому числі й участі партизанських з'єднань та загонів у битві за Дніпро восени 1943 р. [2, с. 71, 72–73; 3, с. 525–526; 4, с. 169–180; 5, с. 11–12; 6, с. 27–28; 7, с. 528–529; 9].

А тому, доцільним є здійснення огляду наявних у фонді УШПР документів про участь партизанських формувань під керівництвом Українського штабу партизанського руху у битві за Дніпро та визволенні Києва. Їх виявлення, систематизація та аналіз сприятимуть розширенню інформації про джерельну базу з поставленої проблеми.

Наприкінці серпня – на початку вересня 1943 р. частини Червоної армії вийшли на підступи до р. Дніпро. В Дніпровській битві вагоме місце відіграли й партизанські формування, які діяли у ворожому тилу на території України. Разом з наступом Червоної армії вони активізували свою бойову, диверсійну та розвідувальну діяльність і, таким чином, сприяли подоланню важливого природного рубежу, закріпленню частин Червоної армії на правому березі Дніпра та звільненню столиці України м. Києва. Діяльність же партизанських загонів та з'єднань, які безпосередньо брали участь у Дніпровській операції, зводилася, передусім, до захоплення та утримання переправ на річках і сприяння їх форсуванню передовими військовими частинами, захоплення та утримання плацдармів на правому березі Дніпра, а також ведення розвідувальної роботи в районах бойових дій.

Саме документи Українського штабу партизанського руху дозволяють розкрити бойову діяльність партизанських загонів та з'єднань, оперативно-тактичну взаємодію їх з частинами Червоної армії. Серед них – оперативні плани, які розроблялися УШПР і затверджувалися військовими радами відповідних фронтів. Так, 15 вересня 1943 р. Військова рада Воронезького фронту (командувач військами фронту генерал армії М. Ватутін та член Військової ради фронту генерал-лейтенант М. Хрущов) затвердила розроблений УШПР План захоплення партизанськими загонами України переправ через річки Дніпро та Десну на ділянці Київ, Окунів, Остер та сприяння Червоної армії у захопленні м. Києва. Завданням було захопити існуючі на цих річках переправи й утримувати їх до підступу військових частин та забезпечувати їм перехід, а також ударами з північно-заходу та заходу сприяти їм заволодіти Києвом. Всього для участі у намічених

бойових діях передбачалося залучити 20 партизанських з'єднань та окремих загонів, загальною чисельністю 17 тис. чоловік. При цьому враховувалося, що активні бойові дії могли вести 12 тис. чоловік. На озброєнні партизанів було 7 500 гвинтівок, 1 500 автоматів, 400 ручних та 100 станкових кулеметів, 50 протитанкових рушниць та ін. Відповідно до плану, створювалося дві ударні групи партизанів. Перша – під загальним командуванням О. Сабурова нараховувала 2 500 чоловік і включала з'єднання О. Сабурова, Л. Іванова, В. Ушакова, Г. Покровського. Вона мала зосередитися в лісах по р. Тетерів і рухатися в напрямку Києва з району Іванків, ст. Тетерів, Бородянка (на північ від залізниці Київ–Коростень). Перед нею ставилося завдання ударом з північного заходу сприяти частинам Червоної армії захопити м. Київ. Друга група, очолювана М. Наумовим, нараховувала 2 300 чоловік і включала з'єднання М. Наумова, І. Шитова, І. Скубка, А. Одухи. Вона мала зосередитися в лісах по р. Тетерів в районі ст. Тетерів, Радомишль, Макарів (на південь від залізниці Київ–Коростень) і ударом із заходу та південного заходу сприяти оволодінню Києвом військовим частинам. Крім того, з метою не допустити перекидання із заходу до Києва, Кременчука, Дніпропетровська німецьких резервних частин, партизанським з'єднанням та загонам, що діяли на території Кіровоградської, південної частини Київської, Житомирської, Рівненської, Кам'янець-Подільської та Волинської областей, наказувалося, починаючи з 20 вересня, розгорнути масові диверсії на ворожих комунікаціях [14, арк. 2–7].

Результати виконання даного плану та всієї операції щодо захоплення переправ через річки Десна, Дніпро і Прип'ять містяться в довідках, які зберігаються в матеріалах командування УШПР. В них подано повну інформацію про завдання, поставлені перед загонами та з'єднаннями в ході операції з форсування річок та сприяння визволенню Києва, розроблення заходів УШПР з їх реалізації; визначено партизанські формування та їх склад, які мали взяти участь у даній операції; врегульовано питання матеріально-технічного забезпечення партизанів, умови зв'язку з ними; зазначено період проведення операції (з 23 вересня по 7 жовтня 1943 р.) тощо [14, арк. 38–44, 45–46].

Організаційні питання стосовно участі партизанів у визвольних операціях в районі Дніпра враховані також у Плані виконання Дніпровської операції. Даний документ передбачався для внутрішнього користування і стосувався питань розробки плану, відповідальних осіб, термінів, організації та контролю за його виконанням. Початок дій партизанських формувань під керівництвом УШПР, згідно з планом, припадав на 15 вересня 1943 р. [14, арк. 14 та зв.].

В рамках участі партизанів у Дніпровській операції розроблялися й інші плани, які стосувалися діяльності всіх партизанських формувань України і передбачали активізацію їхньої боротьби: План основних рейдів невеликих партизанських груп у степові райони України на вересень 1943 р.;

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

План заходів УШПР з розвитку партизанського руху в Україні на вересень 1943 р., складений відповідно до постанови ЦК КП(б)У від 15 липня 1943 р. «Про використання резервів партизанських кадрів, які перебувають у розпорядженні представників УШПР при Військових радах Воронежського, Південного та Південно-Західного фронтів» та ін. [13, арк. 72, 74–81]. Заслуговують на увагу й плани Представництва УШПР при Військовій раді Воронежського фронту щодо перекидання партизанських загонів та організаційних груп у тил ворога, активізації їхньої бойової та диверсійної діяльності в районі наступу військ фронту тощо [37, арк. 29–30, 34–38, 48–50, 52–53].

Не менш цінними є й плани УШПР, що передували початкові Дніпровської операції та регулювали діяльність партизанів на підступах до Дніпра: Оперативний план перешкоджання перекиданню живої сили та техніки противника по залізниці Київ–Ніжин–Чернігів та водному шляху по річці Десна, затверджений 9 серпня 1943 р.; План заходів оперативного відділу УШПР в Київській та Кіровоградській областях на серпень 1943 р. від 13 серпня 1943 р. [13, арк. 66–69, 70].

Інформація про діяльність партизанів щодо сприяння Червоній армії в ході битви за Дніпро та визволенні Києва містяться також і в спеціальних повідомленнях та донесеннях, оперативних та розвідувальних зведеннях, доповідних записках УШПР, що направлялися в Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР), ЦК КП(б)У, Раду народних комісарів (РНК) УРСР, Президію Верховної Ради УРСР, у військові ради фронтів [11, арк. 35–88, 126–167; 12, арк. 219–285; 14, арк. 55–109; 23, арк. 75–190]. Є також у фонді УШПР і оперативні-розвідувальні зведення Представництва УШПР при Військовій раді Воронежського фронту про діяльність підпорядкованих йому партизанських загонів та груп [20, арк. 81–84, 85–92, 93–94, 95; 23, арк. 75–165].

У них йдеться про бойову діяльність партизанських з'єднань та загонів України в період Дніпровської операції, в тому числі й на підступах до Києва, а також містяться розвідувальні дані. Зокрема, партизанська розвідка повідомляла про укріплення німцями правого берега Дніпра; будівництво загороджень, дзотів з допомогою інженерних військ та місцевого населення і військовополонених; підготовку артилерійських позицій, стягування мотопіхотних військ на правому березі Дніпра; евакуацію мирного населення з цих районів тощо [11, арк. 52, 56, 59, 63; 14, арк. 65, 66 та зв.; 23, арк. 72, 92, 97 та зв.].

Розвідувальні дані партизанів в районі Дніпровської операції містяться також і в довідці заступника начальника УШПР Т. Старінова. Зокрема, в ній йдеться про стан переправ через річки Дніпро та Десну; залізничних мостів у м. Києві – Петровський (Північний) та Дарницький (Південний), в містах Чернігів, Черкаси, Кременчук, Дніпропетровськ тощо; про будівництво нових переправ та мостів через Дніпро станом на 11 вересня 1943 р.

[14, арк. 26–27]. Про стан переправ і мостів через річки в районі Києва та інші дані йдеться й у зведеній розвідвідомості з'єднання партизанських загонів Київської області ім. М. С. Хрущова під командуванням І. Хитриченко [24, арк. 62–63 та зв.].

У спецповідомленнях, оперативних зведеннях та донесеннях містяться відомості про захоплення партизанами переправ: 24 вересня 1943 р. інформувалось, що з'єднання під командуванням І. Бовкуна забезпечило переправу частин Червоної армії через Десну в районі Остера та через Дніпро в районі Сорокошичів (90 км північніше Києва); 26 вересня – з'єднання під командуванням Ю. Збанацького захопило та утримувало дві переправи через Дніпро в районі Окуніново та Навозів (60 км та 100 км північніше Києва відповідно); 28 вересня – з'єднання під командуванням І. Бовкуна 23 вересня, заволодівши переправами Теремки–Сташев, сприяло форсуванню частинами 17-го стрілецького корпусу р. Прип'яті в районі Чернобиля; з'єднання В. Ушакова та Г. Покровського 25 вересня зайняли Ново-Шепеличи та навколишні села на відстані 15 км та переправи і сприяли форсуванню р. Прип'ять частинам 8-ї гвардійської стрілецької дивізії 15-го корпусу; з'єднання К. Таранюка (комісар) 25 вересня захопило переправу в районі Кривої Гори (12 км на північ від Чернобиля) та сприяло переходу частин Червоної армії на правий берег Прип'яті тощо [11, арк. 66, 67, 70, 71; 12, арк. 244–245, 251; 14, арк. 55, 57–65 та зв.]. Загальна інформація щодо захоплення переправ міститься також і в оперативному зведенні від 6 жовтня 1943 р., де повідомлялося, що партизанськими з'єднаннями під командуванням І. Бовкуна, М. Тарануценка, В. Ушакова, Г. Покровського, Ю. Збанацького за період з 22 по 29 вересня організовано 24 різних переправи через річки (Десна – 3, Дніпро – 11, Прип'ять – 10), в тому числі побудовано міст через р. Прип'ять довжиною 170 м та шириною 4,5 м. Низку переправ партизани займали з боєм і утримували їх до підходу частин Червоної армії [12, арк. 242, 245].

В оперативних зведеннях та спецповідомленнях є окремі свідчення про сутички партизанів з ворожими військами: 6 жовтня 1943 р. повідомлялося, що 24 та 25 вересня з'єднання М. Наумова вело бій з регулярними частинами ворога в районі Майданівки (60 км на північний захід від Києва), в результаті якого ворог втратив танк, 2 бронемашини та до 100 солдатів та офіцерів [12, арк. 243]; 30 жовтня інформувалося, що 18 жовтня бійці загону ім. 24-ї річниці РСЧА (з'єднання О. Сабурова) на р. Прип'ять в районі Жиховичи розстріляли та потопили буксир-пароплав та 2 баржі з продуктами [11, арк. 72]; 9 листопада повідомлялося, що 4 листопада в районі с. Кладієво значні сили ворога з місцевих гарнізонів та 212-го полку мотопіхотного загону спробували оточити партизанів зі з'єднання М. Наумова, проте 7 листопада вони з боєм вийшли з оточення та знищили 190 ворожих солдатів і офіцерів, 3 броне- та 7 автомашин, захопили одну гармату,

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

8 кулеметів, 65 гвинтівок, 50 снарядів, 8 тис. патронів; втрати партизанів становили 20 чоловік убитими та 30 пораненими [11, арк. 77].

Чіткі завдання партизанським загонам та з'єднанням щодо діяльності в районі м. Києва містяться в бойових наказах УШПР від 22 вересня 1943 р. за підписами члена Військової ради Воронежського фронту М. Хрущова та заступника начальника УШПР В. Соколова. Так, накази командуванню партизанського з'єднання ім. І. Ф. Боровика, з'єднання партизанських загонів Київської області ім. М. С. Хрущова, партизанського загону ім. В. І. Чапаєва №2 Київської області та Чернігівського партизанського з'єднання ім. М. Коцюбинського регулювали їх діяльність в ході операції із захоплення переправи через р. Прип'ять в районі Ново-Шепеличи 24 вересня та утримання її до підходу Червоної армії [14, арк. 19, 20].

На окрему увагу дослідників при вивченні подій битви за Дніпро та звільнення Києва заслуговують вхідні та вихідні шифротелеграми, адже вони, як первинні документи, найбільш детально відтворюють участь партизанів у тих подіях. Це листування УШПР та ЦК КП(б)У, РНК УРСР, ЦШПД, Військової ради та Представництва УШПР і оперативної групи УШПР при Військовій раді Воронежського (1-го Українського) фронту, партизанських загонів та з'єднань тощо. Вони містять інформація про розташування партизанських формувань, їхню бойову діяльність; захоплення партизанами переправ через річки та сприяння переходу їх частинами Червоної армії; матеріально-технічне забезпечення партизанських формувань; розвідувальні дані партизанів щодо дислокації ворожих військ, розташування укріплень та будівництва оборонних загороджень; передачу партизанських формувань, які вийшли на з'єднання з Червоною армією, у підпорядкування військовим частинам тощо [25–43].

Як приклад, цікавою з точки зору оцінки УШПР участі партизанів у битві за визволення столиці України від окупантів, є радіограма начальника УШПР Т. Строкача командирів кавалерійського партизанського з'єднання М. Наумову від 15 жовтня 1943 р., в якій говориться: «Передбачається велике завдання – разом з Червоною армією вторгнутися, а якщо зумієте й раніше увірватися в Київ, тому ми й хочемо, щоб Ви знаходились ближче до Києва. Завжди маю на увазі Вас. Прискорте вихід» [32, арк. 90]. Щоправда, партизанським формуванням так і не вдалося своєчасно вийти у визначені їм райони, хоча з'єднання під командуванням М. Наумова вело бої з німецькими силами недалеко від Києва – в районі Клавдієво та Майданівки.

Зведені ж дані про листування УШПР в період битви за визволення Києва дає Книга запису змісту вихідних та вхідних радіограм УШПР в період підготовки та проведення операції із захисту партизанськими з'єднаннями і загонами України переправ через річки Дніпро, Десну та Прип'ять та надання допомоги Червоній армії в оволодінні Києвом за період з 22 вересня по 5 листопада 1943 р., що зберігається в матеріалах оперативного відділу УШПР [22].

Поруч із інформацією про безпосередню участь партизанів у битві за Дніпро, цінність мають загальні відомості про партизанський рух опору в Україні загалом, оскільки диверсійна та бойова діяльність партизанів на Правобережній Україні мала вплив і на хід бойових дій безпосередньо в районі Дніпра. Так, у донесеннях М. Хрущова Й. Сталіну, які зберігаються в фонді УШПР у вигляді копій, засвідчених підписом начальника Штабу Т. Строкача, йдеться про активізацію партизанів України, їх чисельність, результати їхньої бойової, диверсійної та розвідувальної діяльності, а також про захоплення партизанами переправ через річки Десну, Дніпро та Прип'ять [10, арк. 82–85, 92–94, 98–101]. Наприклад, у донесенні від 9 жовтня 1943 р. повідомлялося, що в утриманні переправ через річки Десну, Дніпро та Прип'ять брало участь 7 779 чоловік, які з усім озброєнням були передані Червоній армії. Також зазначалося, що партизанські з'єднання О. Сабурова, М. Наумова, І. Скубка, І. Шитова, С. Малікова та ін., загальною чисельністю понад 10 тис. чоловік, підійшли до західних і північно-західних підступів м. Києва із завданням сприяти військам Червоної армії у його захопленні. Всього ж на 9 жовтня 1943 р. в тилу ворога – фактично на Правобережній Україні – постійно діяло понад 30 тис. озброєних партизанів [10, арк. 100].

Узагальнюючі дані про результати бойових дій партизанських загонів України в період Дніпровської операції містяться у довідках оперативного відділу УШПР [17, арк. 138–178], в огляді відділу пропаганди та агітації ЦК КП(б)У від 14 жовтня 1943 р. [14, арк. 28–37]. Зокрема, в останньому зазначалося, що 6 партизанських з'єднань, загальною чисельністю 9 тис. чоловік, в другій половині вересня проводили великі бойові операції зі знищення опорних пунктів ворога, захоплення переправ через річки Десну, Дніпро, Прип'ять та їх утримання до підходу та перебазування частин Червоної армії.

Уявлення про кількісний склад партизанських формувань, які передбачалося залучити до участі в Дніпровській операції, дає довідка УШПР, датована 13 вересня 1943 р. З неї видно, що в даному регіоні вели боротьбу 16 771 партизанів, з яких в операції, за розрахунками УШПР, могло бути задіяно 11 220 чоловік (на Лівобережжі нараховувалося 7 271 чоловік, а на Правобережжі – 9 500 чоловік, із яких до операції передбачалося залучити 5 140 та 6 080 чоловік відповідно) [14, арк. 22–23].

Доповненням для вивчення кількісного складу партизанських формувань – учасників битви за Дніпро – можуть бути також облікові документи УШПР та Представництва УШПР при Військовій раді Воронезького (1-го Українського) фронту. Це дислокаційні списки партизанських загонів та з'єднань України; відомості про їхню чисельність та озброєння; таблиці зростання партизанських формувань, результатів бойових дій тощо [19, арк. 1–18, 19–22, 23–41, 53, 62–65; 20, арк. 58–59].

При дослідженні битви за Дніпро та визволення Києва не можливо оминати документів УШПР, що свідчать про матеріально-технічне забезпечення партизанів у ході Дніпровської операції. Серед них: плани

з авіапольотів та викидання партизанам вантажу [14, арк. 15, 16; 16, арк. 56, 60; 21, арк. 94; 37, арк. 84, 90]; листування УШПР з командуванням Авіації дальньої дії, авіаційних частин та підрозділів з питань часу вильоту літаків та уточнення місць викидання вантажів партизанським з'єднанням та загонам [15; арк. 239; 21, арк. 80–93, 95–103; 37, арк. 85–88, 93–94]; довідки та відомості про перекинуті УШПР та Штабом партизанського руху при Військовій раді Воронежського фронту в тил противника партизанські та диверсійні групи, озброєння, боєприпаси, медикаменти, інше спорядження; вивезення на Велику землю поранених партизанів [14, арк. 24–25; 18, арк. 59, 60–63, 65, 68–87, 91; 20, арк. 57; 38, арк. 72].

Таким чином, аналіз документів із фонду Українського штабу партизанського руху, що зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України, дозволяє зробити висновки про їх важливість у науковому вивченні проблем участі радянських партизанів у битві за Дніпро та визволенні Києва восени 1943 р. Їх інформаційне наповнення сприяє розкриттю внеску партизанських формувань у Дніпровську операцію, їхніх взаємовідносин із частинами Червоної армії, а також керівної ролі УШПР в організації боротьби партизанів України. Звичайно, більш глибоке вивчення даного питання можливе при використанні документів численних партизанських з'єднань та окремих загонів, щоденників, спогадів та свідчень учасників тих подій, що також зберігаються у ЦДАГО України. В цілому ж, комплекс зосереджених у фондах цього архіву документів є цінним та надзвичайно важливим джерелом з історії радянського партизанського руху опору на території України в роки Великої Вітчизняної війни.

Список використаних джерел:

1. Дем'яненко В. М. Рух опору на Переяславщині у 1941–1943 рр. / В. М. Дем'яненко // *Сторінки воєнної історії України*. Збірник наукових статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Випуск 9. – Частина 2. – С. 370–378.
2. Кентій А. В. Партизанський рух в Україні в роки Другої світової війни / А. В. Кентій // *Енциклопедія історії України: У 10 томах / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.* – К.: Наукова думка, 2011. – Том 8. – С. 70–75.
3. Кентій А. В., Лозицький В. С. Боротьба в тилу нацистських окупантів в Україні: радянські партизани у 1941–1944 рр. / А. В. Кентій, В. С. Лозицький // *Україна в другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси: у 2-х книгах.* – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 1. – С. 512–541.
4. Кентій А. В., Лозицький В. С. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944) / А. В. Кентій, В. С. Лозицький. – К.: «Генеза», 2005. – 408 с.
5. Кентій А. В., Лозицький В. С. Партизанський рух 1941–1944 рр. в Україні / А. В. Кентій, В. С. Лозицький. – *Український історичний журнал.* – 2005. – № 3. – С. 3–16.

6. Кентій А., Лоцицький В. Радянські партизани 1941–1944: світло й тіні / А. Кентій, В. Лоцицький. – К., 2010. – 80 с.

7. Лоцицький В. С. Стан і проблеми забезпечення бойової діяльності українських партизанів (1941–1944 рр.) / В. С. Лоцицький // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Матеріали міжнародної наукової конференції. – К.: Вид-во «Аеростат», 2011. – С. 518–533.

8. Мозальов В. Є. Радянська агітація в пропаганда в боях за Дніпро В. С. Мозальов // Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції. 25 травня 2011 р., м. Дніпропетровськ. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – С. 462–467.

9. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.): Наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лоцицький та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2001. – 319 с.

10. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 19. – 156 Арк.
11. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 21. – 167 Арк.
12. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 26. – 299 Арк.
13. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 35. – 134 Арк.
14. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 36. – 189 Арк.
15. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 42. – 273 Арк.
16. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 99. – 77 Арк.
17. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 100. – 196 Арк.
18. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 102. – 91 Арк.
19. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 106. – 65 Арк.
20. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 109. – 112 Арк.
21. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 123. – 107 Арк.
22. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 126. – 164 Арк.
23. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 224. – 201 Арк.
24. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 232. – 110 Арк.
25. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1297. – 288 Арк.
26. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1298. – 291 Арк.
27. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1299. – 249 Арк.
28. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1300. – 242 Арк.
29. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1301. – 277 Арк.
30. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1302. – 290 Арк.
31. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1312. – 230 Арк.
32. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1312. – 230 Арк.
33. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1319. – 150 Арк.
34. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1342. – 248 Арк.
35. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1343. – 225 Арк.
36. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1352. – 211 Арк.

37. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 6. – 134 Арк.
38. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 23. – 75 Арк.
39. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 2. – Спр. 58. – 219 Арк.
40. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 2. – Спр. 59. – 203 Арк.
41. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 2. – Спр. 65. – 215 Арк.
42. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 2. – Спр. 66. – 225 Арк.
43. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 2. – Спр. 67. – 224 Арк.

УДК 355.48(477)

Вилко В. М.

3-я ГВАРДІЙСЬКА ТАНКОВА АРМІЯ В БОЯХ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ КИЄВА

Війська Воронежського фронту, з 20 жовтня перейменованого на 1-й Український, двічі намагалися оволодіти Києвом, наносячи головний удар з Букринського плацдарму, обидва рази без істотних результатів. Гітлерівці стягли сюди свої основні сили, і бої усе більше приймали затяжний характер. Командуючий фронтом М. Ф. Ватутін мав намір наприкінці жовтня провести в третє наступ, але Ставка відмінила це рішення. Надійшла директива – з метою наступного розгрому київського угруповання супротивника й оволодіння столицею України непомітно перегрупувати війська з Букринського на Лютізький плацдарм, північніше Києва, і вже звідси завдати головного удару. Ставка зажадала також зробити перегрупування в короткий строк, а наступ почати 1–2 листопада.

Командуючий фронтом і представник Ставки Г. К. Жуков 25 жовтня викликали на нараду командуючих і членів військових рад 3-ї гвардійської танкової, 40-ї і 27-ї загальновійськових армій і оголосили рішення, відповідно до якого танкова армія повинна була почати перегрупування у ту ж саму ніч. При цьому Г. К. Жуков підкреслив: «Звертаю вашу увагу, товариш Рибалко, на скритність виходу з бою й організації переправ танкових військ через Дніпро. Марш-маневр по лівому березі зробіть із повним збереженням маскування...» [3].

Повернувшись у штаб армії, Рибалко наказав негайно зібрати командирів корпусів і своїх заступників. Поки всі з'їжджалися, командарм і начштабу В. А. Митрофанов встигли у деталях розробити заходи, що забезпечать перегрупування військ у новий район.

Нарада була недовгою. Рибалко оголосив: «Армія в повному складі переходить у район північніше Києва. Займана оборона передається військам 27-ї армії. Успіх майбутнього наступу перебуває в прямій залежності від того, чи вдасться нам забезпечити скритність перегрупування військ і техніки.

Він уважно оглянув напружені обличчя присутніх і почав роз'яснити завдання армії: «Противника необхідно обдурити, адже бої на Букринському плацдармі будуть тривати й після нашого відходу. Вам треба простежити, щоб на місцях, де зараз перебувають танки, були споруджені й установлені їхні макети. На колишніх місцях залишаються також позначені КП із радіостанціями, які продовжать роботу, не змінюючи режиму. Переправа через Дніпро – тільки вночі зі збереженням світломаскування. Основна переправа для танків і арттягачів із гарматами – Козинський дерев'яний міст, з інтервалом між танками в сто метрів. Рух тільки на першій швидкості. Категорично заборонити перемикає швидкість на мосту! – підкреслив командуючий. – Весь автотранспорт і мотострілкові частини переправляються по наплавних понтонних мостах і використовують пороми, що є в наявності.

Детально пояснивши, як забезпечити безперервність руху й дотримання черговості при переправі, командуючий сказав: – Не буду приховувати; для армії це суворе випробування. Так ви й самі розумієте, яка величезна відповідальність покладена на всіх нас. Втім, – Павло Семенович тепло посміхнувся, – гвардійці й не звикли до легких завдань» [3].

Своїм перегрупуванням з Букринського на Лютізький плацдарм 3-я гвардійська танкова армія вписала яскраву сторінку в історію Великої Вітчизняної війни.

Одним з важливих факторів успішного виконання завдання стало забезпечення скритності відходу армії з Букринського плацдарму. Командири з'єднань і частин оперативно виконали вимоги Рибалко: за кілька годин на правому березі були обладнані хибні вогневі позиції, установлені макети танків, радіостанції продовжували працювати на колишніх режимах. Життя показало, що командуванню удалося ввести противника в оману.

Успіху перегрупування армії сприяла й добре організована партійно-політична робота. Перед початком висування військ було проведено нараду армійських і корпусних політпрацівників, після чого вони були відправлені у частини. Роз'яснюючи партійному й комсомольському активу завдання майбутнього марш-маневру, вони підкреслювали значення скритності й маскування, збереження матеріальної частини бойової техніки у стані боєздатності, приділяючи особливу увагу організації руху в нічних умовах, підтримці найсуворішої дисципліни у військах. На марші, на привалах і в районах днювань комуністи частин і підрозділів проводили роботу з особовим складом у відділеннях, екіпажах, артилерійських розрахунках. Агітатори домагалися, щоб кожний солдат свідомо виконував покладені на нього завдання.

Здійснивши за шість діб нечувано складний двохсоткілометровий марш уздовж лінії фронту, переважно в нічний час, під заливним дощем або в густому тумані, по дорогах, що розкисли від осіннього бездоріжжя, війська армії двічі потай переправилися через Дніпро, форсували Десну

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

й до кінця 1 листопада зосередилися на Лютізькому плацдармі. Вступивши в бій, 3-я гвардійська танкова армія значно сприяла звільненню Києва.

Вирішальні бої почалися вранці 3 листопада. Уведенням у бій головного ударного угруповання фронту (38-ї армії К. З. Москаленко, 60-ї – І. Д. Черняховського й 3-ї гвардійської танкової – П. С. Рибалко) передувала небаченої сили артилерійська підготовка. Щільність артилерії на ділянці прориву перевищувала 300 гармат на кілометр фронту, чого не вдавалося досягти ще в жодній з попередніх операцій.

За задумом командуючого фронтом, 38-а армія, що наступала безпосередньо на Київ, повинна була придушити найбільш важливі об'єкти в глибині оборони противника й забезпечити уведення в бій 3-ї гвардійської танкової армії.

Масований артилерійський удар викликав розгубленість у стані ворога. Позиції гітлерівців укрила стіна диму й вогню. Земля здригалась і, здавалося, вставала дибки. Але тільки радянські батареї перенесли вогонь у глибину оборони противника, почався наступ 60-ї, 38-ї армій і частини сил 5-го гвардійського танкового корпусу.

Гітлерівці, намагаючись організувати опір, спішно перекидали до району прориву свіжі танкові й моторизовані війська.

3 ранку 4 листопада бої прийняли винятково напружений характер. Погода погіршилася, ішов мрячний дощ, видимість упала. Авіація фронту, що успішно діяла напередодні, – ескадрильї 2-ї повітряної армії генерал-лейтенанта С. А. Красовського – втратила можливість надати піхоті діючу підтримку.

Зважаючи на те, що прорвати оборону противника на всю глибину не вдалося, М. Ф. Ватутін для посилення удару наказав П. С. Рибалку ввести в бій 3-ю гвардійську танкову армію.

З наступом темряви на землю впав густий туман. Людям у декількох кроках важко було розрізнити один одного. Але чекати до ранку – значило б дати противнику можливість оговтатись, підтягти резерви, зміцнити оборону...

От отут і народилася в Рибалка несподівана й смілива ідея. Він викликав на КП, що перебував у Ново-Петрівцях, командирів корпусів – генералів А. П. Панфілова, К. Ф. Сулейкова, К. А. Малигіна й командира 91-ї окремої танкової бригади полковника І. І. Якубовського.

У призначену годину атаки, – наказав командарм, – завести всі мотори танків, бронетранспортерів, арттягачів. Відкрити інтенсивний вогонь із гармат, мінометів, кулеметів і ручної зброї. Увімкнути світло у всіх машинах, і із запаленими фарами, з виючими сиренами рішуче атакувати противника!

Це було грізне й величне видовище. Раптово спалахнули снопи світла, вогненні траси снарядів і кулеметних черг висвічували лавину танків, що насуваються. Оглушливо вили сирени й гуркотили мотори. Все це здійснило

на гітлерівців найсильніший психологічний вплив. Вони в паніці заметалися й почали безладно відступати у напрямку Києва. Танкісти переслідували їх, нещадно придушуючи вогнища опору.

На війні з ряду геть вихідні події стають широко відомі. Природно, що й про нічну атаку танкістів Рибалка довідалися всі учасники боїв за Київ.

Танкові й механізовані з'єднання 3-ї гвардійської танкової армії завершили прорив тактичної оборони противника й продовжували виконувати своє завдання. Оправившись від потрясіння, гітлерівці почали чинити сильний опір. На підступах до Святошина, де проходив останній оборонний рубіж противника, розгорілися люті сутички. Танкові бригади вирвалися на магістраль Київ–Житомир і стали громити відступаючі частини гітлерівців.

До ранку 5 листопада вони звільнили Святошин і перерізали найважливішу комунікацію шосе Київ–Житомир, позбавивши противника можливості підтягувати до Києва резерви й матеріальні засоби, а також відрізавши йому шляхи відходу на захід.

Весь день 5 листопада наші частини вели бої по знищенню ворога в опорних пунктах. Гітлерівці билися з жорстокістю, але під ударами танкістів змушені були відступати. Разом з військами, що кинулися за нами, танкісти 38-ї армії створили умови для рішучого штурму Києва й розширення Київського стратегічного плацдарму. Правий фланг ударного угруповання фронту забезпечували війська 60-ї армії генерала І. Д. Черняховського.

У бій за столицю України разом з воїнами 38-ї армії й 5-го гвардійського танкового корпусу вступила також і 1-а окрема чехословацька бригада полковника Л. Свободи. «Боріться за Київ так, як би ви стали боротися за Прагу й Братиславу!» [4] – закликав своїх бійців командир бригади. Чехословацькі воїни із честю виконали цей наказ. Вони брали участь у боях за Приорку, кінофабрику, завод «Більшовик», вокзал.

Увечері 5 листопада в Києві ще тривали запеклі сутички. Після півночі, у 0 годин 30 хвилин 6 листопада Київ був повністю звільнений.

Про роль армії Рибалка у досягненні цієї історичної перемоги написав член Військової ради 1-го Українського фронту генерал К. В. Крайнюков: «Звільненню міста й порятунку його найдавніших історичних пам'яток в значній мірі сприяв глибокий обхідний маневр 3-ї гвардійської танкової армії генерала П. С. Рибалко... Вони перерізали не тільки шосе Київ–Житомир, але й інші дороги, що ведуть на захід» [2].

Київ був звільнений у переддень 26-ї річниці Жовтня. Але яким він зустрів своїх визволителів...

Руїни й пожарища, потворні купи цегли на місці найгарніших будинків, що обгоріли або вирубані алеї каштанів і знаменитих пірамідальних тополь, завалений руїнами будинків Хрещатик, й багато інших вулиць. Усюди ще паруючі танки й самохідки... І спочатку – ні душі. Місто з майже мільйонним населенням начебто вимерло. Залишаючи Київ, фашисти

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

виганяли жителів за його межі. Люди ховалися у підвалах, у цвинтарних склепах, ішли в ліси, із тривогою прислухаючись до канонади, що гриміла в місті, і вибухам...

Лише коли все стихло й люди переконалися, що в місті – Червона Армія, вони почали вертатися. Змучені звірствами окупантів, перенісши знущання й знищення, кияни із вдячністю обіймали своїх визволителів. На вулицях міста стихійно виникали мітинги, зав'язувалися задушевні бесіди.

Звільнення столиці України – подія історичної важливості. Про неї у той же день довідалася вся країна.

Доблесним військам 1-го Українського фронту Москва салютувала 24 артилерійськими залпами з 324 гармат. Така кількість гармат брала участь у салюті вперше.

У наказі Верховного Головнокомандуючого відзначалося, що з узяттям Києва нашими військами захоплений найвигідніший плацдарм на правому березі Дніпра, що має важливе значення для вигнання німців із Правобережної України.

За мужність і відвагу, виявлені в боях за місто, багато частин і з'єднань 1-го Українського фронту, серед них – корпуси й бригади 3-ї гвардійської армії, отримали почесне найменування Київських. І на бойових прапорах 6-го й 7-го гвардійських танкових корпусів засяяли ордени Червоного Прапора.

Нагороди Батьківщини отримали тисячі воїнів 3-ї гвардійської танкової армії. Командармові, генерал-лейтенанту П. С. Рибалко й члену Військової ради армії генерал-майору С. І. Мельникову було присвоєне звання Героя Радянського Союзу.

Список використаних джерел:

1. 3-я гвардейская танковая армия: Боевой путь 3-й гвардейской танковой армии. – М.: Воениздат, 1982. – 288 с.
2. Крайнюков К. В. Оружие особого рода / К. В. Крайнюков. – М., Воениздат, 1977, – С. 71.
3. Мельников С. И. Маршал Рыбалко: Воспоминания бывшего члена Военного совета 3-й гвардейской танковой армии. / Лит. запись Е. М. Пятигорской. – К.: Политиздат Украины, 1980. – С. 143.
4. Свобода Л. От Бузулука до Праги. Перевод с чешского / Л. Свобода. – М.: 1969, – С. 195.
5. Шеин Д. В. Танковая гвардия в бою (Великая Отечественная. Танки в бою) / Дмитрий Шеин. – М.: Яуза; Эксмо, 2009. – 480 с.

ЧЕРНІГІВСЬКО-ПРИП'ЯТСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1943 р.

Чернігівсько-Прип'ятську наступальну операцію протягом 26 серпня – 30 вересня 1943 р. провели війська Центрального фронту (командуючий – генерал армії К. К. Рокосовський) з метою – розгромити угруповання ворога (2-гу армію, частину 9-ї армії групи «Центр» і частину сил 4-ї танкової армії групи армій «Південь»). До проведення операції залучались 13-а, 48-а, 60-а, 61-а, 65-а загальновійськові, 2-а танкова і 16-а повітряна армії [8, с. 184; 9, с. 276].

Завдання військам Центрального фронту на проведення операції 16 серпня 1943 р. поставила Ставка ВГК, тобто за 10 днів до її початку. 26 серпня війська Центрального фронту перейшли до наступу, завдавши головний удар на севському напрямку силами 65-ї (командувач – генерал-лейтенант П. І. Батов) і 2-ї танкової (командувач генерал С. І. Богданов) армій. Їх просуванню вперед мали сприяти флангові зєднання 48-ї і 60-ї армій, що входили до ударного угруповання. В інтересах військ фронту діяла 16-а повітряна армія (командувач – генерал-лейтенант авіації С. Г. Руденко) [8, с. 184].

Командування фронту усвідомлювало, що військам доведеться штурмувати сильний, добре укріплений ворожий рубіж. Передній край німецьких позицій проходив по річках Сев і Сейм. Всі населені пункти були пристосовані до ведення кругової оборони і перетворені на вузли опору. «Починаючи наступ, – згадував К. К. Рокосовський, – ми враховували всі труднощі, але, відверто кажучи, стійкість ворога перевершила наші сподівання. Незважаючи на ураганний вогонь нашої артилерії і безпервні удари з повітря, гітлерівці не тільки не покидали позицій, а й проводили запеклі контратаки. Десятки танків, що супроводжувалися густими ланцюгами автоматників і цілими ескадрильями літаків, рушили назустріч нашим військам. Бої на землі і в повітрі не стихали ні на хвилину» [4, с. 222–223].

Долаючи опір ворога, з'єднання 65-ї армії просунулися вперед на 2–3 км. Потім темп наступу загальмувався. Гітлерівське командування ввело в бій свої тактичні резерви. До кінця першого дня наступу війська ударної групи фронту вклинились на основному напрямку вглиб на 3–8 км і обійшли місто Севськ з півночі і півдня. 27 серпня бої за Севськ продовжились. Гітлерівці, намагаючись утримати за собою важливий вузол опору, додатково перекинули в район міста чотири дивізії: дві танкові і дві піхотні. Командування Центрального фронту ввело у бій 2-гу танкову армію. Жорстокі бої наростали. Відбивши 12 контратак, війська 2-ї танкової і 65-ї армій у той же день оволоділи Севськом. Але розвинути успіх у цьому напрямку не вдалося. 31 серпня радянські війська з підтримкою авіації просунулися

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

на 20–25 км. Могутні удари з повітря створювали нестерпні умови ворогові, сіяли паніку і страх серед військ. Частини 16-ї повітряної армії лише у перший день операції здійснили до 1600 літако-вильотів. У повітряних боях льотчики виявляли високу майстерність і героїзм. Чотири винищувачі на чолі з лейтенантом І. Г. Воробйовим під час супроводу вісімки Пе-2 були атаковані 14 літаками Фокке-Вульф-190. У ході цього бою ворог втрапив дві машини. Герой Радянського Союзу гвардії капітан А. С. Макаров на залізничній станції Ямпіль вивів з ладу низку ворожих об'єктів, незважаючи на прикриття зенітної артилерії, а двічі Герой Радянського Союзу майор В. М. Голубєв 27 серпня відзначився в боях за Севськ, здійснивши п'ять вильотів, розчищаючи шлях для наших танків і піхоти. Так, 12 штурмовиків Іл-2, якими він командував, завдали нищівних ударів по артилерії і піхоті ворога. [9, с. 276–277; 10, с. 22–28].

На лівому крилі військ Центрального фронту бойові дії вела 60-а армія (командувач – генерал-лейтенант І. Д. Черняховський). Ворог, очікуючи головного удару радянських військ у севському напрямку, перед фронтом 60-ї армії зняв кілька частин і перекинув їх туди. Могутній удар 60-ї армії для ворога став несподіваним. Радянські війська просунулися на 4–8 км південніше Севська. На другий день у бій вступив 9-й танковий корпус (командир – генерал-майор танкових військ Г. С. Рудченко). Танки і піхота стрімко просувалися вперед у південно-західному напрямку. 30 серпня вони визволили літописне місто Глухів і, таким чином, вступили на територію північно-східної України. У смузі дій 60-ї армії був найвищий темп переслідування німецьких військ. Стрілецькі дивізії армії сформували передові рухомі загони у складі батальйонів піхоти на автомашинах та саперних підрозділах. Ці загони, посилені танками і самохідними установками, не вв'язуючись до ар'єгардних боїв, виходили на шляхи відступу ворожих військ. З'єднання 60-ї армії за шість днів наступу просунулися на 60 км з шириною прориву по фронту до 100 км, створивши, таким чином, загрозу виходу на фланг ворожих з'єднань, що оборонялися на правому крилі Воронежського фронту. Головні ж сили німецького угруповання, що діяли проти Центрального фронту, були сковані у районі Севська. У результаті чого противник не міг затримати війська 60-ї армії [3, с. 322; 10, с. 27–30; 13, с. 149–150].

Командувач військами Центрального фронту К. К. Рокосовський відзначав, що радянському командуванню вдалося знайти слабке місце в обороні ворога, яким скористалося, не втрачаючи жодної години, перенесло головні зусилля на лівий фланг фронту. Радянське командування перегрупувало свої сили і засоби. Так, знявши з правого флангу 13-ту армію, її ввели в бій на стику 65-ї і 60-ї армій. Сюди ж перекинули й 2-гу танкову армію [1, с. 305; 6, с. 223–224]. На початок вересня радянські війська вийшли до Десни південніше Новгорода-Сіверського і з ходу форсували річку Сейм, визволивши населені пункти Лушники, Кролевець, Путивль, Ворожбу.

Зайнявши Кролевець, вони перерізали залізницю Брянськ–Київ, позбавивши ворога можливості вільно маневрувати своїми резервами вздовж фронту.

Після форсування Сейму війська лівого крила Центрального фронту почали просуватися вздовж залізниці Конотоп–Бахмач–Ніжин і лівого берега Десни. 13-а стрілецька дивізія 60-ї армії 5 вересня підійшла зі сходу і півдня до Конотопа і разом з іншими з'єднаннями зав'язала бої за місто. Противник великого значення надавав залізничному вузлу на лініях Київ–Брянськ, Київ–Курськ, і чинив тут шалений опір. Конотоп тривалий час використовувався ворогом для зосередження і розподілу живої сили і техніки, що прибувала з Німеччини на Східний фронт. Гітлерівці кидали у бій все, щоб утримати цей важливий населений пункт. Але натиск радянських військ був настільки сильний і стрімкий, що ворог не вистояв – 6 вересня місто і залізнична станція були визволені. До кінця дня 7 вересня війська фронту очистили від німецьких загарбників ділянку в 150 км східного (лівого) берега Десни і просунулися у південно-західному напрямку на 180 км [8, с. 186].

Після 13-денних наступальних боїв перед військами Центрального фронту поставили нове завдання – негайно форсувати Десну. Крім того, головний удар при форсуванні Десни планувалося завдати військами 65-ї армії у напрямку Новгород-Сіверського, де знаходилося найсильніше вороже угруповання – 8 піхотних і 3 танкові дивізії. На той час всі вони зазнали втрат і не могли створити потужної оборони. В ніч на 9 вересня передові загони 65-ї армії форсували Десну, захопили два плацдарми на її правому березі. Почалася жорстока битва за правий берег. Значну роль у цій битві відіграли артилеристи, які прямим наведенням розстрілювали вогневі точки противника, а переправившись через річку, уміло супроводжували піхоту на штурм ворожих укріплень. Значну допомогу частинам радянської армії під час переправи через Десну північніше Остра надавали партизанські з'єднання на чолі з Н. М. Таранушенком і Ю. О. Збанацьким. Вони вели розвідку, передавали дані про пересування ворожих військ, мінували дороги на шляхах його відступу, забезпечували передові частини своїми провідниками. Партизани загонів з'єднання Ю. О. Збанацького розгромили караван німецьких суден, знищили пароплав, катер і три навантажені баржі; бійці з'єднання Н. М. Таранушенка підготували радянським військам для форсування річки кілька переправ [8, с. 187; 12, арк. 4].

Жорстокі бої за розширення плацдармів тривали кілька днів. За перші два дні радянським військам вдалося ліквідувати укріплення ворога на західному березі Десни і оволодіти чотирма населеними пунктами. Далі просунутись вони не змогли, тому що ворог підтягнув сюди частини двох танкових і однієї піхотної дивізій, зайнявши у такий спосіб оборону на пануючих висотах і постійними контратаками намагався скинути оборонців плацдарму в річку. Німецька авіація у цей час наносила сильні бомбові удари по бойових порядках радянських військ [9, с. 277–278; 10, с. 31–36].

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

Певних успіхів на північ від Новгород-Сіверського досягли війська 48-ї армії, де захопили шість невеликих плацдармів. Спроби розширити їх успіху не мали, але ворогові довелося ввести в бій основні сили, що відійшли за Десну. Гітлерівці не чекали потужного удару на південь від Новгород-Сіверського і значно ослабили свою оборону. Командування Центрального фронту майстерно здійснило перегрупування військ і 10 вересня перекинуло в район Кролевця війська 13-ї армії (командувач – генерал-лейтенант М. П. Пухов), яка розпочала свій наступ головними силами західніше уздовж лівого берега Десни в районі Оболоні, і 12 вересня захопила там плацдарм площею у 18 км по фронту і до 6 км у глибину. Війська 65-ї армії успішно форсували Десну північніше Оболоні в районі Лушників. Командування фронту перекинуло на цю ділянку частину військ, що перебували на плацдармі у районі Новгород-Сіверського. У результаті проведеного маневру значно розширився плацдарм і створилися сприятливі умови для флангового удару по ворогові. Коли гітлерівці помітили небезпеку, було вже пізно. 15 вересня із резерву Ставки ВГК на ділянку 13-ї армії прибула 61-а армія під командуванням генерал-лейтенанта П. О. Белова, яка змінила війська 13-ї армії і негайно розпочала бойові дії за розширення плацдарму. Сюди ж прибув 7-й гвардійський кавалерійський корпус (командир – генерал-майор М. Ф. Малєєв).

Форсування Десни біля Лушників і успішна боротьба за розширення плацдарму в цьому районі змусили противника зняти дві дивізії з-під Новгород-Сіверського і перекинути до Лушників. Війська Центрального фронту відразу ж скористалися ослабленням сил ворога і рішучим ударом із сходу і півдня до ранку 16 вересня звільнили Новгород-Сіверський, а до кінця дня завершили форсування Десни головними силами і визволили кілька районів Лівобережної України. Війська лівого крила фронту продовжували наступати у напрямку Ніжина. Потужне вороже угруповання у складі чотирьох піхотних дивізій намагалося затримати їх просування до Дніпра в районі південно-східніше від Бахмача. Гітлерівці місто перетворили на потужний вузол опору на шляху до Києва і Чернігова. Місто відіграло значну роль у системі ворожої оборони. Від нього у різні боки відходили рейдерні і п'ять залізничних доріг, що з'єднували німецькі війська з тилом. Ворог намагався затримати наступ радянських військ на підступах до міста. Усі переправи і броди ворог прикривав вогнем кулеметів, артилерії та авіації. Але радянські війська, не зважаючи на відчайдушний опір противника, протягом всього дня 8 вересня і всієї ночі, вранці 9 вересня звільнили місто від гітлерівців. При цьому вдалося захопити великі трофеї [8, с. 188–189].

Крім того, на південь від Бахмача залишались оточеними частини чотирьох німецьких піхотних дивізій. З ліквідацією цих формувань на лінії фронту німецької армії утворився великий розрив, яким скористалося радянське командування для розвитку подальшого успіху [7, с. 278]. Після

втрати Конотопа і Бахмача ворог намагався утримати в своїх руках Ніжин – важливий опорний пункт на шляху до Києва. Враховуючи важливість ніжинського комунікаційного вузла, ворог зосередив у місті значні сили – 2 піхотні дивізії, окремі спецбатальйони, танки, авіацію, бронепоезди, артилерію і міномети. Однак, не зважаючи на відчайдушний опір противника, йому не вдалося втримати місто у своїх руках. Вже наприкінці дня 14 вересня передові рухомі загони наблизилися до Ніжина на відстань 5–6 км. Ввечері о 21 годині почався штурм Ніжина, а вранці 15 вересня над давнім українським містом замайорів червоний прапор [9, с. 278; 10, с. 45–46]. Війська 60-ї армії, окрилені перемогами, 19 вересня спільно з 13-ою армією форсували Десну. За зразково організовану і проведену операцію Президія Верховної Ради СРСР 21 вересня 1943 р. нагородила командувача 60-ою армією генерал-лейтенанта І. Д. Черняховського орденом Суворова I ступеня, а начальника штабу армії генерал-майора Г. А. Тер-Гаспаряна – орденом Суворова II ступеня [8, с. 189].

Ворог, залишивши Ніжин, вперто чіплявся за кожний вигідний рубіж. Загалом, за двадцять п'ять днів війська Центрального фронту з боями подолали близько 300 км [10, с. 152–154]. Оволодівши Новгородом-Сіверським і Ніжином, війська фронту успішно виконали завдання першого етапу Чернігівсько-Прип'ятської операції. Далі перед ними стояло завдання: оволодіти обласним центром України – Черніговом, форсувати Дніпро і Прип'ять, захопити плацдарми на протилежних берегах цих річок.

Перед військами 13-ї армії стояло досить важке завдання – форсувати Десну і визволити Чернігів, який обороняли охоронна і танкова дивізії противника, посилені спецчастинами. Генерал-лейтенант М. П. Пухов прийняв рішення взяти Чернігів нічним штурмом [2, с. 121; 11, арк. 204]. Вночі 21 вересня ударом з трьох сторін – сходу, півдня і заходу, почався штурм Чернігова. О 5 годині частини 148-ї і 181-ї стрілецьких дивізій вели бій вже в центрі міста, а о 6 Чернігів був очищений від німецьких військ і над містом замайорів червоний прапор.

Наступ військ Центрального фронту продовжував успішно розвиватися. 21 вересня передові підрозділи лівого крила фронту вийшли до Дніпра північніше Києва. Наступного дня першими форсували річку і захватили плацдарми на її правому березі на ділянці Мнево, гирло річки Прип'ять війська 13-ї армії генерал-лейтенанта М. П. Пухова. До кінця дня 22 вересня 13-а армія оволоділа плацдармом площею 25 км по фронту та від 2 до 10 км у глибину. Південніше 13-ї армії успішно форсували Дніпро 60-а армія і 7-й гвардійський механізований корпус. До кінця вересня вони оволоділи плацдармом площею 20 км по фронту і 12 км у глибину – від гирла Прип'яті до річки Тетерів, і невеликим плацдармом у районі Ясногородки. Північніше 13-ї армії частиною сил форсувала Дніпро 61-а армія. У цей час війська правого крила Центрального фронту (48-а і 65-а армії)

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

просувалися у гомельському напрямку. Вони очистили від ворога східний берег Сожу в другій смузі наступу і до кінця місяця зайняли два невеликих плацдарми.

Під час проведення Чернігівсько-Прип'ятської наступальної операції втрати радянських військ склали 428 тис. чол., із них вбитими – 103 тис. чол. [5, с. 98–99].

Отже, до кінця вересня 1943 р. війська Центрального фронту при взаємодії з іншими фронтами добилися значного оперативного успіху. Переслідуючи ворога, його війська з ходу форсували Прип'ять, Сож і Дніпро та захопили на їхніх західних берегах декілька плацдармів, що відіграли велику роль у подальшій боротьбі за оволодіння рубежем Дніпра, і в розгромі ворога на Правобережній Україні.

Бойові дії Центрального фронту є досить повчальними. Командувач фронтом генерал армії К. К. Рокосsovський своєчасно реагував на зміну обстановки і вживав невідкладних заходів для нанесення ударів по ворогові на тих напрямках, де передбачався найбільший успіх радянських військ. Як відзначав К. К. Рокосsovський, «у битві найосновніше – ідеальна узгодженість дій. Командувач фронтом і рядовий борець за часом однаково впливають на успіх, а нерідко рядові бійці, командири рот, батальйонів, батарей роблять вирішальний внесок у підсумок бою... Звичайно, великим є значення рішень Головного командування. Якщо Ставка не виділить сил і засобів, жоден командувач фронтом чи армією, навіть маючи мудру голову, не досягне успіху... Але головне – солдати» [6, с. 339–340]. Костянтин Костянтинович не любив, коли в розмовах чи пресі успіхи військ пов'язували з його ім'ям. Він вважав, що всі рішення йшли не від нього особисто, а від Військової ради фронту. Але слід наголосити, що визначальним чинником успіхів фронту безумовно був сам К. К. Рокосsovський.

Список використаних джерел:

1. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.: В 6-ти т. / Под ред. Ю. П. Петрова. – М.: Воениздат, 1961. – Т.3. – 653 с.
2. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т.: Чернігівська область. – К., 1972.
3. Кардашев В. Рокосsovский. – М.: Воениздат, 1972.
4. Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. – К.: Книга пам'яті України, 1997.
5. Памяти павших: Великая Отечественная война. 1941–1945. – М., 1995.
6. Рокосsovский К. К. Солдатский долг. – 5-е изд. – М.: Воениздат, 1988. – 367 с.
7. Соловьев Б. Г. Вермахт на пути к гибели: Крушение планов немецко-фашистского командования летом и осенью 1943 г. – М., 1987.
8. Україна в полум'ї війни. 1941–1945 / П. П. Панченко, О. І. Уткін, В. І. Горелов та ін. – К.: Україна, 2005. – 560 с.

9. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: В 3-х кн. / За ред. І. Д. Назаренка. – К.: Політвидав України, 1975. – Т. 2. – 511 с.

10. Уткин Г. М. Штурм «Восточного вала». – М.: Воениздат, 1966. – 464 с.

11. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВ України). – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 335.

12. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1624.

13. Шарипов А. Черняховский. – М., 1978.

УДК 94 (447):323.3«1944»

Овсієнко Л. Г.

УЧАСТЬ У КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКІЙ НАСТУПАЛЬНІЙ ОПЕРАЦІЇ ЧАСТИН ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ, ЯКИМ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ КИЄВА ПРИСВОЄНО ПОЧЕСНІ НАЙМЕНУВАННЯ «КИЇВСЬКІ»

Важливою складовою бойових дій за визволення Правобережної України від німецьких військ була Корсунь-Шевченківська наступальна операція (24 січня – 17 лютого 1944 р.). На початку операції виступ, на якому знаходились німецькі війська, своєю вершиною упирався в Дніпро у районі міста Канів. Німецьке командування вважало його найзручнішим для відновлення втрачених позицій у середній течії річки. Однак після завершення операції воно змушене було назавжди відмовитись від таких планів.

Корсунь-Шевченківський державний історико-культурний заповідник (далі – КШДКЗ) має значну джерельну базу для ґрунтовного дослідження історії Корсунь-Шевченківської наступальної операції і, зокрема, участі в ній частин і з'єднань Червоної армії, яким за героїзм і мужність під час визволення Києва присвоєно почесні найменування «Київські». Це копії документів з історії Корсунь-Шевченківської наступальної операції, одержані науковцями під час роботи у Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації (далі – ЦАМО РФ), епістолярна спадщина учасників операції та музейні предмети, що зберігаються в КШДКЗ.

У сучасній українській історіографії спеціального дослідження участі «Київських» частин у Корсунь-Шевченківській наступальній операції немає. Актуальність цього дослідження обумовлюється станом вивчення теми в українській історіографії та інтересом до з'єднань Червоної армії.

Наукове повідомлення являє собою спробу короткого висвітлення участі «Київських» частин Червоної армії в Корсунь-Шевченківській наступальній операції.

За даними КШДІКЗ, у Корсунь-Шевченківській наступальній операції брали участь двадцять частин Червоної армії, яким за відзнаку під час визволення міста Київ присвоєно почесні найменування «Київські» [30]. Це танковий корпус, вісім стрілецьких, п'ять авіаційних та артилерійська дивізії, а також два мінометних та три артилерійських полки.

У Корсунь-Шевченківській наступальній операції брали участь 74, 136, 163, 167, 180, 232, 240, 340 стрілецькі Київські дивізії. 180-а стрілецька дивізія входила до складу 27-ї армії, 136-а та 167-а – до складу 47-го стрілецького корпусу, решта – до складу 40-ї армії 1-го Українського фронту [7, арк. 21, 123].

Архівні документи свідчать про те, що ці дивізії після визволення Києва і до початку Корсунь-Шевченківської наступальної операції вели кровопролитні бої. 136, 163, 232, 240 та 340 стрілецькі дивізії, а також 456 стрілецький полк 167 стрілецької дивізії потрапили в оточення і понесли великі втрати. Так, 163-я стрілецька дивізія за період боїв в оточенні, з 15 по 20 січня 1944 р. втратила 453 осіб убитими і пораненими, доля ще 713 осіб була не з'ясованою [26, арк. 49].

Станом на 23 січня 1944 р. у 163-й стрілецькій дивізії налічувалось 5058 осіб, за штатом мало бути 9371, у 232-й стрілецькій дивізії – 4398 осіб, за штатом – 6108, у 74-й стрілецькій дивізії – 5163 особи, за штатом – 9731 [13, арк. 205, 244, 252; 26, арк. 49]. Отже, перед початком Корсунь-Шевченківської наступальної операції три дивізії були укомплектовані особовим складом на 58 відсотків.

Ситуація не покращилась і на початку операції. Наприклад, у 163-й стрілецькій дивізії станом на 28 січня було 4985 осіб, на 3 лютого – 3878 [13, арк. 342; 26, арк. 49].

Станом на 2 лютого у 340-ій стрілецькій дивізії налічувалось 3859 осіб, на 3 лютого у 232-й стрілецькій дивізії – 4475, на 4 лютого у 167-й стрілецькій дивізії – 7040 [3, арк. 18, 24; 28, арк. 40; 13, арк. 342].

У смузі 1-го Українського фронту Корсунь-Шевченківська наступальна операція розпочалась 26 січня 1944 р. Прорив оборони противника здійснювали війська 27-ї та 40-ї армій. Із вище перелічених частин лише 180-а стрілецька дивізія брала участь у цих боях [11, арк. 9]. Вона прорвала оборону противника у районі сіл Косяківка, Кучківка, Антонівка. На цій ділянці фронту була введена у прорив рухома група 6-ї танкової армії [11, арк. 9]. Після виходу в район Лисянки 180-а стрілецька дивізія була повернута на схід. Вона рухалась у напрямку села Вільшана. 28 січня війська дивізії оволоділи селами Моринці та Шевченкове. Командир 21-го стрілецького полку 180-ї стрілецької дивізії майор М. Я. Кузьмюнов у повоєнний час згадував, що село Шевченкове було взяте швидко і без великих втрат. Після закінчення бойових дій солдати пішли у музей Т. Г. Шевченка. Вони були вражені побаченням. Розбиті вікна, на підлозі – брудні, порвані книги, пошкоджені картини. До них вийшов сивочолий дідусь, котрий був родичем

Т. Г. Шевченка. Він дав солдатам книгу відгуків. Лейтенант Жданов почав читати. Останній запис був такий: «Ми повернемося, Тарасе Григоровичу! Капітан Борисенко. Серпень 1941 р.». Нижче цих слів лейтенант Жданов написав: «Повернулися! Лейтенант Жданов. Січень 1944 р.» [17, с. 146].

31 січня 21-й стрілецький полк досяг західної околиці села Вільшана і встановив зв'язок з 220-м кавалерійським полком 63-ї кавалерійської дивізії. Ця зустріч поклала початок створення внутрішнього фронту. З цього часу і до завершення операції 180-а стрілецька дивізія вела бої по знищенню оточеного угруповання. 17 лютого вона знаходилась в епіцентрі бойових дій у селі Комарівка [11, арк. 9].

Стрілецькі дивізії, що входили до складу 40-ї армії та 47-го стрілецького корпусу, вели бойові дії на зовнішньому фронті. Він був створений з метою недопущення резервів противника до оточеного угруповання. Намагаючись деблокувати корсунь-шевченківське угруповання, німецьке командування нарощувало свої сили на зовнішньому фронті. Станом на 10 лютого 1944 р. там діяло шість піхотних та вісім танкових дивізій, шість дивізіонів штурмових гармат, чотири окремі танкові батальйони [8, с. 73]. З боку Червоної армії на зовнішньому фронті знаходились 5-а гвардійська, 6-а та 2-а (з 12 лютого) танкові армії. Хід бойових дій показав, що цього було недостатньо. Недостатньо було і артилерії.

2-а та 6-а танкові, 40-а армії, 47-й стрілецький корпус тримали оборону на ділянці зовнішнього фронту від Тинівки до Каніжа. Жорстокі бої на різних її відрізках тривали з 4 лютого і до завершення Корсунь-Шевченківської наступальної операції. Для німецьких військ цей (лисянський) напрямок став головним.

Стрілецькі частини для протистояння з противником були недостатньо готові. Так перевірка оборонної смуги 40-ї армії, проведена 2–7 лютого, виявила значні недоліки. Протитанкова оборона не відповідала вимогам до жорсткої оборони, протитанкові резерви не були створені. У 232-й та 74-й стрілецьких дивізіях були відсутні надійні бліндажі та укриття, будівництво дзотів не розпочато. У всіх дивізіях глибина оборони створювалась лише за рахунок артилерії та мінометів. Вогнева насиченість на передньому краї була низькою, опорні пункти не створені, оборона побудована у лінію [20, арк. 8, 8 зв.]. Зокрема, командування 163-ї стрілецької дивізії констатувало, що оборона будується в лінію стрілецьких полків, у резерві командира дивізії залишається один стрілецький батальйон [25, арк. 1]. Учасник боїв на зовнішньому фронті, старший сержант П. Ф. Єременко згадував, що 167-й стрілецькій дивізії стримувати танки противника не було чим, адже дивізія не мала другого ешелону і резервних протитанкових засобів [29, с.2].

Зважаючи на все вище сказане, можна стверджувати, що стрілецькі частини стали живим форпостом на шляху німецьких військ. На лисянській ділянці зовнішнього фронту нерівну боротьбу з танковими підрозділами

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

противника вели знекровлені у попередніх боях частини. 136-а стрілецька дивізія та 645-й стрілецький полк 167-ї стрілецької дивізії 14–28 січня 1944 р. знаходились в оточенні у районі сіл Босівка, Ризино, Тихонівка. Після виходу з оточення, командир 136-ї стрілецької дивізії, генерал-майора І. М. Пузіков просив командування: «Для приведення залишків підрозділів дивізії в порядок, укрупнення, поповнення, формування органів управління вивести дивізію на формування на 15–20 днів» [1, арк. 4]. 30 січня дивізія була виведена на тиловий рубіж [15, арк. 8, 11, 12; 23, кадр 154]. Однак вже 6 лютого її підрозділи протистояли противнику в районі сіл Косяківка, Кучківка, Антонівка. З 9 лютого і до завершення операції дивізія вела кровопролитні бої в районі селища Лисянка та хутора Жовтневий [15, арк. 8, 11, 12]. Наприкінці операції у її полках налічувалось по 50–70 осіб [14, арк. 105–109].

167-а стрілецька дивізія протистояла противнику в районі населених пунктів Товсті Роги, Виноград, Ризино. Лише за 6 днів боїв вона втратила 50 відсотків особового складу [16, с. 61].

9 лютого на зовнішній фронт, у район Бужанки, прибула 340-а стрілецька дивізія. 11 лютого, не маючи артилерії і не встигнувши окопатися, вона вступила у бій з німецькими танками [2, арк. 51]. Завдяки підтримці 6-ї танкової армії, дивізія протрималась кілька годин, але змушена була відступити. 12–13 лютого 340-а стрілецька дивізія разом з танковими частинами вела кровопролитні бої в районі сіл Дашуківка та Чеснівка, але, понісши величезні втрати, відступила [2, арк. 44–52].

У районі сіл Тинівка, Попівка, з 6 лютого і до завершення операції, вела бойові дії 74-а стрілецька дивізія [6, арк. 30, 32, 34, 35, 36]. 12 лютого сюди ж прибула 163-я стрілецька дивізія. 13–17 лютого дивізії вели жорстокі бої з противником [4, арк. 20–51].

232-а та 240-а стрілецькі дивізії наносили допоміжний удар по німецьких військах у жашківському напрямку [23, кадри 134, 148, 154, 159].

5-й гвардійський танковий Київський корпус входив до складу 6-ї танкової армії і теж тримав оборону на зовнішньому фронті. Він, зокрема, підтримував і ті стрілецькі дивізії, про які йшла мова вище [10, кадр 518; 12, кадр 115].

З артилерійських та мінометних «Київських» частин у Корсунь-Шевченківській наступальній операції брали участь: 17-а артилерійська дивізія, 805-й гаубичний артилерійський та 950-й артилерійський полки, 4-й гвардійський винищувальний протитанковий артилерійський полк, 16-й гвардійський та 492-й мінометні полки. Вони діяли як на зовнішньому, так і на внутрішньому фронтах.

4-й гвардійський винищувальний протитанковий артилерійський полк з 26 січня по 2 лютого в оперативному відношенні підпорядковувався штабу артилерії 1-ї окремої Чехословацької бригади у СРСР, яка тримала оборону на жашківському напрямку [27, арк. 106]. За виконання

бойових завдань полк одержав письмову подяку командування бригади. Надалі, до завершення операції, він підтримував 74-у стрілецьку дивізію [6, арк. 32].

16-й гвардійський мінометний полк на початку операції на жашківському напрямку підтримував стрілецькі частини 40-ї армії. 3 лютого він здійснив марш на внутрішній фронт, де до закінчення операції знаходився у складі 337-ї стрілецької дивізії 27-ї армії. Полк вів вогонь по противнику з 10 по 17 лютого. Особливо сильним він був 15–17 лютого і вівся по скупченню німецьких військ у районі Стеблева, Шендерівки [24, аркуші 78, 81, 88, 91, 94, 97, 101, 104, 105, 110, 113, 116, 120, 123, 126, 129, 132, 135, 138, 141, 144, 147]. За відзнаку в Корсунь-Шевченківській наступальній операції полк нагороджений орденом Червоного Прапора [31]. Це єдине «Київське» військово-формування, яке було відзначене за участь у Корсунь-Шевченківській наступальній операції.

492-й мінометний полк підтримував 180-ту стрілецьку дивізію, про бойові дії якої йшла мова вище [22, арк. 51]. Про участь в операції командир цього полку підполковник П. М. Глушенко згадував: «Не вистачало піхоти. У 492 мінометному полку біля мінометів знаходилась лише обслуга, всі решта, включаючи командування полку, були в окопах» [18].

Не маючи впевненості в тому, що знекровлені частини Червоної армії стримають натиск військ противника на зовнішньому фронті, в останні дні операції командування 1-го Українського фронту вирішило перекинути в район бойових дій додаткові сили. У їх числі були 17-а артилерійська дивізія, 805-й гаубичний артилерійський та 1950-й артилерійський полки. Однак за браком джерел, питання про їх конкретні дії під час операції залишається не з'ясованим [5, арк. 4, 51; 22, арк. 78; 23, кадр 206].

У Корсунь-Шевченківській наступальній операції дії наземних військ підтримували 2-а та 5-а повітряні армії. У складі 2-ї повітряної армії діяли 5 авіаційних дивізій, яким було присвоєно почесні найменування «Київські». Це 4-а гвардійська та 264-а штурмові авіаційні дивізії 5-го штурмового авіаційного корпусу, 8-а гвардійська та 256-а винищувальні авіаційні дивізії 5-го винищувального авіаційного корпусу та 208-а нічна ближньобомбардувальна авіаційна дивізія [9, арк. 51–52, 107–109].

Станом на 26 січня 1944 р. в їхньому складі було справних літаків: 4-а гвардійська штурмова авіаційна дивізія – 18 (типу Іл-2); 264-а штурмова авіаційна дивізія – 29 (типу Іл-2); 8-а гвардійська винищувальна авіаційна дивізія – 45 (типу Ла-5); 256-а винищувальна авіаційна дивізія – 48 (типу Як-1 – 1, типу Як-7 – 32, типу Як-9 – 15); 208-а нічна ближньобомбардувальна авіаційна дивізія – 82 (типу У-2–80, типу Р-5 – 2) [9, арк. 51 – 52, 107 – 109].

Перед 2-ою повітряною армією було поставлене завдання: паралізувати постачання оточених військ шляхом нанесення ударів по аеродромах противника та знищення його літаків у повітрі, а також сприяти наземним

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

військам у знищенні оточеного угруповання та у недопущенні німецьких військ до оточеного угруповання на зовнішньому фронті [21, арк. 7, 11].

Дії авіації ускладнювали погодні умови: хмарність, туман, опади. За архівними даними, у лютому сприятливих для польотів днів не було, обмежено сприятливих – 16, не сприятливих – 13; сприятливих для польотів ночей було 2, обмежено сприятливих – 8, не сприятливих – 19 [21, арк. 10]. 7 лютого із-за погодних умов польотів не було, у решту днів польоти здійснювали лише кращі льотчики [21, арк. 12].

Основними базами, з яких оточені війська одержували боєприпаси та пальне, були уманський та вінницький аеродроми. Авіацією 2-ї повітряної армії було здійснено 13 ударів по літаках противника на аеродромах, з них один масований наліт на уманський аеродром і два – на вінницький. 4 лютого 22 літаки типу Іл-2 4-ї гвардійської та 264-ї штурмових авіаційних дивізій та 30 літаків Ла-5, зокрема й 8-ї гвардійської винищувальної авіаційної дивізії, здійснили наліт на німецький аеродром в Умані. У результаті цього нальоту були виведені з ладу 34-ти літаки типу Ю-88 та Ю-52. Під час виконання цього завдання авіація 2-ї повітряної армії не постраждала [21, арк. 18].

Було також нанесено 11 ударів по ґрунтових аеродромах противника в районі міста Корсунь. У цих операціях брали участь і вище перелічені дивізії. Так 3–4 лютого активно діяла 264-а штурмова авіаційна дивізія. 3 лютого 4 літаки типу Іл-2 за підтримки винищувачів нанесли удар по літаках противника на ґрунтовому аеродромі за 3 км на північний схід від міста Корсунь. На цьому аеродромі 24 німецьких літаки типу Ю-52 готувались до зльоту. Незважаючи на сильний зенітно-артилерійський вогонь (аеродром прикривали 8 батареї зенітної артилерії), штурмовики та винищувачі здійснили два заходи. У результаті бомбардування і кулеметного вогню було розбито і виведено з ладу 15 літаків. Цього ж дня група літаків типу Іл-2 за підтримки чотирьох винищувачів типу Ла-5 здійснила наліт на ґрунтовий аеродром противника південно-західніше міста Корсунь, де знаходилось 18 літаків типу Ю-52, вісім з яких були виведені з ладу [21, арк. 19–20]. Цього ж дня у групі з 4 літаків типу Іл-2 виконував завдання зі знищення німецьких транспортних літаків на аеродромі в місті Корсуні лейтенант Г. К. Денисенко. На підході до аеродрому «Іллюшини» були обстріляні зенітною артилерією. Крізь шквал вогню група змогла пробитись до аеродрому. Льотчики зробили 5 заходів, знищили 12 літаків типу Ю-52, 2 пошкодили. Лейтенант Г.К. Денисенко знищив 4 літаки [19, арк. 184]. 264-а штурмова авіаційна дивізія втрат не мала.

2-а повітряна армія, виконуючи завдання зі зриву постачання оточеного угруповання, знищила 121 німецький літак типу Ю-52 [21, арк. 29]. Великим є внесок у його виконання «Київських» авіаційних частин, про що свідчать наведені приклади.

Важливою була боротьба з наземними військами противника. 4-а гвардійська та 264-а штурмові, 8-а гвардійська та 256-а винищувальні та 208-а нічна ближньобомбардувальна авіаційні дивізії активно підтримували бойові дії наземних військ на зовнішньому та внутрішньому фронтах. Вони знищували літаки, війська та військову техніку противника [21, арк. 22].

Отже, на основі документів, одержаних під час роботи у ЦАМО РФ М. Д. Гупалом, Л. Г. Овсієнко, П. Я. Степенькіною, В. К. Харченком, встановлено, які «Київські» частини брали участь у Корсунь-Шевченківській наступальній операції та коротко охарактеризовано їхні дії. З'ясовано, що під час операції ці частини діяли як на внутрішньому, так і на зовнішньому фронтах, виконували важливі завдання командування. Їхні дії мали важливе значення для успішного проведення операції. Цим науковим повідомленням нами лише започатковано дослідження участі «Київських» частин у Корсунь-Шевченківській наступальній операції. Наявна джерельна база КШДІКЗ дозволяє зробити це більш ґрунтовно.

Список використаних джерел:

1. Бойове донесення штабу 136 стрілецької дивізії від 29 січня 1944 року // ЦАМО РФ. – Ф. 136 стрілецької дивізії. – Оп. 73226. – Спр. 6.
2. Бойовий шлях 340 стрілецької дивізії // ЦАМО РФ. – Ф. 340 стрілецької дивізії. – Оп. 1. – Спр. 9.
3. Бойові донесення 47 стрілецького корпусу за лютий 1944 року // ЦАМО РФ. – Ф. 47 стрілецького корпусу. – Оп. 1. – Спр. 166.
4. Бойові донесення та оперативні зведення штабу 163 стрілецької дивізії // ЦАМО РФ. – Ф. 163 стрілецької дивізії. – Оп. 1. – Спр. 147.
5. Бойові накази і розпорядження штабу артилерії 6 танкової армії // ЦАМО РФ. – Ф. 6 танкової армії. – Оп. 5189. – Спр. 2.
6. Бойові розпорядження і накази штабу 74 стрілецької дивізії // ЦАМО РФ. – Ф. 74 стрілецької дивізії. – Оп. 1. – Спр. 12.
7. Бойові розпорядження 40 армії // ЦАМО РФ. – Ф. 40 армії (395). – Оп. 9136. – Спр. 306.
8. Грылев А. Н. Днепр. Карпаты. Крым. Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году / А. Н. Грылев. – М.: Наука, 1970. – 352 с.
9. Дані про бойовий склад частин 2 повітряної армії станом на 26 січня та 18 лютого 1944 року // ЦАМО РФ. – Ф. 302. – Оп. 4196. – Спр. 62. – Т. 1.
10. Донесення начальника штабу 1 Українського фронту про склад 6 танкової армії станом на 10 лютого 1944 року // Фонди КШДІКЗ, мікрофільми.
11. Донесення про наступальну операцію 27 армії по оточенню і розгрому корсунь-шевченківського угруповання противника (з 26.1 по 17.2.1944 року) // ЦАМО РФ. – Ф. 381. – Оп. 2378. – Спр. 288.
12. Донесення про наявність матеріальної частини в танкових військах 1 Українського фронту на ранок 31 січня 1944 року // Фонди КШДІКЗ, мікрофільми.

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

13. Донесення про чисельність та бойовий склад управління і частин 51 стрілецького корпусу // ЦАМО РФ. – Ф. 51 стрілецького корпусу. – Оп. 1. – Спр. 85.

14. Доповідь про бойові дії 3 танкового корпусу за період з 25 січня по 25 лютого 1944 року // ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2674. – Спр. 324.

15. Журнал бойових дій 136 стрілецької дивізії // ЦАМО РФ. – Ф. 136 стрілецької дивізії. – Оп. 1. – Спр. 16.

16. Корсунь-Шевченковская операция. 1944 г. Пособие по проведению военно-исторической поездки в район Корсунь-Шевченковской операции. – М.: Воениздат, 1948. – 68 с.

17. Кузминов М. Я. О боях-пожарищах, о друзьях-товарищах / М. Я. Кузминов. – К.: Политиздат Украины, 1983. – 192 с.

18. Лист Глушенка П. М. до музею історії Корсунь-Шевченківської битви від 10 лютого 1974 року.

19. Нагородний лист на Денисенка Григорія Кириловича // ГУК Міністерства оборони СРСР. – Оп. 793556. – Спр. 13.

20. Накази і директиви 51 стрілецького корпусу // ЦАМО РФ. – Ф. 51 стрілецького корпусу. – Оп. 1. – Спр. 84.

21. Огляд бойових дій 2 повітряної армії за лютий місяць 1944 року // ЦАМО РФ. – Ф. 302. – Оп. 4196. – Спр. 69.

22. Оперативне зведення штабу 27 армії за лютий 1944 року // ЦАМО РФ. – Ф. 27 армії. – Оп. 8378. – Спр. 345.

23. Оперативні зведення штабу 1 Українського фронту за лютий 1944 року // Фонди КШДІКЗ, мікрофільми.

24. Оперативні зведення штабу 16 гвардійського мінометного полку // ЦАМО РФ. – Ф. 16 гвардійського мінометного полку. – Оп. 635149. – Спр. 1.

25. Опис проведених боїв і підсумкові донесення про проведені бої штабу 163 стрілецької дивізії // ЦАМО РФ. – Ф. 163 стрілецької дивізії. – Оп. 1. – Спр. 153.

26. Політдонесення політвідділу 40 армії // ЦАМО РФ. – Ф. 40 армії. – Оп. 9153. – Спр. 46.

27. Політдонесення політвідділу 40 армії // ЦАМО РФ. – Ф. 40 армії. – Оп. 9153. – Спр. 48.

28. Політзведення і політвідвідки політвідділу 40 армії // ЦАМО РФ. – Ф. 40 армії. – Оп. 9513. – Спр. 55.

29. Спогади Єременка П. Ф. про участь у Корсунь-Шевченківській наступальній операції // Фонди КШДІКЗ. – Д-4815.

30. Стецьк П. Л. Частини і з'єднання Червоної армії, що брали участь у Корсунь-Шевченківській наступальній операції. Довідник // Науковий архів КШДІКЗ.

31. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 лютого 1944 року про нагородження частин і з'єднань Червоної армії за відзнаку в Корсунь-Шевченківській наступальній операції. Копія // Науковий архів КШДІКЗ.

ПРОТИПОВІТРЯНА ОБОРОНА ВІЙСЬК 1-ГО УКРАЇНСЬКОГО ФРОНТУ У КИЇВСЬКОМУ НАПРЯМІ В ЖОВТНІ – ЛИСТОПАДІ 1943 РОКУ

Битва за Дніпро за своїм розмахом і втратами сторін стала однією з наймасштабніших і найкривавіших воєнних операцій Другої світової війни та об'єктивно належить до найбільших битв світової історії. У ній з обох боків взяли участь до 4-х млн солдатів і офіцерів (понад 2,6 млн у складі 5-ти радянських фронтів і понад 1,2 млн німецьких військ), а лінія фронту складала понад 1300 км. Її результати та наслідки мали відчутний вплив на подальший хід Великої Вітчизняної та Другої світової війни, на досягнення кінцевого переможного результату для СРСР і країн Антигітлерівської коаліції над нацистською Німеччиною та її союзниками.

Розмах і значення битви за Дніпро зумовили її помітне місце в історіографії Другої світової війни. Зазначимо, що таке твердження стосується не лише доробку воєнних істориків радянського періоду, а й значною мірою сучасної вітчизняної воєнно-історичної науки. Разом з тим, битва за Дніпро як історична проблема не може вважатися повністю розв'язаною, дослідженою та висвітленою. До цього часу в її дослідженні мають місце суттєві прогалини як з погляду багатоаспектного розмаїття, так і щодо об'єктивності й повноти висвітлення. Багато питань ще потребують свого розв'язання чи уточнення, а величезний масив архівних матеріалів, що стосується означеної наукової проблеми, залишається не опрацьованим дослідниками.

Аналіз наявної літератури показує, що одним із найменш досліджених і висвітлених аспектів битви за Дніпро залишаються питання організації та ведення протиповітряної оборони (ППО) військ у тих операціях, що у своїй сукупності складають цю битву. Оцінюючи доробки попередників, зазначимо, що на сьогоднішній день праць, присвячених висвітленню дій 1-го Українського фронту у київському напрямі, і де хоча б у найбільш загальному вигляді висвітлено питання ППО військ, – одиниці. Тут можемо назвати роботу В. Возненко, що вийшла через 6 років після завершення війни [48], та невелику за обсягом колективну працю (1986 р.) працівників розташованої на той час у м. Києві Військової академії ППО Сухопутних військ «Воєнне мистецтво і протиповітряна оборона військ при форсуванні Дніпра, у Київській наступальній (3–13 листопада) і оборонній (13 листопада–22 грудня) операціях 1943 р. Визволення столиці УРСР м. Києва» [52]. Серед спеціальної літератури, присвяченої питанням ППО військ, зокрема й бойових дій 1943 р., можемо виділити праці радянських військових фахівців В. Гацолаєва [50], П. Левченка [51], книгу «Збірник тактичних прикладів з бойових дій зенітної артилерії у Великій Вітчизняній

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

війни» [49], а також колективну працю «Протиповітряна оборона сухопутних військ» [53], проте вони не розкривають означене нами питання. Крім того, слід мати на увазі, що для доробків радянських науковців, зокрема й військових, були характерні особливі методологічні підходи, зумовлені відомими ідеологічними настановами. Наслідком цього були однобічні, неповні та далекі від об'єктивності результати.

Сьогодні, на наш погляд, означена тема потребує переосмислення, доповнення, розширення та уточнення. Виходячи з цього, метою даної статті є розкриття бойового складу та результатів бойової діяльності сил та засобів ППО 1-го Українського фронту при здійсненні протиповітряної оборони військ, а також втрат у силах і засобах ППО. Ці питання не висвітлювалися попередниками.

У жовтні 1943 р. війська 1-го Українського фронту продовжували вести бої за розширення плацдармів на правому березі річок Дніпро та Прип'ять. Успіх військ, що намітився на центральній ділянці фронту 38-ї армії, створив найсприятливіші умови для обходу м. Київ з північного заходу і наприкінці жовтня відбувалося перегрупування військ, пов'язане з підготовкою операції з оволодіння столицею України [2; 18].

Із 26 жовтня 1943 р. почалося перегрупування військ фронту: 3-я гв. танкова армія здійснила маневр із району 40-ї армії (Букринський плацдарм) на північ у район 38-ї армії, зосередившись до 30 жовтня 1943 р. у районі Новосілки–Сваром'є–Вища Дубечня [35]. Завдяки прихованості маневру авіація противника не виявляла великої активності, окрім 25 жовтня (у смузі 40-ї армії) та 28 жовтня (у смузі 38-ї армії), коли авіація здійснювала по 6–8 групових авіаційних ударів у місця скупчення військ, що отурилися в районі переправ [26, арк. 67].

Відповідно до завдань військ 1-го Українського фронту щодо розширення плацдарму частини ППО мали виконати такі **завдання**: забезпечити протиповітряну оборону переправ і бойових порядків на правому березі, зосередивши основну частину сил та засобів ППО на напрямку головного удару військ фронту (40-а, 27-а армії); посилити протидію авіації противника у напрямку головного удару наземних військ противника у смузі 60-ї армії; провести перегрупування зенітної артилерії у зв'язку з підготовкою операції із заволодіння м. Київ; організувати ППО військових ешелонів на шляху прямування [26, арк. 72].

На Новопетрівському плацдармі діяли: 38-а армія у складі 50-го і 51-го стрілецьких корпусів із засобами посилення у першому ешелоні, і 21-го й 23-го стрілецьких корпусів у другому ешелоні; 3-я гв. танкова армія у складі двох танкових корпусів і одного мотомеханізованого корпусу; 5-й танковий корпус і 1-й гв. кавалерійський корпус [26, арк. 117].

Щільність сил і засобів на цій ділянці складала 416 гармат у 50-му стрілецькому корпусі і 334 гармати у 51-му стрілецькому корпусі, один піхотний полк на 1,4–1,5 км (у противника – один піхотний полк на 4,5 км фронту)

[23, арк. 2]. Прорив оборони здійснювався у смузі Мощун–Вишгород. Ширина прориву по фронту – 6 км [27, арк. 4]. Головного удару завдавали внутрішні фланги 50-го і 51-го стрілецьких корпусів у загальному напрямку на Святошино [26, арк. 117].

План ППО операції зі звільнення м. Київ включав три періоди: зосередження – основними об'єктами прикриття були переправи через р. Десна, р. Дніпро, райони зосередження і шляхи підходу до них; наступу – район Новопетрівського плацдарму, де були зосереджені війська у вихідному положенні і до 2700 артилерійських гармат; протиповітряної оборони – супроводження військ по осі їх наступу [16].

Бойовий склад сил ППО. Для виконання зазначених завдань у другій половині жовтня були виділені такі сили: зенітних артилерійських дивізій Резерву Головного командування (РГК) – 6; армійських зенітних артилерійських полків – 7; корпусних зенітних артилерійських полків – 7; окремих зенітних артилерійських дивізіонів РГК – 2; аеродромних зенітних артилерійських полків – 3 [32]. Крім цих засобів, для ППО переправ у смузі 38-ї армії був залучений 749-й винищувальний протитанковий дивізіон, який мав на озброєнні 76-мм гармати [1; 4].

Із розподілу зенітно-артилерійських з'єднань і частин фронту по арміях близько 40% прикривали бойові порядки військ і переправи у смузі 38-ї армії [48, с.243–248; 49, с.221–222]. Із перенесенням напрямку головного удару дій у смугу військ 38-ї армії для ППО військ і переправ у смузі діяли 14 батареї середньої зенітної артилерії (СЗА), 63 батареї малої зенітної артилерії (МЗА) і 12 зенітно-кулеметних рот. У 60-й армії, що діяла на лівому фланзі 38-ї армії, були: 25-а зенад РГК і 217-й зенап; у 40-й армії – 9-а зенад РГК [26, арк. 118].

До 30 жовтня 1943 р. у районі переправ через р. Десна та лівого берега р. Дніпро зосередилися війська 3-ї гв. танкової армії і приблизно в цих же районах – артилерія посилення. У період зосередження переважна кількість засобів зенітної артилерії перебувала біля основних переправ, утворюючи над об'єктами, які вони прикривали, щільність вогню 8–12 гармат на 1 кв. км [14]. Про значення переправ для радянських військ у цей період яскраво свідчить той факт, що лише за період з 28 жовтня до 3 листопада 1943 р. переправлено на правий берег 587 танків, 20 000 автомашин, 2700 гармат, 2400 возів [13].

У ніч перед наступом (з 2 на 3 листопада) засоби з переправ через р. Десна були переведені на переправи через р. Дніпро, а засоби з р. Десна – у бойові порядки. Таким чином, о 4-й год. 3 листопада 1943 р., тобто перед початком наступу, переважна більшість зенітної артилерії була зосереджена в бойових порядках і прикривала війська у вихідному положенні для наступу, у той же час основні переправи через р. Дніпро (Сваром'є, Нові Петрівці) прикривалися досить щільним вогнем. Армійські зенап 3-ї гв. танкової армії прикривали переправи через р. Дніпро, а корпусні

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

полки підсилювали ППО переправ з правого берега під час переправи корпусів, а потім були поставлені в райони зосередження на плацдармі. 25-а зенап РГК була переміщена з правого флангу плацдарму 60-ї армії на лівий фланг [47]. Один зенап МЗА 10-ї зенад РГК і армійські зенап прикривали переправи в районі Окуніново [40; 41].

У зв'язку з вибуттям 27-ї зенад РГК у 2-й Український фронт два зенітно-артилерійських полки 9-ї зенад РГК були переведені з ППО бойових порядків військ та поставлені на ППО моста у районі Трахтомирів, що почав діяти 1 листопада 1943 р. [38]

Бойова діяльність сил і засобів ППО. У період перегрупування військ, пов'язаного із підготовкою Київської операції на Новопетрівському плацдармі, протиповітряну оборону переправ і шляхів підходу до них було посилено.

Зенітна артилерія групувалася з урахуванням вогневої взаємодії між МЗА і СЗА. Батареї СЗА перебували на віддаленні від переправ 300–400 м, а батареї МЗА – за 100–150 м. Під час ППО бойових порядків військ батареї МЗА перебували на відстані 1–2 км від переднього краю, а СЗА – на відстані 1–3 км від переднього краю. Зенітні кулемети розташовувалися безпосередньо в бойових порядках піхоти [27, арк. 3].

Обережність дій авіації противника на Букринському плацдармі як результат зосередженого застосування зенітної артилерії різко знизила ефективність бомбардувань. Об'єкти, прикриті зенітною артилерією, залишилися неушкодженими, за винятком знищеної бомбовим ударом переправи в районі Зарубенці. Так, 21 жовтня 1943 р. противник групою із 49 літаків Хе-111 з висоти 3500 м скинув на переправу до 500 п'ятидесятикілограмових та близько 10 двістип'ятидесятикілограмових бомб і непрямим влученням у декількох місцях зруйнував міст [36].

Через посилений вплив авіації противника у військових ешелонах на шляху їх прямування (за відсутності прикриття їх супроводження військами ППО території країни) була організована рухома зенітно-кулеметна група з шести зенітно-кулеметних рот, яка супроводжувала військові ешелонів з боєприпасами і пально-мастильними матеріалами [2; 5]. Крім зазначеної рухомої зенітно-кулеметної групи, були створені чотири кочівних групи зі складу 1488-го, 1954-го, 1288-го зенап і 332-го озенад РГК, кожна з яких мала свій маршрут уздовж залізниці [26, арк. 76; 30].

Бомбардувальна авіація противника основні зусилля зосередила у смузі 38-ї армії, здійснивши у період з 28 жовтня до 2 листопада 1943 р. на переправі та шляхи підходу до 500 літако-вильотів [26, арк. 118]. Тільки 2 листопада 1943 р., тобто напередодні наступу військ фронту, авіація противника завдала по переправі в районі Сваром'є до 104 бомбових ударів [21]. Протягом цього періоду жодна переправа не була виведена з ладу, війська не зазнали суттєвих втрат, адже під впливом зосередженого вогню

зенітної артилерії авіація противника діяла не нижче 2500–3000 м, виходячи з піке не нижче 1200–1500 м і виконуючи в усіх випадках один захід [22].

У смузі 27-ї і 40-ї армій з 28 до 31 жовтня 1943 р. бомбардувальна авіація противника завдала лише три удари, підтримуючи контрнаступи своїх наземних військ. Проте навіть на цих другорядних ділянках вона діяла з великою обережністю. Так, 2 листопада 1943 р. група літаків з 31 Ju-87 завдала ударів по бойових порядках військ фронту в районі м. Букрин. Висота входу в піке складала 3000 м, виходу – 1600 м [26, арк. 118]. За таких висот знижувалася влучність попадання бомб у ціль. Бомбардування через інтенсивність зенітного вогню 23-ї зенад РГК проводилося в один захід. Після виходу з піке літаки на різних висотах і курсах прямували до переднього краю.

1–2 листопада війська 40-ї і 27-ї армій перейшли в наступ з Букринського плацдарму. Це відволікло резерви противника від напрямку головного удару і створило сприятливі умови для наступу північніше Києва.

Вранці 3 листопада 1943 р. війська 38-ї армії перейшли в наступ на Новопетрівському (Лютізькому) плацдармі, на ділянці Гостомель–Вишгород. Зенітні артилерійські полки МЗА 25-ї зенад РГК брали участь в артпідготовці, ведучи вогонь по гаю, зайнятому автоматниками противника в районі Петрівського, і випустивши 3300 снарядів [47].

Війська 60-ї армії після артпідготовки перейшли у наступ, сприяючи 38-й армії, у напрямку Димер–Катюжанка–Радомишль.

Не зважаючи на відволікання частини німецьких резервів для відбиття наступу на Букринському плацдармі та певну раптовість для противника дій радянських військ на Лютізькому плацдармі, війська 38-ї армії зустріли упертий опір противника. На рубежі Горенка – дачі – Пуща Водиця – південна околиця Вишгорода противник увів у дію дві танкові дивізії [26, арк. 118]. Протидію наземних військ противника бомбо-штурмовими ударами підтримувала його авіація. Упродовж цього дня авіація противника зробила більше 500 літако-вильотів на бойові порядки артилерії, а також переправила через р. Дніпро, Сваром'є, Юшкін, бомбардуючи головним чином бойові порядки у Старих і Нових Петрівцях. Війська фронту у другій половині дня зламали опір противника. З 17-ї год. противник на допомогу своїм наземним військам знову ввів авіацію, завдаючи ударів по радянських військах переважно у районі Нових і Старих Петрівців [20].

4 листопада 1943 р. війська фронту розвивали наступ і з упертими боями, особливо на підступах до Києва, просувалися вперед. Противник частинами двох танкових дивізій (50–60 танками) та силою до полку піхоти перейшов у контратаку на північній околиці Пріорки. Бій наземних військ противника підтримувала авіація, яка активно діяла в районі бойових порядків 38-ї армії, де перебувало артилерійське угруповання армії, а також бомбила шляхи підходу резервів: західніше Старих Петрівців, вхід і вихід

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

з лісу в районі Яблуньки. У цей день авіація противника завдала на ділянці 38-ї армії 13 групових ударів, зробила 254 літако-вильоти [33]. У смузі інших армій авіація активності не виявляла.

5 листопада 1943 р. опір противника було зламано на фронті від р. Ірпінь до р. Дніпро. Цього ж дня війська 3-ї гв. танкової армії пройшли рубіж обгону піхоти: дачі – Пуща Водиця – дитячий санаторій та увійшли у прорив в обороні противника на рубежі Горенка – дачі – Пуща Водиця. Використовуючи приховані підступи (ліс на північний захід від Києва), війська фронту до 14-ї год. 5 листопада вийшли на рубіж Святошино – Біличі, відрізавши таким чином шляхи відступу противника по Житомирському шосе і створивши загрозу оточення його військ у Києві. Цього дня авіація противника майже не діяла [26, арк. 119] через те, що перебазувала свої літаки на тилові аеродроми.

Війська 3-ї гв. танкової армії в ніч з 5 на 6 листопада обійшли Київ з північного заходу, 6 листопада о 4-й год. ранку Київ було повністю очищено від противника [48, с. 145]. Війська 38-ї армії, рухаючись лісістою місцевістю, мали добре природне маскування, і в цих умовах дії авіації противника були ускладнені. Слабку активність авіації протягом 5 листопада 1943 р. можна також пояснити тим, що у зв'язку з раптовістю наступу військ фронту противник мав завдання швидко перебазувати літаки з найближчих аеродромів (Київ, Васильків).

Проте вже 6 листопада 1943 р. активність авіації противника різко зросла (за даними 3-ї гв. танкової армії – 720 літако-вильотів) [21]. Скориставшись виходом частин фронту з лісу, авіація противника завдала головного удару по військах фронту у районі Біличі – Святошино – Жуляни – Будаївка – Забір'я – шосе Київ – Житомир і Васильківське шосе. Противник прагнув діяти авіації дати можливість своїм військам відірватися від наступаючих військ 1-го Українського фронту на західному напрямку і відійти з району Мишоловка – Вітачів у південному напрямку. 6 листопада також підвищилася активність авіації на лівому фланзі 60-ї армії в районі Димер – Гаврилівка, однак масовані нальоти авіації не перешкоджали наступу військ фронту. З початком наступу основна частина зенітної артилерії перебувала в бойових порядках, прикриваючи війська у наступі щільним вогнем. На напрямку головного удару (38-а армія) 64 з 77 батареї зенітної артилерії прямували в бойових порядках, а 13 залишалися на прикритті переправ через р. Дніпро та р. Десна [29]. На ділянці 60-ї армії ударне угруповання, розташоване на лівому фланзі армії, забезпечувалося чотиришаровим вогнем зенітної артилерії [28].

Увечері 5 листопада в районі Пуща Водиця чотири літаки Ju-88 намагалися бомбити радянські війська, що просувалися, проте 1-а і 4-а батареї 1340-го зенап 21-ї зенад РГК збили два Ju-88, а інші два літаки безладно скинули бомби і швидко пішли із зони вогню [42–44]. А 6 листопада дві групи по 20 літаків Хе-111 безрезультатно бомбили Біличі з висоти

6000–7000 м [21]. У районі Біличі з 15 літаків Ju-87, які зазнали зосередженого вогню зенітної артилерії, лише окремі літаки увійшли в піке [22]. Наведені факти свідчать про ефективність дій зенітної артилерії.

Внаслідок протидії зенітної артилерії авіація противника почала діяти з великих висот, що підтверджується такими підсумковими даними. Авіація різко підняла стелю своїх дій над бойовими порядками частин у наступі (50-го і 51-го ск 38-ї армії, 60-ї армії) [26, арк. 120]. Авіація противника діяла переважно на висотах від 2600 м і вище, а 6 листопада групи Хе-111 бомбили район Біличі – Святошино з висоти 6000 м. Через те що авіація противника змушена була діяти швидко, з великих висот і застосовувати протизенітний маневр, їй не вдалося досягти якого-небудь успіху у своїх діях. Зокрема, жодна переправа через р. Дніпро (на Букринському та Ново-петрівському плацдармах) і через р. Десна під час Київської операції не була виведена бомбовими ударами з ладу; жодного разу бойові порядки військ у наступі під час Київської операції не були дезорганізовані ударами авіації. Авіація противника з 20 жовтня до 13 листопада 1943 р. втратила 38 літаків [6–7].

Наступ радянських військ на м. Київ з північного напрямку був для противника раптовим, тому противник не встиг підтягнути резерви і перегрупувати війська. Застосування у великій кількості авіації було для противника одним із основних засобів впливу на війська фронту, що наступали. Внаслідок протидії зенітної артилерії противнику не вдалося навіть масованими ударами авіації (500–720 літако-вильотів на день) дезорганізувати бойові порядки військ, що наступали [26, арк. 121–130].

Після звільнення м. Києва розподіл зенітної артилерії змінився. Відсутність засобів військ ППО території країни змусив зняти частину засобів із бойових порядків і поставити їх на протиповітряну оборону м. Київ [15; 24–25]. Це зменшило щільність прикриття бойових порядків військ, спричинивши негативний вплив на ППО військ. 8-а зенад РГК і доданий їй у підпорядкування один зенап 21-ї зенад РГК забезпечували протиповітряну оборону 21-го і 23-го ск, що наступали у напрямку на м. Житомир [37; 45].

Корпусні зенітні артилерійські полки 3-ї гв. танкової армії продовжували діяти у складі танкових корпусів, до 7 листопада 1943 р. переважно були на марші в готовності до відбиття ударів авіації противника з ходу і займали бойовий порядок лише на перехрестях доріг та біля водних рубежів у період проходження головних сил корпусу (наприклад, у районі Сваром'є через р. Дніпро і р. Ірпінь). Армійські полки 3-ї гв. танкової армії перебували в резерві командувача артилерії або у районі опорних пунктів (наприклад, у Фастові) і районах активних дій авіації противника та прикривали резерв командувача артилерії 9-го мк [34].

Зенітні полки, що прикривали ці танкові частини, крім основних своїх завдань з ППО, як правило, вели бої з наземним противником. Характерни-

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

ми є такі приклади: 286-й гв. зенап 5 листопада 1943 р. під час входу корпусу у прорив у районі дачі – Пуща Водиця було обстріляно групами автоматників. Командир зенітно-кулеметної роти і кілька бійців були вбиті. Полк був змушений затриматися до ліквідації груп автоматників [26, арк. 121]. 1381-й зенап 8 листопада у районі Фастовець раптово зустрівся з танками і піхотою противника. Полк вступив у бій із противником, підбивши один середній танк, але змушений був відійти у Снігурівку і втратив при цьому дві гармати, три автомашини і сім осіб [43, арк. 330].

До ранку 8 листопада 8-а зенад РГК трьома полками зайняла бойовий порядок у районі Романівка – Святошино – Біличі для протиповітряної оборони переправ військ через р. Ірпінь у районі Романівка і через р. Нивка у Святошино, прикриваючи артилерію і війська 21-го і 23-го ск [26, арк. 122].

Бомбардувальна авіація противника через погані метеоумови та перебазування аеродромів активності не виявляла. Тільки в районі Фастова, де противник безуспішно прагнув прорвати оборону, по бойових порядках 3-ї гв. танкової армії і 38-ї армії 12 і 13 листопада 1943 р. противник завдав три авіаційних удари, в яких брали участь 30 літаків Хе-111 та 22 літаки Ju-87. Однак завдяки протидії зенітної артилерії ці удари успіху не мали [3].

Перед службою повітряного спостереження, оповіщення і зв'язку (ПСОЗ) у період наступальних операцій із розширення плацдарму на правому березі р. Дніпро і великих перегруповань було поставлено завдання забезпечити оповіщення переднього краю оборони військ на правому березі р. Дніпро, облаштувати переправи на річках Десна, Дніпро та на танконебезпечних напрямках. Частина армійських постів ПСОЗ (13-ї, 27-ї, 40-ї армій) була виділена для обслуговування хімічних батальйонів, що дислокувалися в районях переправ зі спеціальним завданням своєчасно оповістити штаби хімічних батальйонів про підхід авіації противника. Отримуючи донесення за літерою «Повітря», штаби хімічних батальйонів своєчасно організовували маскувальні димопуски, одночасно з цим створювали хибні димові завіси для дезорієнтації ворожої авіації [11, арк. 97; 26, арк. 78].

Одночасно з цим система служби ПСОЗ мала ряд недоліків, які особливо позначилися під час наступальних операцій: пости ПСОЗ при з'єднаннях, просуваючись із частинами, що наступали, втратили зв'язок із головними постами ПСОЗ 40-ї, 38-ї та 60-ї армій і випали із загальної системи оповіщення; командування фронту не мало даних про авіацію противника, яка діяла у військах рухомої групи під час її виходу на оперативний простір [36, арк. 324].

Результати бойових дій сил і засобів ППО у Київській стратегічній наступальній операції виявилися досить відчутними. Не зважаючи на в цілому невисоку активність дій авіації противника, було відбито авіаційних ударів: засобами 85-мм зенітних гармат – 214 групових та 378 поодиноких;

засобами 37-мм автоматичних зенітних гармат – 554 групових та 390 поодиноких; засобами 12,7-мм зенітних кулеметів – 137 групових та 135 поодиноких; усього 4109 прольотів літаків противника [8–10; 26]; збито 38 літаків, зокрема засобами 37-мм – 32, 85-мм – 3, 12,7-мм – 3, зокрема за типами: Ju-87 – 20, Ju-88 – 15, He-111 – 2, Vf-109 – 1 [8–10; 19–20; 26; 39; 46]; загальні витрати боєприпасів – 85-мм – 3 527; 37-мм – 37 477, 12,7-мм – 50 609 (зокрема і по наземних цілях) [8–10; 26, л. 180]; середні витрати боєприпасів на один збитий літак – 85-мм – 825; 37-мм – 660; 12,7-мм – 115 573 [8–10; 26, л. 138; 19–20; 46].

Підвищена витрата боєприпасів на один збитий літак пояснюється неефективним вогнем 1354-го зенап СЗА, який у жовтні витратив 2500 снарядів і не збив жодного літака; вогонь СЗА із 7 листопада вівся переважно по поодиноким цілям, розвідникам; вогонь МЗА вівся на граничних дальностях; великі витрати кулеметних патронів пояснюються, головним чином, веденням вогню вночі зенітними полками, які перебували на тилових об'єктах [26, арк. 76, 125].

Втрати сил та засобів ППО. Зенітні частини у період розширення плацдармів та перегрупування військ зазнавали втрат переважно від ударів авіації противника. Вогневі позиції зенітних батарей перебували біля переправ, які зазнавали інтенсивного впливу авіації противника. Наприклад, 22 жовтня 1943 р. під час бомбардування переправ у районі Ходорів у 981-му зенап прямим попаданням виведено з ладу дві 37-мм гармати, вбито дев'ять осіб. У 217-му зенап прямим попаданням виведено з ладу чотири автомашини. Батареї зенітної артилерії частину втрат зазнали від вогню наземного противника, який обстрілював артилерійським та мінометним вогнем переправи і вогневі позиції зенітної артилерії. Так, 25 жовтня 1943 р. у зенітно-кулеметній роті 981-го зенап прямим попаданням снаряда вбито три людини і виведено з ладу один кулемет, у 800-му зенап прямим попаданням снаряда розбито далекомір [17, арк. 15–20].

За розпорядженням заступника командувача артилерії з ППО 60-ї армії зенітні кулеметні роти були підпорядковані командирам стрілецьких дивізій спеціально для стрільби по наземних цілях. Внаслідок контратак противника зенітно-кулеметна рота 217-го зенап втратила від вогню наземного противника 13 кулеметів ДШК [26, арк. 78].

У ході наступу в листопаді 1943 р. зенітні частини 3-ї гв. танкової армії зазнали основних втрат, значна частина яких припала на корпусні полки. Головною причиною була їхня велика уразливість від вогню наземного противника, з яким, як правило, доводилося вести бої у супроводі танкових частин у глибині оборони противника. Зенітні частини 38-ї армії (8-а зенад РГК) зазнали втрат переважно під час нічних контратак противника в районі Брусилів через погано організовану розвідку. У 60-й армії втрати були наслідком авіаційного бомбардування, здійсненого противником 6 листопада 1943 р. у районі Димер. Прямим влучанням бомби виведено

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

з ладу дві 37-мм гармати, розбито далекомір і пошкоджено одну автомашину [26, арк. 126].

Загалом втрати сил та засобів ППО 1-го Українського фронту у київському напрямі з 20 жовтня до 13 листопада 1943 р. були такі: серед особового складу – 155 осіб убито, 230 осіб поранено; втрати озброєння та військової техніки: 85-мм гармат – 3, 37-мм гармат – 25, 12,7-мм кулеметів – 23, далекомірів – 7, ПУАЗВ – 1, автомобілів – 9 [12; 17; 26; 31].

Висновки. Таким чином, сили та засоби ППО 1-го Українського фронту забезпечили прикриття військ від ударів авіації противника, не дозволивши їй порушити бойові порядки та зменшити темп наступу військ фронту. Під час зосередження військ на Новопетрівському (Лютізькому) плацдармі і подальшому їх наступі на Київ зенітна артилерія застосовувалася масовано у напрямку головного удару військ фронту, перегруповувалася і висувалася із глибини для прикриття найважливіших груп військ або об'єктів, які вирішували в певний момент успіх операції в цілому або окремого її етапу. Характерним для цієї операції було і те, що зенітна артилерія, яка прикривала м. Київ від ударів з повітря, відповідно до наземної обстановки, що склалася, і через незначну активність авіації противника додатково виконувала завдання протитанкової оборони.

Досвід ППО військ 1-го Українського фронту на київському напрямі у жовтні–листопаді 1943 р. показав, що в розпорядженні командування має бути зенітний артилерійський резерв, необхідний для посилення протиповітряної оборони військ на окремих напрямках і прикриття найважливіших об'єктів тилу до підходу засобів військ ППО країни. Про це свідчить вимушене прикриття м. Київ та його промислових об'єктів полками зенітної артилерії фронту за рахунок послаблення ППО військ фронту.

Досвід протиповітряної оборони 1-го Українського фронту в Київській стратегічній наступальній операції був врахований командуванням, штабами і військами фронту та інших фронтів при плануванні й проведенні наступних стратегічних і фронтових наступальних операцій Червоної Армії в роки Великої Вітчизняної війни.

Список використаних джерел:

а) Документи і матеріали архівів:

1. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (ЦАМО РФ). – Ф. 236. – Оп. 2700. – Д. 2. – 211 л.
2. ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2700. – Д. 16. – 54 л.
3. ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2700. – Д. 18. – 231 л.
4. ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2700. – Д. 19. – 390 л.
5. ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2700. – Д. 27. – 105 л.
6. ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2700. – Д. 30. – 20 л.
7. ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2700. – Д. 31. – 37 л.
8. ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2700. – Д. 33. – 32 л.

9. ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2700. – Д. 34. – 34 л.
10. ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2700. – Д. 36. – 25 л.
11. ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2700. – Д. 46. – 178 л.
12. ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2700. – Д. 1233. – 296 л.
13. ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2708. – Д. 7. – 167 л.
14. ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2708. – Д. 8. – 93 л.
15. ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2708. – Д. 12. – 1 л.
16. ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2708. – Д. 20. – 94 л.
17. ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2708. – Д. 46. – 62 л.
18. ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2708. – Д. 47. – 131 л.
19. ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2708. – Д. 48. – 659 л.
20. ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2708. – Д. 50. – 213 л.
21. ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2708. – Д. 51. – 395 л.
22. ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2708. – Д. 54. – 324 л.
23. ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2708. – Д. 66. – 2 л.
24. ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2708. – Д. 73. – 17 л.
25. ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2708. – Д. 75. – 1 л.
26. ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2708. – Д. 107. – 319 л.
27. ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2708. – Д. 111. – 4 л.
28. ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2708. – Д. 113. – 11 л.
29. ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2708. – Д. 114. – 1 л.
30. ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2708. – Д. 127. – 180 л.
31. ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2708. – Д. 138. – 609 л.
32. ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2708. – Д. 147. – 228 л.
33. ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2708. – Д. 158. – 286 л.
34. ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2708. – Д. 311. – 180 л.
35. ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2708. – Д. 593. – 14 л.
36. ЦАМО РФ. – Ф. 236. – Оп. 2708. – Д. 716. – 297 л.
37. ЦАМО РФ. – Ф. 13666. – Оп. 20044. – Д. 9. – 525 л.
38. ЦАМО РФ. – Ф. 13677. – Оп. 20056. – Д. 4. – 151 л.
39. ЦАМО РФ. – Ф. 13677. – Оп. 20056. – Д. 5. – 343 л.
40. ЦАМО РФ. – Ф. 13678. – Оп. 20056. – Д. 8. – 276 л.
41. ЦАМО РФ. – Ф. 13678. – Оп. 20058. – Д. 11. – 44 л.
42. ЦАМО РФ. – Ф. 13689. – Оп. 20076. – Д. 4. – 15 л.
43. ЦАМО РФ. – Ф. 13689. – Оп. 20076. – Д. 19. – 60 л.
44. ЦАМО РФ. – Ф. 13689. – Оп. 20076. – Д. 20. – 32 л.
45. ЦАМО РФ. – Ф. 13689. – Оп. 20076. – Д. 31. – 199 л.
46. ЦАМО РФ. – Ф. 13689. – Оп. 20076. – Д. 11. – 47 л.
47. ЦАМО РФ. – Ф. 13694. – Оп. 20084. – Д. 3. – 153 л.

б) Праці:

48. Возненко В. В. Наступление 1-го Украинского фронта на Киевском направлении в 1943 году / В. В. Возненко. – М.: Воениздат, 1951. – 264 с.

49. Гавриш Л. А. Сборник тактических примеров по боевым действиям зенитной артиллерии в Великой Отечественной войне / Л. А. Гавриш, Н. А. Ушаков, О. С. Грушко. – К.: ВА ВПВО, 1980. – 342 с.

50. Гацולהв В. А. Зенитные подразделения в бою / В. А. Гацולהв. – М.: Воениздат, 1974. – 143 с.

51. Левченко П. Г. Войска противовоздушной обороны Сухопутных войск / П. Г. Левченко. – М.: Управление начальника Войск противовоздушной обороны Сухопутных войск, 1978. – 51 с.

52. Микитенко Т. А. Военное искусство и противовоздушная оборона войск при форсировании Днепра, в Киевской наступательной (3–13 ноября) и оборонительной (13 ноября – 22 декабря) операциях 1943 года. Освобождение столицы УССР г. Киева / Т. А. Микитенко, Б. М. Иванов, В. А. Тютрюмов. – К.: ВА ПВО СВ, 1986. – 84 с.

53. Противовоздушная оборона сухопутных войск / Ю. А. Андерсен, А. И. Дрожжин, П. М. Лозик; ред. П. Г. Левченко. – М.: Воениздат, 1979. – 303 с.

УДК 94(477-25) «1941-1943»: 33.027

Слободянюк М. А.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-МАТЕРІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КИЇВСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ (1941–1943 рр.)

Створення комуністичного підпілля в Києві, як і по всій Україні, було обумовлено низкою заходів радянських органів влади з організації боротьби в тилу нацистських окупантів. Керівництво СРСР розуміло, наскільки важливою формою опору загарбникам може стати підпільна боротьба. Згодом стало очевидно, що ведення підпільної боротьби сильно залежало не тільки від ретельної конспірації, правильного підбору кадрів та підтримки населення, але й від налагодження постійного постачання антифашистів зброєю і продовольством.

Одним з важливих факторів, що визначали ефективність, характер діяльності і долю підпільних організацій, було їх організаційно-матеріальне забезпечення. Потрібно було не просто залишити на окупованій території людей, але й забезпечити їх усім необхідним для підпільної діяльності, а також створити умови для поповнення матеріальної бази в умовах окупації.

Для майбутніх підпільників було підібрано 40 конспіративних і явочних квартир, організовано кілька невеликих друкарень. У різних місцях Києва встановили 10 радіоприймачів [19, с. 337]. За деякими даними, тільки для підпільного міськкома заклали декілька складів з продовольством,

промтоварами, грошима і цінностями на загальну суму кілька мільйонів радянських рублів [11, арк. 10]. Тільки один такий склад включав 2 півлітрових банки із золотими і срібними монетами, кільцями, прикрасами, годинниками і німецькими марками на загальну суму біля 200 тис. рублів [18, арк. 69–71]. Для роботи підпільного Ленінського райкому партії було залишено дві друкарські машинки, папір, більше 2000 надрукованих листівок, 15 револьверів, кількадесят гранат [8, арк. 12].

Незважаючи на ці цифри, завдання матеріального забезпечення підпілля в Києві не було вирішено. Значна частина матеріальних засобів пропала після початку німецьких репресій, частина загинула на конспіративних квартирах під час вибухів будинків на Хрещатику і прилеглих вулицях. Але навіть якщо б склади підпілля збереглися, важкі умови окупації все одно відчутно б обмежили розмах антифашистської боротьби.

Наприклад, щоб розповсюдити листівки потрібно було одержати для їх наповнення інформацію. Як правило, це робилося шляхом прослуховування повідомлень радянських радіостанцій. Для цього необхідно було не лише відшукати радіоприймач, але й забезпечити його елементами живлення і запчастинами, постійно приймати радіопередачі і переховувати в надійному місці. Навіть маючи радіоприймач, не завжди можна було знайти того, хто забажає встановити його у себе на квартирі, адже німці карали за це розстрілом. Далеко не у всіх київських будинках була електрика для прийому радіопередач. Зазвичай електрика подавалася тільки в ті будинки, де жили німці.

Для множення листівок були потрібні друкарські і копіювальні прилади (друкарська машинка, склограф, ротатор, друкарня), витратні матеріали (папір, фарба) і запчастини. В умовах воєнного часу і тотального дефіциту відшукати все це бувало дуже нелегко, а іноді отримання таких матеріалів ставало неймовірною вдачею. Крім того, гестапо ретельно відстежувало тих людей, котрі намагалися придбати або виміняти подібні матеріали.

Якщо ж листівки писалися вручну, то ефект від них був мінімальним, оскільки не можна було розмножити великі партії листівок, а їхній зовнішній вигляд не справляв належного враження на читачів. У серпні 1941 р. першому секретарю підпільного райкому комсомолу Сталінського району Сініцину видали у міськомі комсомолу 2 банки склографських чорнил, 10000 листівок-відозв до молоді, тол, два детонатори. Ані друкарської машинки, ані інструкції до склографа залишено не було. Підпільник А. В. Подвласов згадував: «Грошових фондів, зброї і друкарні у нас не було. Склограф ми спочатку намагалися налаштувати, потім відмовилися через брак паперу. Хоча дружина Сініцина викрала зі склографії залізничної райуправи склографські чорнила і вдалося скласти рецепт користування склографом, але застосувати його так і не довелося. Стосовно множення листівок... то ми не пішли по тому шляху, щоб множити їх від руки, бо це носило характер кустарщини, і їм не надавали серйозного значення.

Що стосується друкування, то певний час така можливість була, але оскільки всі машинки були на обліку, а наша не вибивала літеру «е», ми, врешті решт, від письмової пропаганди відмовились» [15, арк. 2, 11].

Навіть маючи достатньо листівок, для їх розповсюдження потрібно було підібрати грамотних укладачів текстів, проінструкувати розповсюджувачів, визначити об'єкти і маршрути, способи прикриття і відходу. Всі ці труднощі знижували ефективність підпільної боротьби. Листівки поширювалися не так часто і в меншій кількості, ніж це можна було зробити, часто писалися від руки, не несли достатньо привабливої й актуальної інформації.

Ще більш важкими завданнями були пошук, придбання і складування зброї та вибухівки, приховане їх транспортування до місця нападу чи диверсії. Навіть на чорному ринку Києва купити патрони до наявної зброї було надзвичайно складно [7, арк. 40]. Непросто було підібрати або навчити людей, які зможуть зробити, правильно закласти і привести в дію вибуховий пристрій необхідної потужності. Коли заступник першого секретаря Київського підпільного міськкому КП(б)У Віктор Хохлов відправив підпільників підірвати залізничну колію всього лише кількома протипіхотними гранатами-«лимонками», то, звісно, у них нічого істотного не вийшло [18, арк. 69].

У розвідувально-диверсійної групи НКВС під керівництвом І. Д. Кудрі з'явилася можливість здійснити масове отруєння продукції кондитерської фабрики, але через відсутність отрути диверсію здійснити так і не змогли. Ця ж група змогла добути незаповнені робочі картки, але речовини, щоб їх заповнити, роздобути не вдалося [14, арк. 27].

Часто мова йшла навіть не про забезпечення підпільної роботи, а про елементарне виживання підпільників в умовах постійного недоїдання і холоду. Перед кожним підпільником поставали питання, як заробити собі на життя, як зберегти або відновити здоров'я, де жити, як будувати сімейні стосунки, як допомогти своїм родичам. Саме ці турботи, за рідким виключенням, забирали більшу частину часу підпільника. Крім будинків, де жили німці, у Києві не було не лише електрики, а й центрального опалення, водогону і каналізації. Усі кияни намагалися переселитися до квартир з пічним опаленням, проте й тут окупанти не полишали людей у спокої, видавши наказ про здачу надлишків палива. Разом з війною повернулися давно забуті хвороби і поголовна вошивість.

Взимку 1941–1942 рр. внаслідок війни і політики нацистів до Києва прийшов справжній голод, від якого загинули тисячі мешканців міста. Показово, що у листопаді 1941 р. в порядку денному партійних зборів підпільників стояло тільки два питання: «1) Про організацію підпільних райкомів; 2) Продовольче питання організації». Очевидно, що саме ці питання вважалися найбільш важливими для підпільників восени і взимку 1941 р. Продовольче забезпечення стало однією з найбільших проблем київського

підпілля. Зв'язкова підпільного міськкому комсомолу Є. Логінова в своєму звіті повідомляла: «Становище в організації було в матеріальному відношенні жахливе, грошей не було, постійного помешкання у більшості членів не було, жили так би мовити з милостині» [5, арк. 171]. За свідченням В. М. Пономарьової, не краще були справи і з одягом: «Маскуватися було дуже важко, оскільки для цього потрібно було дуже багато одягу, а у нас його не було» [13, арк. 90]. А от як оцінює вплив матеріального фактору на боротьбу з окупантами сам Київський підпільний міськком: «За минулий період часу, з жовтня 1941 р. [по 19 травня 1942 р. – Авт.] знов створеним складом міськкома КП(б)У і міськкомом комсомолу була проведена значна робота з питань партизанського руху і друковано-агітаційної роботи. Однак в силу обставин, що склалися, міська партійна і комсомольська підпільні організації переживали і переживають неймовірно труднощі через відсутність коштів як для проведення роботи, так і для існування цілої низки керівних працівників, які перебувають на нелегальному становищі, переносючи нечувані злидні... Відсутність коштів призвела до того, що підпільні партійна і комсомольська організації не могли законспіруватися так, як це необхідно в умовах гестапівського терору... (відсутність конспіративних квартир, відсутність харчування, одягу, друкарських машинок, склографа та ін.), без чого майже немислимо нормально проводити підпільну роботу» [3, арк. 90].

Однак поступово підпілля стало «обростати» матеріальною базою і до-свідом для її постійного поповнення. Для цього використовувались різні шляхи: відкриття підпільниками легальних кустарних підприємств, торгівля на ринках, заготівля продовольства у сільській місцевості, добровільне або примусове залучення працівників окупаційних підприємств і установ до матеріального забезпечення підпільників, пограбування банків і т. п.

У результаті такої роботи у Київського міськкома з'явилася підпільна друкарня за адресою провулок Татарський 9, кв. 2. У цьому будинку знаходилися друкарська машинка, склограф, ротатор, а також радіоприймач. Крім того, підпільні радіоприймачі міськкома були встановлені на вул. Гарматній 19, в аптеці на розі вулиць Леніна і Короленка і на вул. Дачна 7, кв. 13. На вул. Саксаганського знаходилась майстерня з виготовлення печатей і штампів. База зброї була організована на Подолі, а всі члени міськкома і секретарі райкомів отримали пістолети [2, арк. 59].

Група Г. К. Голеця отримувала матеріальну підтримку від управляючого базою лікарських рослин і від своїх людей на маслозаводі. Директор Дмитрієвського лазне-прального комбінату Володимир Сенкевич передавав підпільникам гроші, мило, німецьке обмундирування, дефіцитні товари на продаж. Через кладовщика 9-го відділення поліції Олександра Танцюру Сенкевич отримав і передав підпіллю два нагани і близько сотні патронів [16, арк. 99–101]. Начальник транспортної контори на Подолі Хропак підтримував підпільників хлібом, горохом і сіллю. Як відмічалось в одному

зі звітів Київського підпільного міськкому: «член бюро Ленінського райпарткома тов. Дикий зумів організувати так роботу, що в нашому розпорядженні опинилося більше 150 тис. рублів грошей, десятки пудів пшона, крупи, печеного хліба, більше 70 кг рослинного масла і т. д. Всі ці кошти і продукти були видані нашим людям – партизанам, розвідникам, підпільникам. Тов. Демчук організував через 1-й хлібзавод доставку підпільникам борошна (2 мішки борошна, 320 кг пшона)» [6, арк. 178].

За свідченнями підпільника Б. Загорного, організація «Смерть німецьким окупантам» отримувала матеріальну підтримку кількома каналами: «Ми мали декілька джерел. 1 – Тимченко, – працював Зав. складом на заводі імені Дзержинського. Він часто виносив спирт, продавав, а гроші передавав мені... 2 – Черепанов був машиністом на залізниці, і частенько привозив продукти. 3 – Мені відомо, що Дем'янчук і Шишеня вивезли з Ніжинського району до 50 тис. руб. Там був якийсь збір грошей з селян і завдяки винахідливості Шишені, вони під виглядом комісії забрали всі гроші у збирача. 4 – На біржі праці працювала своя людина – Нехрич, через якого ми отримували робочі картки [ці картки давали право на отримання продуктового пайка – *Авт.*] і Кочубей розповсюджував їх серед членів організації» [4, арк. 101].

Декілька разів великі суми київський міськком вимагав від П. С. Боровицького – комерційного директора пивзаводу № 1 м. Києва і за сумісництвом – підпільника. Оскільки Боровицький всіляко від спонсорства ухилявся, то міськком прийняв, з цього приводу, спеціальне рішення: «Боровицький по суті став на шлях зрадника своєї Батьківщини – увійшов в довіру до німецьких властей, отримав добре забезпечену... посаду і повів безтурботне життя, не проводячи ніякої роботи на користь соціалістичної Батьківщини. Боровицький, щоби замаскувати свою бездіяльність як комуніста, перед партією і радянським урядом, в останні місяці зими 1941–1942 р. зібрав біля себе 5 чол. комуністів, створив з них своєрідний штаб по організації партизанських загонів, який фактично нічого в цьому напрямку не зробив, займаючись увесь час лише балаканиною... Бюро міськкома КП(б)У вважає, що т. Боровицький, маючи великі кошти... неправильно поводить, витрачає їх в основному на власні потреби, а не на справу визволення батьківщини від німецьких окупантів. Бюро міськкома КП(б)У постановляє: ...Виходячи з наявних матеріальних можливостей т. Боровицького, запропонувати йому протягом 25-ти днів внести в касу МК 150 тис. рублів» [10, арк. 6–7].

Микола Беркуту, котрий займався спекуляцією малясом, перший секретар Київського підпільного міськкому К. Івкін «запропонував» дати для боротьби з окупантами 100 тис. рублів, але той погодився тільки на 50 тисяч. А от дехто Володимир Шевченко надати здринкам 10 тис. рублів відмовився, за що був отруєний стрихніном, проте вижив і став видавати німцям відомих йому підпільників [2, арк. 58; 17, арк. 38–42].

Вагомим був вклад київських підпілляників у розвиток партизанського руху в Київській, Житомирській та Чернігівській областях УРСР. Взаємодія підпільних організацій і партизанських загонів була важливим елементом боротьби із загарбниками. Така співпраця створювала великі переваги для обох сторін, підтримувало їх бойовий дух. Партизани постійно потребували зброї, боеприпасів, медикаментів та інших промислових товарів, які в сільській місцевості роздобути було дуже важко. Крім того, підпілляники переправляли до лісу велику кількість молодих людей, що бажали зі зброєю в руках битися з гітлерівцями.

У листопаді 1942 р. підпільна організація «Смерть німецьким окупантам» установила зв'язок з партизанським з'єднанням під командуванням М. Таранущенко з Чернігівської області, а пізніше – зі з'єднанням під командуванням М. Наумова. За період з листопада 1942 р. по квітень 1943 р. ця організація відправила до лісу 224 людини, з'єднанню «За Батьківщину» була передана друкарня. До партизанських загонів пішло і керівне ядро підпільної організації в кількості 26 чоловік на чолі з Г. С. Кочубеєм [1, арк. 61]. З цим же з'єднанням була зв'язана підпільна організація Л. Воробйова, що діяла в Дарницькому районі Києва. Загалом члени цієї організації передали партизанам близько 200 чоловік, 1700 патронів, 100 кг медикаментів, 25 кг гіпсу, 150 гвинтівків, 180 гранат, 2 автомати, 2 кулемети, 40 нарукавних пов'язок залізничників, 50 залізничних проїзних документів [9, арк. 15]. Всього за час окупації київські підпілляники відправили партизанам Київської, Житомирської і Чернігівської областей 1870 чоловік, 500 кг вибухівки, 2532 гранати, 25 кулеметів, 550 автоматів, 1000 гвинтівків, 714 пістолетів, 133 тис. патронів, а також медикаменти на суму 129400 рублів [12, арк. 467].

Таким чином, дефіцит матеріально-технічного забезпечення здійснював помітний вплив на діяльність підпільних організацій Києва. Помилки в підготовці матеріальної бази для партійного підпілля, екстремальні умови окупації, німецькі репресії примушували підпілляників приділяти проблемі матеріального постачання першочергову увагу. І хоча ця проблема гостро стояла перед антифашистами весь період окупації, разом з тим, їхня винахідливість і наполегливість дозволили забезпечити підпілля необхідними для ведення боротьби ресурсами.

Список використаних джерел:

1. Выписка из протокола № 35 заседания бюро Кагановичского райкома КП(б)У г. Киева от 15 августа 1945 г. – ДАКО. – Ф. П-4. – Оп. 2. – Спр. 193.
2. Желтовский, инструктор оргинструкторского отдела ГК КП(б)У г. Киева. Отчет о деятельности подпольного горкома КП(б)У руководимого т. Ивкиным К. П. – ДАКО. – Ф. П-4. – Оп. 2. – Спр. 1.
3. Ивкин, секретарь Киевского подпольного горкома КП(б)У. Протокол № 7 Заседания Киевского подпольного горкома КП(б)У от 19.V.1942 г. – ДАКО. – Ф. П-4. – Оп. 2. – Спр. 1.

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

4. Информация о пребывании на оккупированной немцами территории Загорного Бориса Александровича 29.5.1944. – ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 355.

5. Логинова Елизавета Васильевна. Отчет о моей работе в подпольной организации горкома ЛКСМУ г. Киева. – ЦДАГОУ. – Ф. 7. – Оп. 10. – Спр. 287.

6. Петрушко, секретарь Киевского подпольного горкома КП(б)У. Смагин, Ячник, Рябошапка, Малеванчук, члены бюро горкома. Отчет о работе Киевского подпольного горкома КП(б)У за 1941, 1942, 1943 годы. – ДАКО. Ф. П-4. – Оп. 2. – Спр. 9.

7. Письмо подпольщика Фалько А.С. «тов. Спиваку». – ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 348.

8. Постановление бюро Ленинского райкома КП(б)У г. Киева от 2 августа 1945 г. – ДАКО. Ф. П-792. – Оп. 1. – Спр. 190.

9. Постановление заседания бюро Дарницкого РК КП(б)У от 7 июня 1945 года «Утверждение отчета о работе подпольных организаций действовавших против немецкой оккупации в 1941-43 годах в Дарницком районе г. Киева». – ДАКО. – Ф. П-4. – Оп. 2. – Спр. 72.

10. Протокол № 6 заседания Киевского подпольного горкома КП(б)У от 7.05.1942 г. – ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 282.

11. Протокол № 7 заседания Киевского подпольного горкома КП(б)У от 19.05.1942 г. – ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 282.

12. Ракин П. Зав. оргинструкторским отделом Киевского горкома КП(б)У. Цифровые данные о помощи подпольных большевистских организаций гор. Киева партизанским соединениям и отрядам. – ДАКО. – Ф. П-4. – Оп. 2. – Спр. 1.

13. Стенограмма беседы с Пономаревой Верой Митрофановной от 13 июля 1944 г. – ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 364.

14. Стенограмма беседы с тов. Груздовой М. И., прибывшей из г. Киева, 6 мая 1943 г. – ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 14.

15. Стенограмма беседы с тов. Подвласовым Александром Владимировичем. Киев, 26 февраля 1947 г. – ЦДАГОУ. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 347.

16. Стенограмма беседы с тов. Сенкевич Владимиром Николаевичем. 11 августа 1944 г. – ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 368.

17. Стенограмма информации Герасимовой Александры Ивановны. 13 марта 1944 г. – ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 351.

18. Стенограмма сообщения Нечипоренко Владимира Ильича. 24 февраля 1944 г. – ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 363.

19. Тронько П. Т., Овчаренко П. М. Солдаты киевского подполья // Герои подполья / П. Т. Тронько, П. М. Овчаренко. Вып. 1. – Изд. 3-е, испр. и доп. – М.: Политиздат, 1970. – С. 332–373.

ГЕРОЇЧНІ ДІЇ ЕКІПАЖУ ЛЕЙТЕНАНТА ЮРІЯ САГАЙДАЧНОГО У БОЯХ НА БУКРИНСЬКОМУ ПЛАЦДАРМІ

(один з епізодів битви за Дніпро)

24 вересня цього року у тривалий похід для участі в антипіратських операціях НАТО «Океанський щит» та Європейського Союзу «Атланта» з метою захисту цивільного судноплавства в акваторії Червоного моря, Аденської затоки та Індійського океану поблизу узбережжя Сомалі вирушив флагман Військово-Морських Сил Збройних Сил України фрегат «Гетьман Сагайдачний». Здавалося, яке має відношення до битви за Дніпро похід українського військового корабля? Утім, має.

У період з 3 березня по 17 квітня 1995 р. сторожовий корабель (за тогочасною класифікацією) ВМС України «Гетьман Сагайдачний» здійснив далекий похід до столиці Об'єднаних Арабських Еміратів м. Абу-Дабі для участі у Міжнародній виставці озброєння і військової техніки IDEX – 95 у якості діючого експонату від військової кораблебудівної промисловості України. При поверненні у базу корабель зустрів учасник боїв на Букринському плацдармі Герой Радянського Союзу Юрій Михайлович Сагайдачний. Для нього було великою честю зустріти з далекого походу і привітати екіпаж корабля, що носить ім'я видатного українського військового діяча доби Козаччини, який утвердив панування козацького флоту на Чорному морі.

Під час численних зустрічей з екіпажем флагмана та інших кораблів 1-ї бригади надводних кораблів ВМС України ветеран розповів про дії героїчного екіпажу танка Т-34, яким він командував, та подвиги радянських воїнів на Букринському плацдармі під час битви за Дніпро у вересні–жовтні 1943 р. В особистому спілкуванні з автором цих рядків Ю. М. Сагайдачний більш докладно повідав про ті славні, а водночас і трагічні події 70-річної давнини.

Битва за Дніпро та Київ увійшла в історію Другої світової війни як складова частина стратегічних операцій на радянсько-німецькому фронті, яка заклала початок не тільки визволенню Правобережної України, а й видворенню запеклого ворога та здобутті Перемоги над ним. Ця битва складалася з кількох стратегічних та фронтових наступальних операцій, що здійснювалися у два етапи. Першим етапом стала Полтавсько-Чернігівська наступальна операція (26 серпня – 30 вересня 1943 р.), метою якої було визволення Лівобережжя України, виходу до Дніпра у середній течії, форсування ріки з ходу і захоплення плацдармів на правому березі. Цю операцію здійснювали війська Центрального (командувач генерал армії К. К. Рокосовський), Воронезького (командувач генерал армії М. Ф. Ватутін) та Степового (командувач генерал армії І. С. Конев) фронтів, дії двох

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

останніх координував представник Ставки генерал армії Г. К. Жуков. Для прискорення розгрому ворога до складу першого ешелону Воронежського фронту Ставкою було передано 3-ю танкову армію під командуванням генерал-лейтенанта П. С. Рибалка та три окремі танкові корпуси [6, с. 590].

Знаючи, які великі надії покладало німецьке командування на водний рубіж Дніпра – головної частини «Східного валу», Ставка Верховного Головнокомандування ще на початку вересня вказала на необхідність форсування його з ходу і захоплення на правому березі плацдармів [1, с. 234], які дозволили б розгорнути сили для наступу на Правобережній Україні. У директиві Ставки за 9 вересня наголошувалося, що під час подальших бойових операцій військам належить подолати чимало водних перешкод. Швидке і рішуче форсування рік, особливо крупних, подібних Дніпру і Десні, матиме велике значення для подальших успіхів радянських військ [4, с. 322]. Відтак, головні зусилля Ставка вирішила зосередити у київському напрямі з метою розгрому одного з найпотужніших угруповань ворога, розсікти стратегічний фронт противника і створити суттєву загрозу його угрупованню, яке діяло на Донбасі [11, с. 554–555].

У другій декаді вересня 1943 р. війська Центрального, Воронежського і Степового фронтів, до складу яких на початок наступу на Лівобережній Україні входило 16 загальновійськових і 3 танкові армії, що нараховували 114 дивізій і 15 танкових корпусів, та 3 повітряні армії, на фронті протяжністю 750 км від Лоева до Запоріжжя [1, с. 235] вийшли до Дніпра. Розгорнулася битва за подолання найбільшої водної перешкоди на радянсько-німецькому фронті та визволення Києва і Правобережної України [5, с. 466]. За період з 22 по 30 вересня війська Центрального, Воронежського і Степового фронтів вийшли до Дніпра і з ходу форсували його, захопивши низку плацдармів [9, с. 308], здатних забезпечити розгортання сил для наступу на Правобережній Україні [8, с. 207]. Загалом, усі 21 (23 [1, с. 237; 10, с. 164]) захоплені плацдармів на правому березі Дніпра, незважаючи на невеликі розміри, створювали умови для їх розширення і об'єднання в плацдарми оперативного і стратегічного значення [11, с. 558].

Проте форсування Дніпра проходило у досить складній обстановці. Під час переслідування противника війська розтягнулись на велику глибину, артилерія через недостачу пального відстала, важких засобів для переправ не було. Противник же, хоч і зазнав значних утрат, зумів переправити свої війська через Дніпро і зайняти оборону на правому березі. Відтак, боротьба за плацдарми набула тривалого характеру [4, с. 326; 11, с. 560].

Введені у битву із Резерву Ставки 3-я гвардійська танкова армія генерала П. С. Рибалка і 1-й гвардійський кавалерійський корпус генерала В. К. Баранова на кінець 21 вересня досягли Дніпра у районі Переяслав-Хмельницького [1, с. 234].

22 вересня форсування ріки в букринському закруті Дніпра розпочали передові частини 3-ї гвардійської танкової армії (генерал-лейтенант

Героїчні дії екіпажу лейтенанта Ю. Сагайдачного у боях на Букринському плацдармі

П. С. Рибалко) [1, с. 235; 4, с. 326; 8, с. 207], які протягом дня, вибивши ворога, захопили село Григорівку і закріпилися на його підступах.

Варто зазначити, що місцевість у районі форсування була надзвичайно складною: правий берег ріки – урвистий, крутий, висотою 60–80 м, а біля Григорівки – до 150 м, що дозволяло противнику проглядати підходи радянських військ до Дніпра та вести прицільний щільний потужний вогонь [13, с. 584]. Місцевість на букринському закруті – лісиста, пересічена глибокими ярами. До того ж резервні переправні засоби фронту суттєво відставали від передових частин. Відтак, усі ці чинники загалом значно ускладнили переправу радянських військ і захоплення плацдармів на правому березі та призвели до колосальних втрат на Букринському плацдармі у період з 22 вересня до кінця жовтня [5, с. 467].

Майже одночасно, дещо правіше, 23 вересня форсувала Дніпро 40-а армія (генерал-полковник К. С. Москаленко, з 27 жовтня – генерал-лейтенант П. Ф. Жмаченко) і закріпилися на правому березі [1, с. 236; 4, с. 327]. Саме у букринському закруті передбачалося розгорнути основні сили фронту і завдати головного удару по противнику з метою визволення Правобережної України [8, с. 208].

Упродовж кількох днів було захоплено кілька невеликих ділянок у букринському закруті. Оскільки тут планувалося розгорнути головні сили і перейти у наступ з метою визволення Правобережної України, командування Воронежським фронтом для розширення плацдарму 27 вересня ввело в бійовище на плацдармі 27-му армію зі складу другого ешелону, частинам якої, не закінчивши зосередження, довелося втягнутися у важкі бої [4, с. 328].

За станом на 30 вересня плацдарм у букринському закруті мав усього по фронту лише 11 і в глибину – 6 кілометрів [2, с. 105]. На ньому до цього часу зосередилися основні сили 27-ї та 40-ї армій і мотострілецькі частини 3-ї гвардійської танкової армії, які, утім, мали дуже небагато артилерії і танків [1, с. 237; 4, с. 328]. Противник же зосередив проти них 19-ту танкову, 10-ту моторизовану і кілька піхотних дивізій. Боротьба набула украй запеклого характеру, обидві сторони зазнавали великих втрат [4, с. 328]. Постає завдання, не чекаючи завершення будівництва мостової переправи у районі села Козинці, наростити сили на плацдармі, зокрема підсилити війська артилерією і танками.

Використовуючи у якості ділянок зосередження острови між берегами, з'єднання і частини 3-ї гвардійської танкової армії, форсувавши ближній до лівого берега рукав Дніпра, за готовністю форсували головне русло ріки, використовуючи для цього усі наявні і можливі засоби – від понтонів, на якому міг переправитися один танк та невеликий стрілецький підрозділ, до найпростіших підручних.

Саме таким чином у перші дні боїв за Букринський плацдарм і діяли радянські танкісти. Так, 183-я танкова бригада 10-го танкового корпусу

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

40-ї армії Воронезького фронту, до складу якої входив 398-й танковий батальйон, 23 вересня з ходу форсувала східний рукав Дніпра в районі Переяслав – Яшники і вийшла на піщаний острів. Попереду був західний, більш широкий і глибокий рукав Дніпра. На правому березі уже йшли бої піхоти за плацдарм.

У ніч на 24 вересня танк Т-34 під командуванням лейтенанта Юрія Сагайдачного, який входив до складу 398-го танкового батальйону, під вогнем противника на понтоні був переправлений на плацдарм у районі хутора Монастирок (нині у межах селища Ржищів Кагарлицького району Київської області). Під час форсування понтон був пробитий у кількох місцях уламками снарядів, танк покосився і ледве не зісковзнув у ріку.

Урешті-решт, понтон досягнув правого берега, з'їхав на піщану мілину і одразу ж вступив у бій з підтримки дій стрілецьких частин, які вели бій за розширення плацдарму. За першу добу боїв на плацдармі екіпаж Сагайдачного вогнем з гармати та кулеметів знищив понад сотню ворожих солдат і офіцерів та 3 протитанкові гармати. Ще більше значення для піхоти мав сам факт присутності однієї броньованої машини за Дніпром. Оскільки противник постійно тримав танк під безперервним обстрілом, доводилося без купину маневрувати. Успішні дії танка Сагайдачного забезпечили переправу на цій ділянці ще кількох танків батальйону, що значно додало сил воюючим на плацдармі. Протягом кількох днів, уміло маневруючи, використовуючи складки місцевості, екіпаж Сагайдачного разом з іншими танками батальйону успішно атакували ворога на плацдармі, підтримували дії піхоти у боях за розширення плацдарму [3].

Так, 30 вересня, гітлерівці кинули в атаку 2 батальйони мотопіхоти і 10 танків, які підтримувалися потужним артилерійським вогнем. У цьому бою Сагайдачний, виїхавши із засади, знищив перший ворожий танк. Відремонтувавши під вогнем перебиту гусеницю, екіпаж Сагайдачного знову вступив у бій. Радянські артилеристи, скориставшись танковою дуеллю, спалила три ворожі машини.

9 жовтня гітлерівці розпочали надзвичайно запеклу атаку на плацдарм 20-а танками. Кілька радянських танків, зокрема і танк Сагайдачного, кинулися назустріч, ведучи вогонь з гармат і кулеметів. Під час однієї з атак у танка Сагайдачного вийшли з ладу прилади наведення. Лейтенант, висунувшись із відкритого люка, продовжував коригувати вогонь. Зненацька потужний удар потряс танк – ворожий снаряд уцілів під башту. Сагайдачного вибухом оглушило і засліпило, ліва сторона обличчя заніміла. Але відважний танкіст зібрався із силами, і продовжував вести бій. Він на ходу розвернувся, стрімко наблизився до ворожої гармати і розчавив її [3].

Вже тільки після бою Сагайдачний зрозумів, що він тяжко поранений – було ушкоджене ліве око, проте до настання темряви, перев'язаний, продовжував воювати. Уночі він був доставлений до медсанбату.

Героїчні дії екіпажу лейтенанта Ю. Сагайдачного у боях на Букринському плацдармі

Усього за понад 10 днів боїв танк під командуванням лейтенанта Юрія Сагайдачного, у надзвичайно важких умовах пересіченої місцевості, дефіциту боєприпасів, пального та вогневої підтримки знищив до десятка ворожих танків, кілька гармат і понад сотню піхоти противника, чим сприяв успішним діям військ з розширення і утримання плацдарму на правому березі Дніпра.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 23 жовтня 1943 р. за успішне форсування Дніпра, міцне закріплення на плацдармі і виявлені при цьому відвагу і героїзм Юрію Михайловичу Сагайдачному було присвоєне звання Героя Радянського Союзу з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка» (№ 1227) [3]. Звання Героя Радянського Союзу за мужність і відвагу, виявлені у боях під час форсування Дніпра, у числі інших 150 воїнів 3-ї гвардійської танкової армії отримав і механік-водій танка М. К. Приходько [7].

У жовтні 1943 р. після важкого поранення Ю. М. Сагайдачний демобілізувався. У подальшому – мешкав у Запоріжжі, працював на заводі «Запоріжсталь». З виходом на пенсію переїхав до міста Чернігова [12], де проводив активну військово-патріотичну роботу серед молоді та воїнів-танкістів селища Гончарівськ Чернігівської області.

Ще за радянських часів Ю. М. Сагайдачний був зарахований почесним матросом одного з дизельних підводних човнів Тихоокеанського флоту.

У квітні 1995 р. лейтенант Ю. М. Сагайдачний був зарахований почесним членом екіпажу сторожового корабля ВМС України (на той час) «Гетьман Сагайдачний».

Наказом Міністра оборони України у 1998 р. Герой Радянського Союзу Ю. М. Сагайдачний був зарахований почесним солдатом 1-ї окремої танкової бригади [3], де в казармі обладнаний спеціальний куточок, де стоять символічні ліжка і тумбочка Героя, та оформлений куточок з описом життєвого і бойового шляху Ю. М. Сагайдачного [12].

На жаль, 2 квітня 2001 р. на 80-му році життя перестало битися серце відважного танкіста. Похований він на Яцевському цвинтарі міста Чернігова [3].

Ю. М. Сагайдачний був нагороджений орденами Леніна, Олександра Невського, Вітчизняної війни I-го ступеню, «Знак Пошани», багатьма медалями. У місті Чернігові, на стіні будинку, де мешкав Герой, встановлена меморіальна дошка [3].

Отже, сьогодні, коли екіпаж фрегата «Гетьман Сагайдачний», вірний бойовим традиціям героїв війни, приступив до виконання завдань щодо захисту інтересів України та її громадян у Світовому океані, бачиться актуальним пригадати славі, а водночас трагічні сторінки вітчизняної історії, учасником яких був Герой Радянського Союзу лейтенант Юрій Сагайдачний.

Список використаних джерел:

1. Великая Отечественна война Советского Союза 1941–1945 гг. Краткая история. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Воениздат, 1984. – 560 с.
2. Военно-энциклопедический словарь / Гл. ред. комиссии С. Ф. Ахромеев. – М.: Воениздат. – 863 с.
3. Герои страны. Сагайдачный Юрий Михайлович: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=346
4. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945. Том третий. – М.: Воениздат, 1961. – 654 с.
5. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Семененко. – Вид. 2-е, випр. та доп. – Харків: ВД «ШКОЛА», 2008. – 608 с.
6. Король В. Битва за Дніпро: героїзм і трагедія / В. Король // Науковий збірник «Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини» (м. Київ, 15 березня 2012 р.). – С. 589–596.
7. Освобождение Украины: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://otvoyna.ru/ukraina.htm>
8. Панченко П. П., Уткін О. І., Горелов В. І. Україна в полум'ї війни 1941–1945 / П. П. Панченко, О. І. Уткін, В. І. Горелов. – К.: Видавництво «Україна». – 2005. – 558 с.
9. Россия и СССР в войнах XX века. Книга потерь / Г. Ф. Кривошеев, В. М. Андронников, П. Д. Суриков и др. – М.: Вече, 2010. – 624 с.
10. Ротмистров П. А. Время и танки / П. А. Ротмистров. – М.: Воениздат, 1972. – Книга на сайте: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/h/rotmistrov/index.html>
11. Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 / Под. ред. С. П. Платонова. – М.: Воениздат, 1961. – 984 с.
12. Топчий В. Обычный школьный музей... Да нет – необычный: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://rusedin.ru/2013/05/11/obychnyj-shkolnyj-muzej-da-net-neobychnyj/>
13. Ховрич С., Більченко І. Переправа радянських військ в районі Букринського плацдарму 1943 р., її труднощі: очима очевидців / С. Ховрич, І. Більченко // Науковий збірник «Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини» (м. Київ, 15 березня 2012 р.). – С. 584–588.

**ДЕЙСТВИЯ ПАРТИЗАН
ВО ВРЕМЯ ПРОВЕДЕНИЯ ЧЕРНИГОВСКО-ПОЛТАВСКОЙ
СТРАТЕГИЧЕСКОЙ НАСТУПАТЕЛЬНОЙ ОПЕРАЦИИ**

(26 августа – 30 сентября 1943 года)

Проблематика статьи состоит в необходимости показать действия советских партизан во взаимодействии с регулярными войсками Красной Армии в период проведения стратегической операции нескольких фронтов, учитывая отсутствие публикаций по теме в современной украинской историографии. Продолжавшееся во второй половине августа 1943 г. контрнаступление на орловско-брянском и белгородско-харьковском направлениях начало перерастать в общее наступление Красной Армии, которое проводилось в форме стратегической и частных фронтовых операций. Черниговско-Полтавская стратегическая наступательная операция проводилась войсками Центрального, Воронежского и Степного фронтов и представляла собой первый этап битвы за Днепр. Перед войсками фронтов действовали войска 2-й немецкой армии группы армий «Центр», а также 4-я танковая и 8-я немецкие армии группы армий «Юг». Силами трех фронтов требовалось разгромить противостоящую группировку противника, выйти на Днепр и по захваченным переправам овладеть плацдармами на его правом берегу. В этих операциях активное участие принимали советские партизаны разных областей.

28 июля 1943 г. секретарь ЦК КП(б) УССР Н. С. Хрущев послал радиограмму командирам всех украинских партизанских отрядов и соединений, в которой информировал их о переходе Красной Армии в наступление и требовал активизировать действия по вражеским коммуникациям, препятствовать подвозу пополнений, снабжения и уничтожать живую силу противника. Для оказания Красной Армии конкретной помощи в выполнении поставленных перед ней задач Центральный Комитет Коммунистической партии (большевиков) Украины (ЦК КП(б)У) и Украинский штаб партизанского движения (УШПД) совместно с военными советами фронтов разработали подробные планы содействия партизан войскам при форсировании ими крупных водных преград [1, с.213].

ЦК КП(б)У поставил перед УШПД и партизанами задачу мобилизовать как можно больше людей, чтобы построить или захватить и удержать до подхода советских частей ряд переправ через Десну, Днепр и Припять. Приказом начальника Украинского штаба партизанского движения от 13 сентября 1943 г. для обеспечения переправ армии через Днепр, Припять и Десну были привлечены по плану соединения и отряды численностью 16700 человек: 7200 – на левом берегу и 9500 – на правом. К непосредственному участию в операциях было привлечено 5140 партизан из

отрядов Левобережжя и 6800 из отрядов Правобережжя. Успели прибыть и захватить переправы около 3500 партизан Левобережжя и около 2000 Правобережжя, включая группу отрядов западнее Черкасс [2, с. 33–34]. Партизанам предполагалось выбросить 286 тонн оружия и боеприпасов, 20 орудий и 100 человек прислуги к ним. Для этого требовалось сделать с 17 по 30 сентября 125 самолетовылетов средних транспортных самолетов Ли-2 и Си-47 [3, с. 148].

Накануне операции по форсированию Днепра и освобождению столицы Советской Украины УШПД подал на утверждение штаба Воронежского фронта план взаимодействия партизанских формирований с регулярными частями. По решению ЦК КП(б)У при Военном совете Воронежского фронта была создана оперативная группа в составе 15 человек во главе с начальником штаба УШПД Т. А. Строкачом. В соответствии о решением Политбюро ЦК КП(б)У эта группа разработала план захвата партизанами переправ через Десну и Днепр, который 15 сентября 1943 г. был утвержден Военным советом фронта [4, с. 77–78].

15 сентября Центральный Комитет КП(б)У передал во все партизанские отряды и соединения: «Красная Армия успешно ведет наступление на всех фронтах. Наступило время, когда партизаны Украины должны оказать еще большую непосредственную помощь Красной Армии в окончательном изгнании с пределов советской земли немецко-фашистских оккупантов. В ближайшие дни вы получите от УШПД указания по выполнению боевых заданий Главкомандования. ЦК КП(б) Украины уверен, что вы (командиры – Авт.), партизаны и партизанки ваших соединений выполните это задание с честью» [5, с. 227].

УШПД требовал от партизанских формирований свежую, точную информацию о дислокации каждого отряда, их численности, боевом оснащении, чтобы с учетом реальных возможностей поставить перед ними посильные задачи, а также увязать все частные операции с будущими действиями фронта. Радиомост все время связывал Центральный Комитет КП(б)У и УШПД со всеми партизанскими соединениями и крупными отрядами. Для наглядности можно привести такие данные: если в 1942 г. центральный узел принял и передал 2122 радиограммы, то в 1943-м – 37791. Самый интенсивный обмен ими происходил как раз в разгар весенно-летней кампании партизан. Еще одно характерное сравнение: в январе 1943-го в тылу врага УШПД имел 27, в августе – 79, а в сентябре – 86 объектов связи [5, с. 211].

Цель боевых операций партизан была двоякой. Она состояла в том, чтобы захватить существующие переправы через Днепр севернее Киева – у Сваромье и Окуниново, через Десну – у Свиноеды и Остер, а также паромные и возможно вновь построенные переправы на указанных участках, удерживать их до подхода частей Красной Армии и тем самым обеспечить им преодоление Десны и Днепра. Кроме того, партизаны ударом

по врагу с северо-запада и запада должны были содействовать войскам Воронежского фронта в освобождении столицы Украины – города Киева [4, с. 78].

В плане захвата партизанами переправ через Днепр и Десну и содействию советским войскам в освобождении Киева перед каждым соединением были поставлены конкретные задачи. Так, соединениям Ф. И. Короткова и М. Г. Салая было приказано захватить переправу через Десну возле Остера и паромы на участке Остер–Жукин. Соединению И. М. Бовкуна, отрядам А. С. Ярового в В. П. Чепиги надлежало сконцентрироваться в лесу возле Жукина, захватить переправу через Десну и паромы на участке Жукин–Новоселки. Соединениям М. М. Тарнущенко и Ю. О. Збанацкого предписывалось захватить переправу через Днепр в районе Окунинова и паромы на участке Окуниново–Новоселки. Соединению И. А. Хитриченко предлагалось овладеть паромными переправами у Чарнина–Сваромья [5, с. 228].

Ответственные задачи получали и формирования, более удаленные от линии фронта – С. Ф. Маликова, В. А. Бегмы, А. Ф. Федорова. Им предписывалось усилить диверсии на железных дорогах и автомобильных магистралях врага, всячески мешая продвижению резервов противника, громить его живую силу и технику, препятствовать фашистам в вывозе награбленного имущества и продовольствия.

Успешное выполнение поставленных задач обеспечивалось наличием в тылу врага территорий, находившихся под полным контролем партизан. Особенно важное стратегическое значение имела партизанская зона в междуречье Десны и Днепра. «Зона, созданная черниговскими партизанами в междуречье Десны и Днепра, – вспоминал позже начальник УШПД Т. А. Строкач, – имела немаловажное стратегическое значение для наших войск в битве за Киев. Вот почему отрядам этого района и было отведено решающее место в захвате переправ через Днепр и Десну» [6, с. 362–363].

Особенно большую помощь украинские партизаны оказали частям Красной Армии в форсировании Десны, Днепра и Припяти севернее Киева, где наступали войска левого крыла Центрального и правого крыла Воронежского фронтов. Всего партизаны построили и удержали до подхода советских войск три переправы через Десну, 12 переправ через Днепр и 10 переправ через Припять. При этом особо отличились соединения имени Коцюбинского, «За Родину», отряды имени Чапаева и имени Щорса [7, л. 29, 89].

Еще до подхода наших войск к Днепру они развернули подготовку к форсированию реки: захватили у врага подготовленные им на случай отхода за Днепр лодки, строили паромы, плоты и местами удерживали захваченные переправы и населенные пункты [8, с. 99].

Наиболее успешно действовали соединения партизанских отрядов под командованием Н. М. Таранущенко и Ю. О. Збанацкого. Когда войска

Центрального фронту приступили к форсированию Десны (севернее Остра), партизанское соединение под командованием Н. М. Таранущенко установило связь со штабом 8-й стрелковой дивизии, по заданию ее командования провели разведку сил противника, сняли мины с дорог и организовали переправы на больших лодках через Десну, а затем через Днепр и Припять. 11 сентября фашисты предприняли попытку отбить переправу на Десне. Но партизанский отряд имени С. М. Буденного под командованием В. Ф. Сарычева удержал переправу [4, с. 80; 6, с. 363].

Высокую активность проявили партизаны Киевского соединения. К 23 сентября они сосредоточились в селе Старошепеличи с задачей захвата районного центра Новошепеличи и обеспечения переправы советских войск через Днепр в районе Навозы и через Припять в районе Кривая Гора [4, с. 80]. В течение 23 и 24 сентября была произведена разведка противника в районе Новошепеличи, а утром 25.09.1943 г. боевая задача была доведена до партизан.

Днем 25 сентября наступающие партизанские отряды столкнулись с боевыми охранениями противника на подступах к Новошепеличи и станции Янов и с ходу выбили противника из этих населенных пунктов. Одновременно Новошепеличи были атакованы с запада и севера и поддержаны партизанским соединением под командованием Ушакова. Атака партизан была настолько стремительной, что немцы, несмотря на свою хорошо развитую оборону, после непродолжительного сопротивления послешно отступили, оставив на поле боя убитых и раненых, запасы продовольствия и фуража. Противник потерял 180 солдат и офицеров и много оружия. Партизаны захватили 4 станковых и 10 ручных пулеметов, 123 винтовки, 500 т зерна, 8 т сахара, 64 т соли и 162 головы рогатого скота [7, л. 89]. Партизанское соединение обеспечило воинские части мясом, хлебом, сахаром, захваченным у врага в Новошепеличи, отремонтировало и ввело в строй мельницу, хлебопекарню, электростанцию, баню, телефонную станцию. 29 сентября партизаны помогали частям 8-й стрелковой дивизии отбивать контратаки врага, пытавшегося вновь овладеть Новошепеличи.

Объединив в отряды группы самообороны из местного населения, соединения Н. М. Таранущенко и Ю. О. Збанацкого за несколько дней полностью очистили междуречье от немцев и их пособников. 17 сентября 1943 г. передовые части советских войск, сопровождаемые партизанской разведкой, в нескольких местах форсировали Десну. Наличие освобожденной территории позволило им беспрепятственно достичь Днепра, где к этому времени партизаны захватили и удерживали несколько переправ. Так, бойцы соединения Н. М. Таранущенко в междуречье Десны–Днепра организовали шесть переправ через Днепр и Припять. А всего их было организовано десять. Через них переправились части 60-й и 13-й армий [6, с. 363].

Ответственные задания выполнили и партизанские формирования, дислоцировавшиеся на Правобережной Украине. Южнее Переяслав-Хмельницкого в районе наступления войск 3-й гвардейской танковой армии Воронежского фронта. Партизаны соединения имени В. И. Чапаева под командованием И. К. Примака провели разведку и указали советским войскам удобные для форсирования участки. Партизаны соединения «За Родину», находившиеся в районе Сорокошичи (80 км севернее Киева), 21 сентября организовали переправу 70-й гвардейской и 322-й стрелковых дивизий через Днепр у населенного пункта Новоглыбов, а 23 числа – три переправы через Припять в районе Осташева и Чернобыля. Партизанское соединение имени Коцюбинского организовало переправу через Десну в районе Моровска, севернее г. Остер [6, с. 363–364].

Трудную задачу пришлось выполнять соединению Ю. О. Збанацкого по переправе регулярных войск. Для того чтобы ликвидировать наведенную переправу, фашисты бросили к селу Максим танки и мотопехоту. Но партизаны выстояли. И 26 сентября УШПД получил радиogramму: «Соединение организовало в районе сел Сивки и Навозы переправу для Красной Армии через Днепр. Переправа обороняется. Ведем бои с немецкой армией. Боеприпасов почти нет. Ждем указаний. Збанацкий» [5, с. 229]. Партизаны, вынужденные оборонять переправы, несли большие потери в позиционных боях [9, с. 210].

Тяжелые испытания выпали на долю соединения И. М. Бовкуна. Захватив 20 сентября переправу на реке Припять, партизаны в жестоких боях удерживали ее. Около сотни вражеских бомбардировщиков атаковало позиции бойцов, но они держались до тех пор, пока переправились части Красной Армии. Вот как была оценена эта помощь: «Продвигаясь с боями на запад, наши части встретили на своем пути большую организованную силу партизан соединения «За Родину», которые своими действиями способствовали форсированию рек Десна и Днепр частями дивизии. 2-й партизанский полк организовал помощь нашим передовым частям, форсировавшим реку Десна, и тем самым обеспечил успешное преследование отступавшего врага. Особенно большую помощь 2-й полк оказал во время второй встречи – на Днестре. Партизаны своими силами и транспортом помогли в доставке лесоматериалов и в организации средств переправы. За оказанную помощь, умелую организацию благодарим партизан 2-го полка и их командиров, уделивших много внимания частям, форсировавшим Днепр, особенно командира полка тов. Симоненко М. Д., комиссара полка тов. Хахуду Е. П. и начальника штаба тов. Ярмоленко М. К.» [5, с. 229].

Командиры советских частей и соединений единодушно отмечали ответственную помощь партизан, оказанную ими войскам при форсировании Днепра. В телеграмме заместителя командира 15-го стрелкового корпуса 60-й армии полковника Иванова говорилось: «Сообщаю, что партизанское соединение Киевской области до прихода наших частей заняло с боем

райцентр Новошепеличи, а также построило своими силами мост через Припять, два парома, изготовило 50 лодок. Эти мероприятия обеспечили переправу тринадцати частей 15-го стрелкового корпуса. Всю безопасность в районе переправ обеспечили партизаны» [4, с. 82].

Военный совет Воронежского фронта, признавая особые заслуги партизан, 10 октября 1943 г. издал специальный приказ, в котором говорилось: «Украинские партизанские соединения под командованием тт. Бовкуна, Таранушенко, Ушакова, Збанацкого, Хитриченко и Покровского общей численностью 7500 человек, действовавшие в северных районах Киевской области, поставленную им боевую задачу по захвату и удержанию до подхода частей Красной Армии переправ на реках Десна, Днепр и Припять выполнили с честью. За успешное выполнение поставленных боевых задач по овладению и удержанию переправ и содействию частям Красной Армии в форсировании рек Десна, Днепр и Припять – всему личному составу партизанских отрядов объявляю благодарность» [4, с. 82]. Отличившиеся в боевых операциях командиры, политработники, партизаны и партизанки были представлены к правительственным наградам.

Партизаны Украины и местное население помогали войскам не только при форсировании Десны, Днепра и Припяти. Они прокладывали в болотах дороги для автотранспорта, артиллерии и танков, ускоряя наступление Красной Армии. Они прочищали леса, вылавливая гитлеровцев и их пособников, минировали дороги, по которым подходили резервы врага, в тылу у него подрывали железные дороги и мосты, громили штабы, уничтожали склады, его живую силу и технику.

Войскам Воронежского фронта в освобождении Сумской области и Сум помогали партизанские отряды и население. По решению ЦК КП(б)У УШПД в этот период в области была создана оперативная группа сумских партизан (командир П. А. Гончаров). Она объединила разрозненные партизанские формирования в одно соединение. Когда советские войска развернули бои по освобождению Сумщины, объединенные силы партизан наносили ощутимые удары по тылам противника. Заминировав железнодорожные линии, они выводили из строя важнейшие железнодорожные участки: Хутор-Михайловский – Середина-Буда, Хутор-Михайловский – Унеча, Сумы – Конотоп, Сумы – Ахтырка. Партизанские мины в это время подорвали 15 вражеских эшелонов. На железнодорожной магистрали Хутор-Михайловский – Орша прекратилось движение. Организуя засады, нападая на отдельные гарнизоны врага, партизаны только с 20 июля по 5 сентября 1943 г. в боях с отступающими гитлеровцами уничтожили более 520 фашистских солдат и офицеров, свыше 100 предателей, два самолета, 50 автомашин с боеприпасами и горючим и десять бронемашин [6, с. 360].

Активному воздействию партизан подвергались железные дороги и в северных районах Левобережной Украины. К августу 1943 г. диверсионными группами формирований Ф. В. Головача, Ю. О. Збанацкого,

Действия партизан во время проведения Черниговско-Полтавской операции

П. С. Дудко, С. Е. Науменко, Н. М. Таранущенко, Ф. И. Лысенко были подорваны 40 воинских эшелонов. Соединение Н. Н. Попудренко и отряд А. С. Ярового, действовавшие на участках дорог Новозыбков – Новгород-Северский, Гомель – Бахмач и Киев – Нежин, только в мае – августе 1943 г. подорвали 40 эшелонов противника. Местные партизанские отряды в районе железной дороги Носовка – Нежин – Бахмач с 20 августа по 1 сентября подорвали 11 эшелонов и семь небольших железнодорожных мостов. Действия партизан дополнялись также активизировавшимися диверсионными группами антифашистского подполья и саботажем железнодорожников [10, л. 206–207].

Кроме того, в регионе с развитой водно-речной сетью, каким является междуречье Днепра и Десны, украинские и белорусские партизаны активно воздействовали и на водные коммуникации. 11 сентября 1943 г. партизанское соединение № 8 имени В. И. Чапаева Переяслав-Хмельницкого района потопило на Днестре в районе г. Переяслав-Хмельницкий 2 немецких катера. До этого в августе в этом же районе были потоплены 6 барж с хлебом. 4 сентября этим же соединением на Днестре в том же районе был потоплен пароход «Ровно». Перед отступлением войск противника, чтобы сохранить суда Днепровского речного флота, подпольщики спасательной станции и Киевской конторы лесосплава затопили 10 катеров. После прихода Красной Армии все катера были подняты и сданы в эксплуатацию [11, с. 308].

Активно действовали партизаны, применяя и другие формы «малой войны». В глубоком тылу противника были разгромлены гарнизоны в одиннадцати районных центрах, а именно: Новошепеличи, Городница, Перки, Крымно, Радомышль, Щекотово, Делятин, Болыповцы, Славечич, Солотвин, Давид-Городок [12, с. 405].

С передвижением линии фронта на запад основная часть крупных партизанских отрядов, действовавших в областях Левобережной Украины, передислоцирована на правый берег Днепра для дальнейших партизанских действий. Отряды, принимавшие участие в захвате и удержании переправ на реках Припять и Днепр, общей численностью 7779 человек со всем вооружением были переданы частям Красной Армии [12, с. 405–406].

Необходимо отметить, что кроме украинских партизан, в интересах советских войск, наступавших по плану Черниговско-Полтавской операции, активно действовали также брянские партизаны, особенно на начальном этапе. С их деятельностью связано событие, раскрывающее роль партизан в передаче важнейших разведывательных данных, которые были приняты в расчет при проведении всей стратегической операции. Партизаны отряда «Большевик» 1 сентября 1943 г. вышли к большаку на участке Алтухово – Коломино – Трубчевск. Группу возглавил лейтенант Столбовский. Пропустив большое число автомашин с хозяйственными грузами, он обратил внимание на две легковые автомашины, шедшие в сопровождении грузовика

с охраной до 30 человек. Решив, что в машинах едут офицеры, Столбовский дал команду атаковать, и сам открыл огонь по передней автомашине. Группа атаковала вторую легковую, а также грузовую автомашины. У грузовой машины произошла рукопашная схватка, в которой были убиты и ранены 12 солдат, остальные бежали. Поскольку к месту засады и боя приближалась большая группа из охраны колонны, партизаны, захватив документы, зажгли машины и отошли [11, с. 291–292].

По документам было установлено, что партизанами были убиты генерал-лейтенант Карл Борнеман – командир 442-й дивизии особого назначения, длительное время руководивший операциями против партизан в тылу 2-й танковой и 4-й армий, и его адъютант – капитан Гартунг. Захваченные оперативные документы были доставлены в Центральный штаб партизанского движения. Среди них – приказы, секретные инструкции и бюллетени Генерального штаба вермахта, карты обстановки с дислокацией частей в полосе Брянского, Западного и Центрального фронтов [10, л. 163, 172].

Таким образом, в операции Красной Армии по форсированию Днепра и выходу на Правобережную Украину предполагалось использовать партизанские формирования для активной помощи наступающим войскам с вражеского тыла. В боях за плацдармы эффективность тесного взаимодействия партизан с советскими войсками проявлялась с особой силой. Одновременно с началом наступления Красной Армии на Воронежском, Степном, Юго-Западном и Южном фронтах украинские партизанские отряды в соответствии с утвержденным ЦК КП(б)У планом активизировали на территории Украины боевые действия на железнодорожных и шоссейных коммуникациях противника, а также действия по срыву уборки, обмолота и вывоза в Германию хлеба, заводского оборудования и мобилизованной рабочей силы. Только за четыре месяца до начала непосредственной битвы за Днепр, с июля по октябрь включительно, партизаны Украины уничтожили около 144 тысяч вражеских солдат и офицеров, совершили 2223 крушения поездов, в которых было уничтожено или выведено из строя 2130 паровозов и 22 820 вагонов, взорвали 3605 автомашин, 168 железнодорожных и 427 шоссейных мостов, разрушили почти 570 километров линий проводной связи противника [5, с.211]. Кроме того, построили 25 переправ через крупные водные преграды, которые использовала Красная армия при освобождении территории Украины.

Список использованных источников:

1. Стаинов И. Г. История партизанского движения // Пятницкий В. И., Стаинов И. Г. Разведшкола № 005 / В. И. Пятницкий; История партизанского движения / И. Г. Стаинов. – М.: ООО «Изд-во АСТ»; Мн.: Харвест, 2005. – 304 с.
2. Пятницкий В. И. За линией советско-германского фронта / В. И. Пятницкий // Новая и новейшая история. – 2005. – № 3. – С. 16–37.

3. Старинов И. Записки диверсанта / И. Старинов. – М.: Альманах «Вымпел», 1997. – 169 с.

4. Уткин Г. М. Штурм «Восточного вала» / Г. М. Уткин. – М.: Воениздат, 1966. – 464 с.

5. Мацуй П. А., Хабло А. С. Говорит Большая земля / П. А. Мацуй, А. С. Хабло. – К.: Политиздат, 1990. – 304 с.

6. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944: В 2-х кн. – К.: Наукова думка, 1985. – Кн. 2. Партизанская борьба. – 432 с.

7. Российский государственный архив социально-политической истории (далее – РГАСПИ), ф. 69, оп. 1, д. 55.

8. Половец В. М. Партизанський рух на Чернігівщині: реальність, героїзм чи міфи? / В. М. Половец // Партизанський рух у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. – Глухів, Суми: ПКП «Еллада-S», 2012. – с. 98–102.

9. Боярский В. И. Партизанская война: История утраченных возможностей / В. И. Боярский. – Мн.: Харвест; М.: ООО «Изд-во АСТ», 2001. – 304 с.

10. РГАСПИ, ф. 69, оп. 1, д. 54.

11. Пономаренко П. К. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских захватчиков 1941–1944 / П. К. Пономаренко. – М.: Наука, 1986. – 439 с.

12. Великая Отечественная: сборник документов / Ин-т воен. истории МО РФ. – М.: Терра, 1999. – («Русский архив»). – Т. 9: Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг. / А. С. Князьков. – 1999. – 671 с.

УДК 94 (477. 65) «1943»

Чорний О. В.

УЧАСТЬ 97-ї ГВАРДІЙСЬКОЇ СТРЕЛЕСЬКОЇ ДИВІЗІЇ У ФОРСУВАННІ ДНІПРА В РАЙОНІ с. ВЛАСІВКА

24 вересня 1943 р. газета «Красная звезда» опублікувала Наказ Верховного Головнокомандувача Й. В. Сталіна командувачу Степового фронту генералу армії І. С. Конєву, яким підсумовувалася участь 53-ї, 5-ї гвардійської та 5-ї повітряної армій генералів І. М. Манагарова, О. С. Жадова та С. К. Горюнова в боях на Полтавському напрямку. Народи СРСР інформувалися про те, що «войска Степового фронту, успішно розвивая наступлення, форсировали реку Ворсклу и после трехдневных напряженных боёв, 23 сентября овладели областным центром Украины – городом Полтава – мощным узлом обороны немцев на левобережной Украине» [14, с. 1]. Разом із тим, у Наказі командувачу фронтом доводилося до відома рішення Верховного Головнокомандувача, що з числа згаданих армій семи дивізіям,

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

бійці яких особливо відзначилися в ході штурму міста, присвоюється почесне найменування «Полтавських». Серед них була й 97-а гвардійська стрілецька дивізія 32-го гвардійського стрілецького корпусу 5-ї гвардійської армії.

Менше, ніж за тиждень по тому, 29 вересня 1943 р. бійці 97-ї гвардійської вдруге відзначилися у ході боїв за м. Кременчук, за що з'єднання було удостоєне ордена «Красного Знамени» [15, с. 1]. Дивізією у ході вище згаданих подій командував полковник (з 25 вересня 1943 р. – генерал-майор) І. І. Анциферов.

Згадані нами факти стосовно участі 97-ї гвардійської стрілецької дивізії у звільненні Полтави й Кременчука досить часто зустрічаються в історичних дослідженнях, історико-документальних нарисах та мемуарах [1; 10; 11; 18; 19; 23]. Поширеними в історико-документальній літературі є й факти щодо участі вище названого з'єднання в Олександрійсько-Знам'янській наступальній операції [1; 10; 11; 19]. При цьому участь бійців дивізії у форсуванні Дніпра та захопленні плацдармів на його правому березі або випадає, або виглядає фрагментарно в контексті історії цього бойового з'єднання [18]. Працюючи з деякою історико-мемуарною літературою, складається враження, що дивізія брала участь у форсуванні третьої за величиною ріки в Східній Європі на допоміжному, тобто на не стратегічному напрямку, відповідно її бої на Дніпрі важливі, але не варті особливої уваги. Подібні думки навіюють мемуари колишнього командувача Степового фронту І. С. Конєва [10], командувача у 1943 р. 32-го гвардійського стрілецького корпусу О. І. Родімцева [17] або дані з нарису бойового шляху 5-ї гвардійської армії у Великій Вітчизняній війні [19], написаного колективом авторів під керівництвом І. О. Самчука – колишнього начальника штабу 32-го гвардійського стрілецького корпусу. Провісши власне невелике історичне розслідування, з упевненістю можемо заявити, що насправді ситуація щодо участі з'єднання в боях на Дніпрі виглядає не так, як це здається на перший погляд, знайомлячись з вище названими виданнями. Виходячи з цього, окреслена тема дослідження хоча й вузька, але актуальна й далекосяжна з огляду на можливість детальної реконструкції подій на тій ділянці фронту, де форсування Дніпра здійснювалося з'єднаннями 5-ї гвардійської армії Степового фронту.

Користуючись доступними матеріалами [1; 11; 18] й документами [2–9; 13–16; 21] спробуємо відтворити участь 97-ї гвардійської стрілецької дивізії у форсуванні Дніпра на початку жовтня 1943 р.

Напередодні боїв за Полтаву командувач Степовим фронтом генерал армії І. С. Конєв видав наказ командармам 5-ї гвардійської, 53-ї, 69-ї, 7-ї гвардійської, 57-ї та 46-ї армій енергійно розвивати наступ, переслідувати противника, який відступав, і впродовж 20 – 25 вересня 1943 р. оволодіти переправами на Дніпрі та забезпечити його форсування, не дозволивши ворогу оговтатися [10, с. 125].

Першою до Дніпра 25 вересня 1943 р. вийшла 7-а гвардійська армія генерал-лейтенанта М. С. Шумілова. Її бійцям вдалося захопити невеликий плацдарм поблизу с. Домоткань на Дніпропетровщині. За кілька днів, 28 вересня, праворуч від 7-ї гвардійської, у районі населених пунктів Мишуриг – Деревка, що на Кіровоградщині, почали успішно підкорювати Дніпро солдати й офіцери 37-ї армії генерал-лейтенанта М. М. Шарохіна [24, с.56]. Наприкінці вересня – на початку жовтня 1943 р. бійцям обох армій вдалося об'єднати свої невеликі плацдарми на правобережжі в єдиний плацдарм, на якому точилися запеклі бої. Німецьке командування зосередило проти радянських з'єднань потужне угруповання з піхотних і танкових дивізій 8-ї польової та 1-ї танкової армій генералів О. Веллера та Г. Хубе.

По мірі виходу армій Степового фронту до Дніпра, кожна з них самотійно розпочинала підкорювати водяну перешкоду з подальшим захопленням, утриманням та розширенням плацдармів на її правому березі. Таким був загальний задум фронтового командування, доведений до відома командувачів армій, корпусів та дивізій [13, с. 5–7]. 29 вересня 1943 р. до Дніпра в районі Кременчука вийшли 53-я армія генерал-лейтенанта І. М. Манагарова та 5-а гвардійська армія генерал-лейтенанта О. С. Жадова. Для обох із них форсування стало трагічним, оскільки подолати Дніпро впродовж 1–10 жовтня їм не вдалося, і пізніше бійці згаданих з'єднань були перекинуті на плацдарм у районі Мишуриноного Рогу – Куцеволівки – Деревки.

Теоретично гвардійці генерала О. С. Жадова за умов успішного форсування Дніпра й захоплення плацдарму на його правому березі біля Новогеоргіївська мали вступити в затяжні бої та відтягнути німецькі частини від плацдармів, контрольованих 37-ою і 7-ою гвардійською арміями.

Реально ж захопити ще один плацдарм частинам 5-ї гвардійської армії було практично неможливо. По-перше, на ділянці Кременчук – Власівка – Максимівка, де мала діяти армія, правий берег Дніпра набагато вищий, ніж лівий, що практично не давало ніяких шансів бійцям зачепитися за правий берег, навіть у випадку успішної переправи через Дніпро (маються на увазі мінімальні втрати серед особового складу і необхідної техніки). По-друге, армія була не готова форсувати Дніпро, оскільки не вистачало човнів, плотів, понтонного устаткування і т.д. По-третє, на правому березі, займаючи вигідні позиції, була готова вступити у бій 320-а піхотна дивізія, яка контролювала саме на цій ділянці добре укріплену лінію оборонних споруд т. зв. «Східного валу». По-четверте, армійські з'єднання вийшли до Дніпра недоукомплектованими з огляду на участь у сильних боях під Полтавою і Кременчуком. Новобранці ж, котрі й були направлені в частини, не мали досвіду участі в боях. З огляду на все викладене, складається враження, що результативність форсування Дніпра 5-ою гвардійською армією значною мірою покладалася на удачу.

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

Добре спланувати операцію в армійського командування не було можливості, а тому підготовка до форсування проходила лише кілька днів. На цьому позначилися й заклики брати плацдарми на правому березі ріки з ходу, і надтяжке становище сусідніх армій на плацдармі між Домотканню і Деревкою. Підкорювати Дніпро було вирішено силами 32-го й 33-го гвардійських стрілецьких корпусів, кожен з яких складався з трьох дивізій. 32-м гвардійським стрілецьким корпусом командував генерал-лейтенант О. І. Родімцев, 33-м – генерал-лейтенант М. І. Козлов.

33-й корпус у складі 6-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії полковника М. М. Смирнова, 95-ї гвардійської стрілецької дивізії генерал-майора М. С. Нікітченка та 9-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії генерал-майора О. М. Сазонова форсував ріку на ділянці Кременчук – Власівка в ніч з 2 на 3 жовтня. Висадившись на дніпровських островах у смузі дій корпусу, його бійці були накриті німецькою артилерією, а тому відразу перейшли до оборони, з подальшим поверненням на вихідні позиції через кілька днів.

Драматичнішим і трагічнішим було форсування Дніпра 32-м гвардійським стрілецьким корпусом у складі 13-ї гвардійської стрілецької дивізії генерал-майора Г. В. Бакланова, 97-ї гвардійської стрілецької дивізії генерал-майора І. І. Анциферова та 66-ї гвардійської стрілецької дивізії генерал-майора Я. В. Якшина. Названим вище дивізіям корпусу довелося форсувати Дніпро на ділянці Власівка – Максимівка, з висадкою на дніпровських островах (Піщаному, Яцків, Бухарешти та інших), які в усіх мемуарах згадуються під назвою «Каска». Саме їх довелося утримувати бійцям корпусу впродовж 3–11 жовтня 1943 р., не дивлячись на величезні втрати і відсутність перспективи бодай зачепитися за правий берег.

Після війни про згадану вище операцію чомусь поспішили забути і вона тривалий час залишалася невідомою або ж маловідомою широкому загалу. Інтерес до неї проявився лише на початку нового тисячоліття з виходом у світ невеличкого нарису «У жовтні сорок третього...» світловодського краєзнавця В. Ю. Сергєєва [20].

У ході форсування Дніпра 97-а гвардійська стрілецька дивізія генерал-майора І. І. Анциферова діяла у смузі наступу першого ешелону 32-го гвардійського стрілецького корпусу спільно з 13-ою гвардійською стрілецькою дивізією генерал-майора Г. В. Бакланова.

У ніч з 2 на 3 жовтня 1943 р. бійцям генерала І. І. Анциферова вдалося встановити контроль над островом Яцків, який через зовнішню подібність до солдатського шолома в бойових донесеннях отримав назву «Каска». Вранці 3 жовтня противник, користуючись добре пристріляними позиціями та прикриттям авіації, силами артилерії 320-ї піхотної дивізії генерал-майора В.-Г. Постеля почав обстрілювати радянський десант на острові. Безперспективне форсування Дніпра силами 97-ї гвардійської тривало до 8 жовтня 1943 р.

Участь дивізії у форсуванні Дніпра коштувала її особовому складу величезних втрат. За офіційною статистикою, що була підготовлена начальником штабу дивізії гвардії підполковником В. М. Комаровим, на «Касці» з числа бійців 97-ї гвардійської загинуло 45 офіцерів, серед яких – 1 полковник, 3 майори, 7 капітанів, 9 старших лейтенантів, 16 лейтенантів та 9 молодших лейтенантів [7, арк. 137–138 зв.]. Більшість з них загинули 6 жовтня 1943 р. Серед знакових втрат дивізії можна назвати заступника командира дивізії гвардії полковника В. Я. Кашляєва, першого й другого (у ході форсування Дніпра) командирів 292-го гвардійського стрілецького полку гвардії майорів М. О. Каюкова та О. О. Полухіна, заступника командира 289-го гвардійського стрілецького полку гвардії майора І. С. Гордова [7, арк. 137–138 зв.] – героїв Сталінградської та Курської битв, учасників ліквідації Томаровсько-Борисівського котла та боїв за звільнення Лівобережної України.

Той же самий гвардії підполковник В. М. Комаров у документі про безповоротні втрати сержантського і рядового складу 97-ї гвардійської стрілецької дивізії вказав, що з 1 по 10 жовтня вона втратила 218 бійців вище означеної ланки [2–6; 8–9]. У більшості випадків у документах про втрати в колонці щодо місця поховання вказано, що «осталися на поле боя на території зайнятої противником в районі Безымянного острова на Днєпрі» [7, арк. 137–138 зв.; 2–6; 8–9]. Тих, кого польові військкомати призвали напередодні форсування, взагалі ніхто не враховував до числа загальних втрат на Дніпрі. Очевидно, це ще не одна сотня молодих хлопців.

Як бачимо, це доволі трагічна сторінка в історії Другої світової війни і саме тому вона не отримала розголосу в радянській військово-історичній науці. Подібна ситуація характерна й для 13-ї та 66-ї гвардійських стрілецьких дивізій, які в тому ж місці і той же час форсували Дніпро. Героїзм бійців 97-ї гвардійської у боях на Дніпрі не викликає жодних сумнівів. Оцінюючи вклад особового складу дивізії в успішне подолання величезної водної перешкоди, варто наголосити, що бійці генерала І. І. Анциферова не залишили бойових порядків до відповідного наказу, масово гинули на утримуваних позиціях, сковаючи дії противника на правобережжі.

Наприкінці життя колишній командарм 5-ї гвардійської армії О. С. Жадов написав, що «армії не удалось захватить плацдармы на западном берегу Днєпра. Были захвачены лишь отдельные острова севернее Кременчуга» [1, с. 128]. Щодо участі дивізії генерала І. І. Анциферова у форсуванні Дніпра Олексій Семенович зазначив, що «особенно тяжело пришлось 97-й гвардейской стрелковой дивизии на острове «Каска» [1, с. 129].

У 70–80-х рр. минулого століття в СРСР доволі популярною була ідея підготовки нарисів щодо участі окремих з'єднань (полків, дивізій армій) у Великій Вітчизняній війні. В одному з таких видань, колишній начальник штабу 289-го гвардійського стрілецького полку 97-ї гвардійської стрілецької дивізії генерал-полковник, а в жовтні 1943 р. – підполковник

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

Ю. А. Науменко, оцінюючи бої на Касці, зазначив: «...тогда удержание Каски и других островов казалось мне, да и другим офицерам полка, в тактическом плане неоправданной мерой. Уж слишком велики были наши потери. Но мы ведь тогда не знали, что 5-й гвардейской армии была поставлена задача отвлечь на себя как можно больше сил противника, чтобы обеспечить форсирование Днепра другими армиями на главных направлениях. Вот мы и выполняли эту задачу. Высокой ценой, но выполнили» [11, с. 118]. Озвучена Юрієм Андрійовичем позиція є не більше, ніж вигадкою, оскільки О. С. Жадов більше ніж за десять років до Ю. О. Науменка зазначив: «...мы недооценили и оборону противника на западном берегу Днепра, полагая, что все же сумеем наличными силами выбить его с занимаемых позиций и захватить плацдармы» [1, с. 128]. При цьому, оцінюючи операцію, генерал відзначив, що «захваченные островки не имели тактического значения, ибо не обеспечивали развёртывания частей и соединений для продолжения наступления» [1, с. 129]. Нічого про відволікаючий маневр не йдеться і в наказі військам 5-ї гвардійської армії щодо прорухунків у ході організації форсування Дніпра від 7 жовтня 1943 р. [16, с. 54–55]. Тобто це дає підстави говорити про непередуманість операції у фронтовому, армійському та корпусному штабах. Звідси впливає і відповідна утаємниченість довкола цього епізоду в історії битви за Дніпро. Інформація, висловлена Ю. А. Науменком, значною мірою була розрахована на ще живих тоді очевидців подій, як своєрідний спосіб виправдатися за невдалі дії на Дніпрі та неправдиві мемуари попередників.

Красномовною щодо участі у форсуванні Дніпра 97-ю гвардійською стрілецькою дивізією є позиція її командувача генерал-майора І. І. Анциферова (1896–1978), який 1947 р. вийшов у відставку, деякий час працював начальником військової кафедри у Поволзькому лісотехнічному інституті і про участь у війні не написав жодного слова, керуючись правилом, що краще мовчати, ніж писати «героїчні» спогади за встановленим шаблоном.

Підсумовуючи сказане, наголосимо, що проблема участі 97-ї гвардійської стрілецької дивізії у форсуванні Дніпра так само, як і інших військових з'єднань, для наукового вивчення лише започаткована. На нашу думку, детальні дослідження участі дивізій у форсуванні Дніпра восени 1943 р. дозволять дати відповідь на більшість дискусійних питань, що гостро торкаються цієї проблеми.

Список використаних джерел:

1. Жадов А. С. Четыре года войны / Жадов А. С. – М.: Воениздат, 1978. – 334 с.
2. Именной список безвозвратных потерь начальствующего состава 100-й ОГРР 97-й Гв. стр. дивизии с 1 по 10 октября 1943 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 58. – Оп. 18 001. – Од. зб. 1 003. – Арк. 14.

3. Именной список безвозвратных потерь начальствующего состава 101-го ОГСБ 97-й Гв. стр. дивизии с 1 по 10 октября 1943 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 58. – Оп. 18 001. – Од. зб. 1 003. – Арк. 15.

4. Именной список безвозвратных потерь начальствующего состава 292-го Гв. стр. полка 97-й ГВСД дивизии с 1 по 10 октября 1943 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 58. – Оп. 18 001. – Од. зб. 1 003. – Арк. 3–4 зв.

5. Именной список безвозвратных потерь начальствующего состава 292-го Гв. стр. полка 97-й ГВСД дивизии с 1 по 10 октября 1943 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 58. – Оп. 18 001. – Од. зб. 1 003. – Арк. 5–5 зв.

6. Именной список безвозвратных потерь начальствующего состава 294-го Гв. стр. полка 97-й Гв. Полт. Красн. стр. дивизии с 30. 09 по 10 октября 1943 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 58. – Оп. 18 001. – Од. зб. 1 003. – Арк. 6–7 зв.

7. Именной список безвозвратных потерь начальствующего состава 97-й Гвардейской Краснознаменной Полтавской стрелковой дивизии с 1 по 10 октября 1943 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 11 458. – Од. зб. 145. – Арк. 137–138 зв.

8. Именной список безвозвратных потерь сержантского и рядового состава 289-го Гв. стр. полка 97-й Гвардейской Краснознаменной Полтавской стрелковой дивизии с 1 по 10 октября 1943 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 58. – Оп. 18 001. – Од. зб. 1 003. – Арк. 1–2 зв.

9. Именной список безвозвратных потерь сержантского и рядового состава 232-го Гв. арт. полка 97-й Гв. Полт. Красн. стр. дивизии с 1 по 10 октября 1943 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 58. – Оп. 18 001. – Од. зб. 1 003. – Арк. 10.

10. Конев И. С. Записки командующего фронтом. 1943 – 1944 / И. С. Конев. – М.: Наука, 1972. – 368 с.

11. Науменко Ю. А. Шагай, пехота! / Ю. А. Науменко. – М.: Воениздат, 1989. – 270 с.

12. От Волги до Праги. Боевой путь 7-й гвардейской армии / К. С. Белов, Кравченко Ф. П., Личутин Ф. И., Радько В. А., Серый С. И., Драгунский Д. А. [рук авт. коллектива]. – М.: Воениздат, 1966. – 256 с.

13. План командующего войсками Степного фронта от 1.10.1943 г. на проведение наступательной операции с форсированием р. Днепр // Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. – М.: Воениздат МО СССР, 1955. – Выпуск 24. – С. 5 – 7.

14. Приказ Верховного Главнокомандующего Генералу армии Коневу 23 сентября 1943 г. // Красная звезда. – 1943. – 24 сентября. – С. 1.

15. Приказ Верховного Главнокомандующего Генералу армии Коневу 29 сентября 1943 г. // Красная звезда. – 1943. – 30 сентября. – С. 1.

16. Приказ войскам 5-й гвардейской армии № 0121/ОП от 7.10.1943 г. о недостатках при организации форсирования р. Днепр // Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. – М.: Воениздат МО СССР, 1955. – Выпуск 24. – С. 54 – 55.

17. Родимцев А. И. Твои, Родина, сыновья (Записки военных лет) / А. И. Родимцев. – К.: Госполитиздат УССР, 1962. – 274 с.

18. Самчук И. А. Гвардейская Полтавская. Краткий очерк о боевом пути 97-й гвардейской Полтавской Краснознаменной орденов Суворова и Богдана Хмельницкого стрелковой дивизии / И. А. Самчук. – Йошкар-Ола, 1987. – 128 с.

19. Самчук И. А., Скачко П. Г., Бабиков Ю. Н., Гнедой И. Л. От Волги до Эльбы и Праги // И. А. Самчук, П. Г. Скачко, Ю. Н. Бабиков, И. Л. Гнедой. – М.: Воениздат, 1970. – 336 с.

20. Сергеев В. У жовтні сорок третього... / В. Сергеев. – Світловодськ, 2009. – 32 с.

21. Указ Президиума Верховного Совета СССР о награждении 97-ой гвардейской Полтавской стрелковой дивизии орденом Красного Знамени // Красная звезда. – 1943. – 30 сентября. – С. 1.

22. Уткин Г. М. Они первыми форсировали Днепр / Г. М. Уткин. – М.: Воениздат, 1962. – 133 с.

23. Уткин Г. М. Штурм «Восточного вала». Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра / Г. М. Уткин. – М.: Воениздат, 1967. – 464 с.

24. Шарохин М. М. Форсирование Днепра армией с ходу / М. М. Шарохин / Военно-исторический журнал. – 1963. – № 9. – С. 54–57.

УДК 335.425.4 (47) «1941/1943»

Штоквиш О. А.

ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ ЯК ЧИННИК ВИЗВОЛЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ТА ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ (1941–1943 рр.)

В історії України Велика Вітчизняна війна завжди привертала до себе підвищену суспільну увагу, що багато в чому пояснюється самою значимістю її подій, які визначали долю не тільки країни, а й світової цивілізації в цілому, а також масштабом втрат, що торкнулися практично кожної родини. Попри значний часовий інтервал, що відділяє ті часи від сьогодні, деякі таємниці війни, або так звані білі плями чи невідомі сторінки, є не осягнутими і досі, що не тільки перешкоджає подати картину тих подій у цілості й повноті, а й слугує чинником напруги у сучасному суспільстві, приводом для усіляких спекуляцій та маніпуляцій на тему історичної пам'яті. Однією з таких невідомих сторінок і досі залишається партизанський рух на Україні.

Серед проблемних, дискусійних вузлів історії партизанського руху – питання про співвідношення народної волі до опору агресорам й ролі держави в організації партизансько-підпільної боротьби [1, с. 487]. Ні для кого

Партизанський рух як чинник визволення Лівобережної та Центральної України

не є секретом, що комуністичне керівництво країни «справжнього народовладдя», будь-яку більш-менш знаменну подію, ознаменовану позитивним результатом, гідним широкої уваги, пов'язувало з наявністю єдності партії і народу. Особливо важливим було виявити порив, що йшов з глибин народних мас (так званий «великий почин»), спрямований на реалізацію завдань побудови нового ладу. У цьому зв'язку можна пригадати такі «народні» ініціативи, як всесоюзні комуністичні суботники, соцзмагання, стаханівський та інші подібні рухи.

Тому і єдино вірне трактування започаткування руху Опору проти німецько-фашистських окупантів, у зазначених ідеологічних рамках подавало його як вияв широкої, насамперед народної, ініціативи, зрозуміло, підхопленою партією і нею ж очоленою. Що ж до того факту, що значну, а то й визначальну роль в організації й становленні партизанського руху на початковому етапі війни відіграли спецслужби, зокрема радянські органи держбезпеки, то його намагалися не афішувати, оскільки даний факт, м'яко кажучи, дещо не вписувався до ідеологічно виваженої історії Великої вітчизняної війни, яка творилася під «пильним оком» партійно-ідеологічного апарату країни Рад.

З одного боку, висвітлення дійсного значення участі органів держбезпеки у партизанському русі значною мірою підважує радянський пропагандистський міф про «народну» ініціативу у розгортанні цього руху, масову участь у ньому населення, з іншого, – такі дослідження, безумовно, наближають до чесного, правдивого зображення подій періоду Другої світової війни, випсаного не одномірно, у чорно-білих тонах, а такого, що демонструє складну палітру взаємовідношень у тодішньому соціумі, у часи, коли найкращі представники народу оголошувалися його «ворогами» і знищувалися, а кати останніх приміряли на себе роль безстрашних лицарів-захисників. Війна ще більше змішала тони, і часто було так, що колись непримиренні вороги опинялися по одну сторону фронту, а вчорашні союзники сходилися у смертельному двобої.

Сигналом до розгортання партизанської боротьби послужила директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. партійним і радянським органам прифронтових областей, окремі положення якої були продубльовані у виступі по радіо 3 липня 1941 р. Голови ДКО СРСР Й. Сталіна. Відповідно до цих документів, партизанські загони повинні були формуватися у районах, окупованих фашистами, саме тут слід було створювати нестерпні умови для окупантів. Останнє досягалося за рахунок виведення з ладу зв'язку, транспорту, мостів, складів, іншої інфраструктури, знищення фашистів і тих, хто їх підтримував [2, с. 92–93]. Дані завдання відповідно до специфіки діяльності ОДБ були конкретизовані в директиві НКДБ СРСР № 168 «Про завдання органів держбезпеки в умовах воєнного часу». У п. 7 зазначеної директиви, зокрема, вказувалося: «у якості основного завдання перед співробітниками НКДБ, які переводяться на нелегальне положення,

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

необхідно ставити завдання по організації спільно з органами НКВС партизанських загонів, бойових груп для активної боротьби з ворогом на зайнятій ним території СРСР» [2, с. 98].

Органи держбезпеки УРСР з самого початку війни активно включилися в підготовчий процес: їм було доручено організацію партизанського руху в тилу ворога. Це було зрештою не випадково, адже саме співробітники НКДБ – НКВС були добре обізнані з прийомами і методами підпільної, розвідувально-підривної роботи, якими мали оволодіти майбутні учасники партизанських формувань. Саме органи держбезпеки могли найшвидше зорієнтуватися в екстремальних умовах, які склалися на той час. Тому досить часто на початковому етапі війни, особовий склад окремих партизанських загонів повністю комплектувався співробітниками ОДБ, у зв'язку з чим керівництво спецслужб категорично забороняло «відправляти партизанські загони, одягнуті в чекістську форму» [2, с. 187].

Зазначимо, що на етапі створення перших партизанських формувань, унаслідок невирішення питання про централізацію керівництва партизанською боротьбою на тимчасово окупованій території, організацією озброєних загонів займалися паралельно, фактично незалежно одні від інших, різні суб'єкти: партійні організації (ЦК національних компартій, обкоми, міськкоми і райкоми партії), органи НКВС (наркомати внутрішніх справ союзних республік, їхні обласні, міські та районні відділи), військові ради і політуправління фронтів, політичні й розвідувальні відділи армій. Координація їхніх зусиль та дій на вищому партійно-державному чи військовому рівні була відсутня. Але вже наприкінці червня 1941 р. з метою активізації бойової діяльності партизан та розгортання масового партизанського руху в НКВС СРСР створюється штаб, а у НКВС УРСР та областях – оперативні групи, які в серпні були реорганізовані у 4 відділи при НКВС УРСР.

Саме на 4 відділи у відповідності до наказу НКВС СРСР від 25 серпня 1941 р. № 001151 покладалася організація і керівництво бойовою діяльністю винищувальних батальйонів, партизанських загонів і диверсійних груп. Існуючі до цього оперативні групи НКВС республік, країв, областей, які вели боротьбу з диверсантами і парашутним десантом, реорганізовувалися в 4 відділи НКВС – УНКВС республік, країв, областей [2, с. 258].

Крім того, завдання 4-х відділів НКВС – УНКВС були виписані у Положенні про їхню роботу від 25 серпня 1941 р.: керівництво винищувальними батальйонами, партизанськими загонами і диверсійними групами, їх бойовою діяльністю; організація живого і технічного зв'язку з винищувальними батальйонами, які перейшли на положення партизанських загонів, а також з партизанськими і диверсійними групами, які знаходилися в тилу ворога; розвідка тилу ворога і місць переправи партизанських загонів; забезпечення партизанських формувань зброєю, боєприпасами, технікою, продовольством і одягом.

Партизанський рух як чинник визволення Лівобережної та Центральної України

Начальник 4-го відділу підпорядковувався безпосередньо наркомун союзної республіки або начальнику УНКВС. Він мав право від імені НКВС – УНКВС видавати розпорядження підлеглим штабам і оперативним групам в районах і областях, які мали безпосереднє відношення до діяльності партизанських формувань. Сам начальник 4-го відділу ніс повну відповідальність за підготовку і бойову діяльність партизанських формувань [2, с. 259].

Незважаючи на певні труднощі початкового етапу, НКВС УРСР протягом липня 1941 р. сформував 3 партизанських загони (полки). Кожен загін (полк) складався із 10 батальйонів по 100 бійців. Завданнями цих загонів (полків) були організація диверсійних бойових дій в тилу противника методами партизанської війни та військова розвідка. Всі ці партизанські загони дислокувалися і діяли на території Житомирської, півночі Вінницької, Кам'янець-Подільської та заході Київської областей [4, с. 68–70]. Сформовані у липні місяці ці партизанські полки НКВС були дуже великими (по 1000 осіб кожен), однак у відкритій місцевості діяти вони були не готові, тому у вересні було прийнято рішення формувати невеликі загони чисельністю 20–25 осіб, які були більш маневреними.

На вересень 1941 р. 4-м відділом НКВС УРСР було сформовано і відправлено до тилу ворога 48 партизанських загонів чисельністю 993 особи, 1 диверсійна група (6 осіб), 9 розвідників-радистів. Відповідно, відділами УНКВС областей на цей час було сформовано 32 партизанських загони у кількості 1080 осіб, 26 диверсійних груп у кількості 125 осіб, підготовлено 166 розвідників-радистів. Крім того, 4-м відділом НКВС УРСР було підготовлено і залишено в тилу ворога 86 партизанських загонів чисельністю 3378 осіб, 84 диверсійних групи (406 осіб) і 28 розвідників.

Загалом, на кінець вересня 1941 р. в Україні діяло 738 партизанських загонів чисельністю 26257 осіб і 191 диверсійна група. На цей час відділами НКВС України було сформовано 166 партизанських загонів і 111 диверсійних груп [5, с. 79].

У доповідній записці НКВС УРСР «Про формування та бойову діяльність партизанських загонів» від 06 жовтня 1941 р. зазначалося, що за липень–вересень 1941 р. в областях України сформовано і перекинуто в тил ворога 122 партизанських загони чисельністю 5809 осіб і 69 диверсійних груп чисельністю 743 особи [6, с. 84]. Крім того, в тилу ворога в районах Сумської, Дніпропетровської, Київської, Миколаївської і Кіровоградської областей діяло 192 партизанських загони і диверсійні групи чисельністю 5440 осіб.

За час з листопада 1941 по 1 березня 1942 р. республіканським НКВС було сформовано, підготовлено і відправлено до тилу ворога 150 партизанських загонів чисельністю 1119 осіб. Всього на обліку НКВС УРСР на 5 березня 1942 р. перебувало 696 партизанських загонів чисельністю

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

25906 осіб. На 01.05.1942 р. на обліку НКВС УРСР знаходилося 702 партизанських загони кількістю 24710 осіб.

Основними завданнями диверсійних груп і партизанських загонів, які направлялися в тил ворога, вважалися: знищення аеродромів і літаків, танків, баз пального, продовольчих складів і складів з боєприпасами, підпал приміщень, де базувалися частини ворога, підрив (підпал) залізничних та шосейних мостів, руйнування залізничних колій і організація підриву поїздів. У листопаді 1941 р. до означеного додалося ще й завдання проведення терористичних актів проти місцевої окупаційної адміністрації, створюваної німцями на захопленій території: бургомістрів, комендантів, начальників поліції, сільських старост тощо.

У спеціальній вказівці НКВС УРСР від 30 листопада 1941 р. № 3320/СВ «Про заходи по ліквідації фашистської адміністрації на тимчасово окупованій противником території Української РСР», зокрема йшлося: «Наші органи організуючи і керуючи партизанською, диверсійною і розвідувальною роботою у ворожому тилу, не надають належної уваги знищенню місцевої фашистської адміністрації у тимчасово захоплених німцями районах, навіть у прифронтовій смузі». У зв'язку з цим наказувалося «негайно організувати систематичне ... знищення фашистської адміністрації і їх майна, особливо старост, бургомістрів керівників поліцейських органів і агентури гестапо». Для здійснення цього у вказівці рекомендувалося «широко використовувати партизан, диверсійні групи і розвідагентуру поряд з виконуваними ними іншими завданнями». Крім цього, створювати «спеціальні тергрупи» (терористичні групи – Авт.) чисельністю 3–5 осіб для виконання зазначених завдань [2, с. 490–491].

Дії партизанських з'єднань вже на кінець 1941 р. ставали дедалі результативнішими. Наприклад, у доповідній записці НКВС УРСР № 3371/СВ у НКВС СРСР від 13 грудня 1941 р. «Про організацію і діяльність партизанських загонів в тилу противника у листопаді 1941 р.» зазначено, що партизанами України у листопаді 1941 р. знищено 82 офіцери, 1410 солдат, 10 штабів, 5 залізничних потягів, 18 танків та 27 автомашин противника; значну кількість зброї та військового майна захоплено у якості трофеїв [2, с. 524–525].

Таким чином, на початку війни органи держбезпеки відіграли важливу роль у формуванні і організації партизанських загонів на території України. Насамперед вони готували кваліфіковані кадри для партизанських загонів. Чимало співробітників органів держбезпеки у складі партизанських загонів вели боротьбу в тилу ворога. Багато з них займали керівні посади в управлінських структурах руху і очолювали партизанські формування. Це всім відомі Т. Строкач, Д. Медведєв, П. Вершигора, М. Наумов, М. Прокопюк, В. Молодцов та інші. В усіх великих партизанських загонах співробітники органів держбезпеки організовували розвідувальну службу:

І. Мірошніченко у загоні С. Ковпака; В. Храпко у загоні О. Сабурова; Г. Онищук у загоні П. Вершигори та інші.

Широке розгортання підпільно-партизанської та розвідувально-диверсійної роботи на окупованій території обумовило необхідність визначити зафронтову діяльність як пріоритетний напрям дій органів держбезпеки. У зв'язку з цим, у квітні 1942 р. 4-й відділ був реорганізований у 4-те Управління НКВС УРСР. Водночас компетенція новоствореного Управління була обмежена організацією і керівництвом агентурно-розвідувальною і диверсійною діяльністю. Організація і керівництво бойовою діяльністю партизанських загонів у переліку завдань була відсутньою [3, с. 459–462].

Водночас, 30 травня 1942 р. ДКО СРСР прийняв постанову про створення при Ставці Верховного Головнокомандування Центрального штабу партизанського руху (далі – ЦШПР). Головним завданням ЦШПР стало об'єднання і розвиток збройної боротьби в тилу ворога. Для безпосереднього керівництва партизанськими формуваннями та їх взаємодії з частинами Червоної армії при військових радах Брянського, Західного, Калінінського і Карело-Фінського фронтів було створено штаби партизанського руху. З метою координації дій партизанських загонів на території України при Військовій раді Південно-західного напрямку був створений Український штаб партизанського руху (УШПР) [7, с. 25].

Він створювався як фронтовий (міжфронтовий) штаб партизанського руху, підпорядковувався ЦШПР, а в оперативному відношенні, в питаннях укомплектування кадрів і матеріально-технічного постачання – Воєнній раді Південно-західного напрямку. Начальником УШПР був затверджений заступник народного комісара внутрішніх справ УРСР Т. Строкач (майор держбезпеки). Його заступниками стали секретар ЦК КП(б)У М. Співак і голова Військової ради Південно-західного напрямку І. Виноградов. Перед УШПР були поставлені чітко сформульовані завдання: руйнування комунікаційних ліній ворога (підрив мостів, напад на автомобільний та гужовий транспорт); розлад ліній зв'язку (телефон, телеграф, радіостанції); знищення складів боєприпасів, снарядів, пального, продовольчих товарів; напад на штаби та інші військові установи в тилу ворога; інформування частин Червоної Армії про дислокацію, чисельність і пересування ворожих військ.

Формування УШПР почалося у Ворошиловграді. Одним із основних завдань Штабу стало укомплектування кадрами, оскільки були потрібні фахівці з тактики партизанського руху. Тому основним джерелом підбору кандидатур в УШПР стали органи НКВС УРСР. У другій половині червня 1942 р. НКВС УРСР відрядив у розпорядження начальника УШПР 31 співробітника [5, с. 21].

20 червня 1942 р. наказом начальника УШПР був затверджений особовий склад штабу чисельністю 21 особа. Під час формування штабу відбулися зміни в його правовому статусі. Військова рада Південно-західного

Бойові дії Червоної армії та партизанських сил у ході битви за Дніпро...

напрямку була ліквідована, тому ДКО СРСР 29 червня 1942 р. перетворив УШПР на Республіканський штаб партизанського руху.

На основі наказу НКВС СРСР від 13 червня 1942 р. № 52/3128 і вказівки НКВС УРСР і Українського штабу партизанського руху від 7 липня 1942 р. № 652/сп у липні розпочалася передача усіх партизанських загонів, які були під керівництвом 4-го Управління НКВС УРСР, у підпорядкуванні УШПР. Відповідно до вказівки Управління НКВС повинні були передати на контрольованих територіях керівникам відповідних груп, фронтів і армій усі партизанські загони, які знаходилися як на лінії фронту, так і ті, які діяли в тилу ворога [3, с. 509–510]. Так і було зроблено, усі 1017 загонів партизан (25 тис. осіб) були передані до УШПР.

Наприкінці 1942 р. – на початку 1943 р. форми і методи діяльності 4-го Управління НКВС УРСР змінюються після передачі партизанських загонів до УШПР. Воно починає займатися зафронтовою діяльністю, закидати оперативні групи по 5–10 чоловік до тилу ворога. Партизанські формування стали головною базою для розгортання спеціальної діяльності за лінією фронту. Основним зряддям оперативно-бойової роботи органів держбезпеки стали спеціальні зафронтові формування (загони, групи, резидентури) 4-го Управління НКВС УРСР, які діяли переважно із цих партизанських баз. Вони вели розвідку, викривали ворожу агентуру, вчиняли диверсії, теракти проти місцевої фашистської адміністрації тощо.

У Постанові ДКО СРСР від 30 травня 1942 р. «Про завдання партизанського руху» зазначалося, що однією з найважливіших задач поточного моменту є розвідка в інтересах Червоної армії. Від партизанів вимагалось вести розвідку в містах і селах з метою встановлення чисельності ворожих гарнізонів, наявності складів і майстерень військової промисловості, системи оборонних споруд, руху ворожих ешелонів і бойової техніки тощо. Питання керівництва розвідкою в УШПР було покладено на однойменний відділ, який очолювали фахівці цієї справи І. Уралов, Ф. Коваленко, В. Храпко та ін.

Перший досвід налагодження діяльності розвідвідділу УШПР переконав, що для підвищення ефективності ведення розвідки необхідно у складі партизанських формувань мати спеціальних осіб або підрозділи розвідки, а на окупованій території – широку розвідувальну мережу. Восени 1942 р. УШПР розпочав роботу з організації у партизанських формуваннях оперативних підрозділів, на які покладалися питання військової та агентурної розвідки, а також боротьба з ворожою агентурою. Відповідно до наказу наркома оборони СРСР № 00189 від 5 вересня 1942 р., були запроваджені посади заступників командирів партизанських загонів з розвідки і для їх заміщення направлені за лінію фронту 367 осіб, переважно оперпрацівників НКВС.

З літа 1943 р. за партизанськими формуваннями починають закріплювати спеціальні оперативні групи НКВС – НКДБ, що значно підвищило

ефективність партизанської розвідки. Варто зазначити, наприклад, що силами підрозділу розвідки партизанського з'єднання Шангіна, вдалося ввести свого агента («Аня») до оточення генерал-губернатора дистрикту «Галичина». Цінність здобутої таким чином інформації важко переоцінити. Загалом, з жовтня 1942 р. до квітня 1943 р. підпорядковані УШПР партизанські формування здобули до 800 цінних розвідувальних даних [7, с. 61; 1, с. 491–492].

Після поразки німецько-фашистських військ у битві під Курськом, розпочинається звільнення території УРСР від загарбників, яке поставило перед учасниками руху Опору України нові відповідальні завдання. Йшлося про те, щоб партизанські загони і з'єднання надали активну допомогу наступаючим частинам Червоної армії у подоланні так званого «Східного валу» по Дніпру, а також інших водних рубежів. Велике значення у цій справі залежало від ефективно налагодженої розвідки. Так, на початок березня 1943 р. партизанському з'єднанню М. Наумова було доручено розвідати оборонні споруди на Дніпрі в районах міст Кременчука і Крюкова. У період боїв за Дніпро і місто Київ партизанська розвідка висвітлювала всі заходи ворога з будівництва оборонних споруд на річках Дніпро, Десна, Прип'ять. Усього у 1943 р. УШПР отримав від партизанів 1260 розвідувальних повідомлень про конспірацію і перегрупування військ ворога, їхній моральний стан, дислокацію штабів і гарнізонів, комендатур, аеродромів і складів ворожих військ [7, с. 63–64].

Зрозуміло, що допомога наступаючим на столицю України частинам Червоної армії не обмежувалася наданням розвідданих. Значно почастишали і військові акції різного гатунку. Якщо ще у липні 1943 р. партизани підірвали 359 ворожих ешелонів, знищили 710 автомашин, то у серпні і вересні – 1184 ешелони і 1820 автомашин. З виходом частин Червоної армії на береги річок Десни, Прип'яті і Дніпра, постало питання забезпечення військ переправами.

15 вересня 1943 р. Військова рада Воронежського фронту затвердила розроблений УШПР план захоплення збройними загонами переправ через Десну, Прип'ять, Дніпро й сприяння радянським військам у справі визволення Києва. Для участі в накреслених діях передбачалося залучити 11 формувань чисельністю понад 17 тис. бійців. Починаючи з 19 вересня 1943 р., партизанські формування на Чернігівщині та Київщині приступили до організації й утримання переправ для радянських військ на Десні, Прип'яті, Дніпрі, в зоні дислокацій Центрального, Воронежського і Степового фронтів. Всього було організовано 25 переправ, зокрема 3 – на Десні, 12 – на Дніпрі, 10 – на Прип'яті.

Активно взаємодіяли партизанські з'єднання з військами Південно-Західного фронту (20 жовтня 1943 р. перейменованій на 3-й Український фронт) у ході Запорізької наступальної операції. У ході Дніпровської повітрянодесантної операції, яка проводилася з метою підтримки військ

Воронезького фронту (1-го Українського) у форсуванні Дніпра, партизани взаємодіяли з десантниками. Партизанський загін під командуванням Г. Іващенко, що діяв у Черкаських лісах, допоміг зібратися і з'єднатися в один підрозділ 400 парашутистам. За допомогою партизанського загону Канівського району в Таращанському лісі було зібрано і з'єднано в одну бригаду 1000 десантників [8, с. 440–441]. Після звільнення Червоною армією столиці України та з огляду на потужний контрнаступ вермахту на київському напрямку, який розпочався 13 листопада 1943 р., партизанські формування брали активну участь в оборонних боях радянських військ, які продовжувалися фактично до кінця грудня того ж року. При цьому варто відзначити захоплення з'єднанням М. Наумова райцентру Смільчине, а з'єднанням О. Сабурова міста і залізничної станції Овруч. За самими загальними підрахунками на долю партизан України припадає 465 тис. виведених із ладу солдатів і офіцерів, 1,5 тис. одиниць бронетехніки, 211 літаків, майже 5 тис. ешелонів противника, 467 розгромлених ворожих гарнізонів, комендатур, штабів; знищених або пошкоджених воєнних підприємств – 461, складів з військовою майном – 915, вузлів зв'язку – 248, залізничних вузлів – 44, залізничних мостів – 607 [8, с. 442]. При цьому необхідно враховувати і той момент, що за оцінками фахівців з партизанської і контрпартизанської боротьби, один партизан приковує до 10 солдат військово-поліцейських сил противника. Теоретично можна вважати, що ті 50 розрахункових дивізій Німеччини та її союзників, які відтягнули на себе радянські партизани, у критичні моменти на фронтах могли принести перемогу агресору. Вважається, що за весь період війни, партизани України відволікли на себе понад 780 тис. вояків армії та допоміжних формувань Німеччини та її союзників [1, с. 490]. Крім цього, необхідно розуміти, що «роль і значення партизанського руху у минулій війні полягає не лише у знищених особовому складі та техніці противника, а й у зриві планів німців і їхніх союзників з використання для своїх потреб людських і матеріальних ресурсів захопленої території. Вжливо й те, що дії партизанів великою мірою підірвали морально-психологічний стан противника, чим суттєво сприяли перемозі над гітлеризмом. Як справедливо зазначали англійські історики Ч. Діксон і О. Гейльбрунн, «збитки, завдані фашистській армії партизанами, не можна визначати лише кількістю вбитих і поранених, знищених гармат і складів. Головне полягає у тому, що погіршувався моральний стан солдатів, які воювали в країні, де кожний громадянин міг виявитися партизаном...» [8, с. 442–443].

Список використаних джерел:

1. Веденєєв Д. В. Партизансько-підпільний рух як чинник перемоги над гітлерівськими загарбниками / Партизанська і підпільна боротьба в Україні (1941–1944 рр.): Історія, люди, пам'ять. – К.: Парламентське вид-во, 2011. – 496 с.

2. Советские органы государственной безопасности в Великой отечественной войне: Сборник документов и материалов: В 5 т. / М.: РИО ВКШ КГБ СССР имени Ф. Э. Дзержинского. – Т. II (22 июня – декабрь 1941). – 1985. – 640 с.

3. Советские органы государственной безопасности в Великой отечественной войне: Сборник документов и материалов: В 5 т. / М.: РИО ВКШ КГБ СССР имени Ф. Э. Дзержинского. – Т. III (1942). – 1986. – 1024 с.

4. З доповідної записки про роботу НКВС УРСР з питань створення партизанських загонів в тилу противника. 29 липня 1941 р. / З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КДБ. – 2000. – № 1.

5. З доповідної записки про діяльність 4-го відділу НКВС УРСР з організації партизанських загонів. 4 жовтня 1941 р. / З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КДБ. – 2000. – № 1.

6. З доповідної записки НКВС УРСР про формування та бойову діяльність партизанських загонів. 6 жовтня 1941 р. / З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КДБ. – 2000. – № 1.

7. Всенародний опір німецько-фашистським загарбникам на тимчасово окупованій території України (1941–1944 рр.) / Авт. колектив (гол. В. О. Коньков) // Партизанська і підпільна боротьба в Україні (1941–1944 рр.): Історія, люди, пам'ять. – К.: Парламентське вид-во, 2011. – 496 с.

8. Пилявець Р. І. Партизанська боротьба в Україні у 1941–1944 рр.: воєнно-стратегічний аспект / Р. І. Пилявець, Є. А. Атрохов // Партизанська і підпільна боротьба в Україні (1941–1944 рр.): Історія, люди, пам'ять. – К.: Парламентське вид-во, 2011. – 496 с.

РОЗДІЛ 2

БИТВА ЗА ДНІПРО ТА ВИЗВОЛЕННЯ КИЄВА: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ДУХОВНІ ЧИННИКИ, ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА, МЕМОРІАЛЬНО-МУЗЕЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК94(477)«1941/1945»

Веденєєв Д. В.

НАУКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО ПЕРЕМОГУ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ 1941–1945 рр.

Національна пам'ять є невід'ємною духовно-культурною та суспільно-політичною складовою існування української політичної нації (громадянської спільноти), дієвим чинником ідейно-духовного буття України, важливою передумовою забезпечення консолідації української політичної багатонаціональної спільноти (далі – український народ) в інтересах прогресу нашої держави як демократичної, соціальної європейської країни.

Вона являє собою, на наш погляд, сукупність стійких уявлень та знань української громадянської поліетнічної спільноти про її минуле (події, постаті, а також вшанування їх пам'яті), має суспільно консолідуючу форму щодо змісту запам'ятовування та увічнення. Основу національної пам'яті становлять ціннісні оцінки тих подій минулого українського народу, які справили вирішальний вплив на його історичний поступ, державне становлення, політичну самоідентифікацію, цивілізаційні досягнення, та консенсусне сприймаються в суспільстві.

Важливою складовою політичної діяльності (гуманітарної політики) Української держави виступає *політика національної пам'яті*. Остання являє собою сукупність унормованих в концептуальному й правовому відношеннях принципів, методів та конкретних державних й суспільно-політичних заходів з використання (урахування) інформації про історичне минуле в процесах державного (національно-державного) будівництва й соціокультурного відтворення політичної нації. У зв'язку з цим автор хотів би висловити власне концептуальне бачення змісту політики національної пам'яті як такої та її наукового забезпечення.

Важливою передумовою забезпечення ефективності політики національної пам'яті, виведення її з під впливу конфронтаційних політизованих

впливів, є її ґрунтовне наукове забезпечення. Наукове та аналітичне забезпечення формування державної політики з питань національної пам'яті (координацію наукових досліджень та підготовку аналітичних матеріалів з питань національної пам'яті) покладено на Український інститут національної пам'яті (УІНП) відповідно до Положення про УІНП, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 31 січня 2011 р. № 74 [див. докладніше: 10; 17; 18; 19].

Прикро, що в той час, коли вдячна пам'ять про звияту й жертвовність предків є справжнім «стратегічним ресурсом» життєвих сил Української держави, сфера історичної пам'яті стала жертвою штучної ерозії позитивної, суспільно значущої пам'яті про минуле, вилучення або «перекодування» змістів та світоглядних основ, котрі спираються на колективну пам'ять про минуле, впровадження у масову свідомість чужорідних тлумачень історії, які ведуть до дезінтеграції державницької організації та суспільного буття народу, прямої фальсифікації історико-документального матеріалу, демонізації історичної спадщини та традицій, ключових фігур вітчизняної історії. Наведені явища особливо промовисто підтверджуються *історіографічною та інформаційно-психологічною ситуацією навколо історії України доби Великої Вітчизняної війни*.

Безперечно, що з 1991 року дослідження з історії українських земель в роки війни суттєво збагатилися матеріалами раніш недоступних першоджерел. Значно розширилася (передовсім – за рахунок тем, на які раніше поширювалося табу ідеократичної держави). У контекст історії Другої світової війни поставлені, зокрема, проблема українського націонал-самостійницького руху. Однак, доводиться констатувати, розвиток досліджень у згаданій царині здебільшого розвивається екстенсивно.

Переважають локальні, «дрібнотемні» праці із відчутним ідеологічним забарвленням, розраховані на сенсаційне «ураження» свідомості читача. Показово, що зникнення тягаря компартійної ідеологічної машини та відкриття доступу до джерел (чим певний час ще можна було пояснити великий попит на легковажну з наукового погляду спрямованість багатьох праць на теми історії війни) чомусь не призвели до врівноваженого вивчення цієї складної сторінки вітчизняної історії. Водночас, політизація складних проблем історії Великої Вітчизняної війни та й інших актуальних проблем історичної науки, стала (поряд із сумнозвісною ерозією інтелектуального виміру буття України) причиною зниження методологічного рівня історичної науки [6].

Прикро, але доступність для історика демократичної держави практично усього комплексу спеціальних методів наукових досліджень, історіософських надбань різних наукових шкіл не завжди призводить до намагання комплексно застосувати їх до пізнання складних явищ минулого. Нерідко ж із запалом неофіта ми починаємо абсолютизувати ті чи інші професійні інструменти, механічно «імпортувати» певні кліше, не замислюючись над

обставинами їх виникнення, ступеню виправданості науковою практикою. Вкотре підтверджується спостереження М. Бердяєва часів захоплення вітчизняної інтелігенції суто західноєвропейським інтелектуальним продуктом – марксизмом: «Засвоєння західних ідей і вчень... інтелігенцією було в більшості випадків догматичним. Те, що на Заході було науковою теорією, яка підлягала критиці, гіпотезою чи врешті-решт істиною відносною, частковою, що не претендувала на всезагальність, у... інтелігентів перетворювалося на догматику, на щось на взірць релігійного одкровення» [7, с. 101].

У рамках наукового повідомлення не можливо належно проаналізувати стан вивчення багатьох аспектів історичної долі України у 1941–1945 рр. Однак існує проблема (властива не лише вивченню періоду війни), яка багато дає для розуміння стану української історичної науки в цілому, і без вирішення якої спільним зусиллями гуманітарної науки навряд чи можна забезпечити науково-раціональну спрямованість історичної науки. Непросту ситуацію із різнобарвністю (від конструктивних дискусій до відвертої політизованої конфронтації) бачення історії України доби Великої Вітчизняної війни та Другої світової війни в цілому навряд чи можна повно зрозуміти без урахування загального методологічного стану історичної науки та процесів у суспільно-політичній думці (очевидно, що між цими площинами існує неодмінний зв'язок, однак докладний його аналіз потребує окремого серйозного дослідження).

Думається, що причини цьому слід шукати не тільки в соціально-психологічних особливостях авторів, але й у обмеженості методологічного рівня вітчизняної історичної науки. Важко не погодитися із професором О. Зинов'євим: «У сучасній науці про суспільство (мається на увазі пострадянське суспільствознавство – Авт.) немає не тільки пристойної загальноносоціологічної теорії, але й навіть теорій, що відносяться до окремих типів суспільства» [11, с. 203].

Крім того, все більше дає взнаки й ураження самого механізму раціонального мислення пострадянських народів, у першу чергу – їх інтелігенції. «В результаті економічних та інформаційно-психологічних війн, – означає сучасний вчений С. Кара-Мурза, – була розмонтована «центральна матриця» світогляду, населення втратило цілісну систему ціннісних координат... До 1991 р радянський народ був великою мірою «розсипаний» – залишилася маса людей, які не мають надособистісної свідомості й колективної волі. Ця маса людей втратила узгоджену картину світу й *здатність до логічного мислення, виявлення причинно-наслідкових зв'язків*» [13, с. 9] (курсив наш – Авт.).

Більше того, певні новітні «віяння» у царині історії війни та її впливу на долю України змушують замислитися і над їх впливом на сферу гуманітарно-інформаційної безпеки держави. У сучасне безпекознавство увійшло вже поняття «організаційної зброї», складовою якої виступають і знаряддя ворожого інформаційно-психологічного впливу. Визначимо лише деякі

основні прийоми й методи використання знань та уявлень про минуле, які наявні в арсеналі «організаційної зброї» й застосовуються по відношенню до національної (історичної) пам'яті того або іншого народу (суспільства):

- штучна ерозія позитивної, суспільно значущої для життєдіяльності народу та держави пам'яті про минуле;

- вилучення або «перекодування» змістів та світоглядних основ, котрі спираються на колективну пам'ять про минуле;

- впровадження у масову свідомість чужородних тлумачень історії, які ведуть до дезінтеграції державницької організації та суспільного буття народу;

- пряма фальсифікація або приховування історико-документального матеріалу;

- застосування спекулятивних (маніпулятивних) прийомів інтерпретації фактичного матеріалу;

- наполеглива дискредитація (демонізація) історичної спадщини та традицій, ключових фігур вітчизняної історії та інших вагомих елементів історичної пам'яті;

- створення відповідних структур, підготовка, виховання та заохочення «інтелектуального ударного загону» «війни з вітчизняною історією», з одночасними теоретико-методологічним роззброєнням та морально-психологічним спантеличенням гуманітарного професійного прошарку;

- прагнення до де інтелектуалізації, дераціоналізації масової свідомості як головної передумови «перекодування» історичної пам'яті – важливої складової державно-політичної лояльності та національно-культурної (цивілізаційної) ідентичності.

У зв'язку з цим згадаємо, що з початку 1990-х рр. помітне місце в арсеналі засобів великих держав з «корегування» політичної ситуації посіла доктрина т.зв. «керованого хаосу» або «контрольованої нестабільності». Один з її теоретиків, американець С. Манн у 1992 р. в роботі «Теорія хаосу й стратегічна думка» (де ця теорія поєднувалася з новими геополітичними настановами США на глобальне домінування) серед механізмів творення хаосу в інтересах руйнації ладу держави-жертви назвав, зокрема, усунення із суспільної свідомості традиційних цінностей та ідеологій, переформатування культурно-цивілізаційного коду населення та підживлення екстремістських рухів [1].

На фоні цього чимала частина українських гуманітаріїв потрапила у *своєрідну структурно-логічну пастку, яка особливо рельєфно дає взнаки на прикладі ставлення до історичної спадщини доби Великої Вітчизняної війни*. Намагання «відмежуватися» від радянського минулого, або подати його виключно в осудному, негативному висвітленні й трактуванні розглядається як знаряддя зміцнення легітимності, «правомірності» досягнення суверенітету. Водночас саме радянська доба заклала у реальному міжнародно-правовому, політичному й територіальному вимірах фундаментальні основи буття сучасної України як незалежної держави.

На фоні загального занепаду якості освітянської сфери та загрозової для майбутнього народу зневаги до розвитку науки, зарахування освіченості й інтелекту до розряду найменш престижних людських чеснот, спостерігається «методологічна дефіцитність» у вивченні масштабної, багатовимірної проблеми «Війна і доля України». На жаль, вона нерідко компенсується за рахунок:

- політично загостреного, майже механічного (аж до переспіву морально застарілої термінології) запозичення кліше офіційної радянської історичної науки;
- несвідомого, або зацікавленого застосування ідеологем, породжених у горнілі психологічної війни між суспільними системами;
- некритичного перенесення до науково-історичного поля суверенної вже України тих підходів й висновків діаспорних авторів, які зазнали впливу протистояння між еміграційними політичними угрупованнями;
- переходу частини авторів на точку зору й аргументацію, властиву відверто ідеологізованій частині «колег по цеху» у посткомуністичних державах, де ставлення до України та її історії повертається в русло «традиціоналізму» й «вічних геополітичних констант», а то й відвертої ностальгії за великодержавним статусом й перебуванням у складі держав «героїчних предків» українських земель. Зауважимо, що ремствувати з цього приводу навряд чи доцільно – чи не краще українським історикам зрозуміти природність таких трансформацій, адже вони справді набувають неблаганного характеру і переконливо демонструють перевагу істотних державних інтересів, ментальних традицій та ірраціональних шарів історичної пам'яті над абстрактними міркуваннями на кшталт «загальнолюдських цінностей», «нашої та вашої свободи», «невпинного просування демократичних цінностей на посткомуністичному просторі».

Зауважимо, що відбувається і настирливе втручання методології та духу постмодернізму в гуманітарну науку та широку свідомість. Якщо для наукової сфери це загрожує втратою самого *сенсу* наукового пошуку – прагнення науковими методами максимально наблизитися до адекватного пізнаннясутності явищ минулого, то для суспільної свідомості несе ризик впровадження суцільного морально-етичного релятивізму, втратою орієнтирів духовного буття, цивілізаційної самобутності. З цього приводу влучно висловився історик європейського рівня Я. Дашкевич: «Постмодернізм... в Україні, які і в інших регіонах світу, проявив себе насамперед своєрідною інтелектуальною модою, що стала небезпечною для суспільства не лише національним індиферентизмом, але також застосуванням певного безвідповідального стилю мислення в політиці та економіці» [8, с. 19–20, 24].

Звернімо увагу лише на деякі тривожні властивості, що перешкоджають розвитку вітчизняного наукового історіописання Великої Вітчизняної війни.

1. Відбувається руйнування межі між науково-історичним дослідженням та «белетристикою..., пропагандистською, псевдонауковою агіткою..., мовляв, усі твори мають рівні альтернативні права, а довести істину неможливо» [8, с. 25]. Для вивчення історії України доби війни це обернулося поширенням тез про наявність егоїстичних «національних правд» про історію Другої світової війни, які не підлягають узгодженню науковими методами. Водночас, важко не погодитися з тим, що «всі країни чомусь домагаються, щоб Україна мовчала, коли стосується питань її історії, а от їхні бачення історії нав'язуються нам» [12, с. 60].

2. Спостерігається усунення макроісторії, її витиснення з поля дослідження Великої Вітчизняної війни нескінченим рядом локальних епізодів. Якщо поставити себе на місце молодого людини (яка б мала знати звичаї предків, плекати у собі відчуття гордості за них як складову громадянської свідомості, віри у спроможність історичної творчості свого народу), то їй важко буде скласти логічну картину – а чому ж нацизм був розгромлений? Рідкими темами стають дослідження масштабних військових операцій, організації вийськової промисловості, дипломатичної історії, підведення підсумків війни, багатовимірний аналіз її наслідків для подальшої долі України тощо. Останнім часом набувають все більш широкого застосування методи «історії повсякдення» з її увагою до «малих життєвих світів», застосуванням методів соціології, історичної демографії, антропології, соціальної психології (однією із об'єктивних причини цього є прагнення компенсувати неувагу радянської історіографії до ролі пересічної людини в історії).

Що ж стосується історії війни, то задокументовані у процесуально-правовому відношенні факти гітлерівського терору, доробок історичної науки та пам'ять народів-жертв дають більш ніж достатньо підстав для однозначних висновків про можливі перспективи людства й українського народу зокрема. Однак такі макроісторичні висновки зараз просто тонуть у масиві локальних публікацій про «недолугі жертви» у війні, свідомо однобічному акцентуванні на «чужій перемозі» у війні «двох тоталітарних режимів».

Поширення (як на науковому, так і на інформаційно-психологічному рівнях) виключно негативного світобачення усього, що пов'язане із Великою Вітчизняною та Другою світовою війною в цілому. Так, чимало авторів насаджують інтерпретацію справедливої для українського та інших народів СРСР війни як війни «чужої для України», «зіткнення двох тоталітарних режимів», «заміну однієї окупації іншою», концентрують увагу на репресіях, зловживаннях або надмірних втратах Червоної Армії, намагаються дегероїзувати її через роздмухування фактів незаконного поводження з цивільним населенням тощо.

Це відбувається на фоні замовчення зарубіжною історіографією «незручних» для інших її учасників сторінок Другої світової війни. «Все, що працює на її негативний образ (історії провідних країн Заходу – Авт.), –

значає сучасний історик О. Горяннин, – давно й ретельно вилучено, розкладено по полицях, розмазано по монографіях. Якщо в європейській країнах вигідна, імпозантна, парадна історія завжди «in print», а факти дошкульні й неприємні для цих країн потрібно вилучувати по академічних виданнях, то у нас все чомусь навпаки» [6, с. 57]. Визьємо хоча проблему «масового колабораціонізму українців». Таж сама польська історіографія, в якій ця проблема охоче гіпертрофується, могла б звернути увагу на такі факти: у вермахті служило до 240 тис. поляків (у 1945 р. в арміях західних союзників перебувало не більше 250 тис. поляків) [9].

Перегляд результатів війни зарубіжними державами здійснюється вельми вибірково. Польща, скажімо, воліє не згадувати про те, що у процесі післявоєнного врегулювання вона отримала до 30% сучасної території, і багато в чому – завдяки зусиллям саме радянській дипломатії [21].

Геополітичні та міжнародно-правові акти радянської доби становлять основу територіальної цілісності та легітимності кордонів сучасної України. Сучасне українське суспільство сприймає це як статус-кво, що набув надійної (на свій час) багатосторонньої або двосторонньої правової фіксації в рамках оформлення міжнародно-правових наслідків Другої світової війни. «Відмежування» від «радянської історії» доби Другої світової війни та доби післявоєнного врегулювання може бути використане радикальними силами сусідніх з Україною держав для піддання сумніву конфігурації західних кордонів України. Зокрема, Ялтинська конференція 1945 р. ухвалила постанову «Про Польщу», що закріпила визнання великими державами приєднання Сх. Галичини до СРСР та УРСР. Угода СРСР з Чехословаччиною від 29 червня 1945 р. передала Закарпаття УРСР та СРСР. УРСР виступала співзасновницею ООН, окремою договірною стороною на Паризькій мирній конференції 1947 р., де закріплено відмову Румунії та Угорщини від територіальних претензій до УРСР.

Відтак для України, її соборності й територіальної цілісності особливо небезпечним є зусилля з «підміни підсумків Другої світової війни на підсумки «холодної війни», спроби «оголошення ялтинської системи тотожній гітлерівській агресії», при цьому «жодні інші зміни європейських кордонів Ялтинсько-Потсдамською системою, крім територіальних рішень на користь СРСР, не викликають сьогодні нездоровий інтерес», їх намагаються подати як результат «експансіонізму» сталінського тоталітаризму» [14].

Нині сталінізм оголошується «близнюком» нацизму. Проте під поняття «сталінізму» (як історичного типу державного управління й політичного режиму) можна, за бажання, підвести органи влади та управління, Червону армію, тил Діючої армії, партизанський рух, (у складі яких воювали десятки мільйонів наших співвітчизників), дипломатію (зусилля якої забезпечили сучасну соборність українських земель у ході закріплення міжнародно-правових наслідків Перемоги), громадські організації тощо. Не зважають і на різницю потенціалів агресора разом із окупованими

західноєвропейськими територіями, з одного боку та Радянського Союзу, – з іншого, без чого не зрозуміти особливої напруги й тягаря, котрі несли народи СРСР у війні. Зараз важко уявити всю глибину негативних наслідків для міжнародно-правового статусу ототожнення гітлеризму й політичного ладу СРСР, агресора та країн і народів, що стали його жертвами. Можна тільки здогадуватися, яку «скриньку Пандори» ревізіонізму це здатне відкрити.

Надзвичайно важливе явище й поняття «історична пам'ять» трактується вузько, кон'юнктурно. Нерідко її зміст зводиться виключно до страждань, поневірянь замість подання наукового пояснення закономірності тих же самих жертв й утисків людських прав у конкретно-історичній ситуації («історичній пастці»), в якій опинилися народи в роки Другої світової війни. Водночас ігноруються величні прояви народної творчості, бойового духу, патріотизму, військового мистецтва, досягнення у сфері індустрії, науки, культури. Має рацію проф. В. Сергійчук: без ознайомлення «широкого українства з внеском співвітчизників у світову науку, освіту, техніку, культуру... нам буде важко сформулювати національну свідомість нашого народу» [12, с. 12]. Ба більше, нам загрожує втрата адекватного й позитивного взагалі сприйняття історії, самих причин перемоги предків над антилюдської силою нацизму.

На жаль, патріотичні заклики до подолання «меншовартості» українського народу дивним чином уживаються із піддривом віри у свою спроможність як дійової особи Історії. Важко не погодитися із думками проф. Н. Нарочницької: «Суспільство втомилосся ставитися із презирством до своєї Вітчизни... Коли нації навіюють, що вона – невдаха світової історії, не здатна ні на що сама й навіть не може засвоїти чужі уроки..., то руки опускаються від відчуття безвихідності. У відповідь – народ, який витискають на узбіччя світової історії, являє демографічну катастрофу, або втрачає природне біблейське почуття – бажання продовження роду» [15, с. 6, 16, 161].

Виходячи із проблематики нашої конференції не можна не згадати, що і Битва за Дніпро та визволення Києва «не залишилися поза увагою» авторів свідомих перекинувань фактологічної сторони історії Великої Вітчизняної війни. Йдеться про міф щодо «наказу Сталіна взяти Київ до чергової річниць Жовтневої революції», тобто до 7 листопада. Зародок цього міфу був створений масштабною, але просякнутою ідеологічними штампами художньою кіноопекою Ю. Озерова «Визволення» (серія «Прорив», присвячена подіям осені 1943 р. та Битві за Дніпро вийшла на екрани у 1970 р.). Насправді, перша директива № 30197 Ставки Верховного Головнокомандування із задачею розгрому київського угруповання та взяття столиці України вийшла 29 вересня 1943 р. Відомі кровопролитні бої на Букринському й Лютизькому плацдармах, допущені фронтовим командуванням прорахунки не дозволили тоді реалізувати цей задум. Командувач Воронезьким

(згодом – 1-м Українським фронтом) М. Ватутін та представник Ставки Г. Жуков запросили підкріплення та пропонували почати новий наступ 5 листопада. Ставка піддала цей план серйозному корегуванню (директива № 30232), запропонувала нанести 3 листопада головний удар з Лютізького плацдарму північніше Києва (при завданні відволікаючого удару з Букринського плацдарму з 2 листопада). Дата оволодіння Києвом була визначена 5 листопада. Гасло «Визволимо Київ до 26-ї річниці Великого Жовтня!» було висунуто з ініціативи політичних органів та Військової Ради 1-го Українського фронту.

Отже, аналіз актуальних завдань наукового забезпечення формування політики пам'яті щодо Великої Вітчизняної війни застерігає від методологічно неспроможних спроб штучно розглядати певні періоди історії України (імперський, радянський) як винятково негативні, «втрачений історичний час».

Промовистим є дослідження, проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 1 по 5 квітня 2011 року в усіх регіонах України (опитано 2009 респондентів віком від 18 років). Показово, що понад дві третини громадян України (70%) вважають День Перемоги великим святом, ще 23,6% опитуваних вважають цей день «звичайним святом». Не вважають День Перемоги святом лише 4,7% опитуваних. Понад 66% опитуваних громадян вважають ту війну саме Великою Вітчизняною [20].

Наочними є і результати соціологічного опитування компанії Research & Branding Group щодо святкування громадянами України свята Перемоги (19–29 квітня 2013 р.). Вони засвідчили, що більшість українців (75%) 9 травня збираються святкувати День Перемоги, тоді як 18% жителів країни не святкуватимуть День Перемоги. Думки щодо святкування Дня Перемоги розділилися у жителів Західної України – 50% населення даного регіону збирається святкувати День Перемоги, тоді як 42% – не збирається цього робити. Як звичайний вихідний 9 травня сприймають 13% жителів країни і лише для 3% опитаних 9 травня – звичайний день. Як звичайний вихідний 9 травня найчастіше сприймають жителі Заходу України (28%), молодь до 30 років (19%). Для більшості українців (79%) значимість такого свята як День Перемоги залишилася незмінною [16].

Нагомість намагання насадити в історичній пам'яті українського народу виключно негативне, перекручене за допомогою псевдонаукових конструкцій та інформаційно-психологічних технологій бачення сутності й наслідків Великої Вітчизняної війни спрямоване, у кінцевому випадку на:

- руйнацію ментальних основ (передовсім – «національної гордості») українського народу як активного суб'єкта історичної творчості;
- формування у пострадянських народів, через прищеплення уявлення про «злочинних предків» (вислів З. Бжежинського) відчуття суспільно-психологічної неповноцінності в інтересах полегшення «вмонтовування» України у глобальні схеми «нового світового порядку»;

- творення (через нівелювання міжнародно-правових результатів Другої світової війни, статусів агресора й жертв агресії) інформаційно-політичних передумов до взяття під сумнів територіальної цілісності суверенної України;

- підживлення суспільно-політичного, регіонального, етноконфесійного протистояння в Україні навколо гострих питань історії війни як довгострокового чинника підтримання нестабільності й пониження дієспроможності України як учасника континентальних та світових міжнародних відносин [2; 3; 4].

Досвід періоду незалежності України свідчить, що кон'юнктурне використання або тенденційне тлумачення історичного матеріалу (у т. ч. – стосовно доби Великої Вітчизняної війни) перетворює його на знаряддя політичного протистояння, розпалення міжнаціональної ворожнечі, ксенофобії, національної або релігійної нетерпимості з боку окремих політичних формувань та громадських організацій, ускладнює діалог між суспільними, національними, регіональними спільнотами, ставить під загрозу збереження громадянської злагоди й територіальної цілісності України, а також відкриває шлях до маніпулювання історичною свідомістю зі сторони зовнішніх сил.

Водночас, бойова й трудова звитяга доби Великої Вітчизняної є класичним прикладом селекції інформаційного наповнення історичної пам'яті самим народом для набуття самоповаги й сил для розвитку. Крім того, в українському суспільстві, яке швидко набуває розшарованості за майновою, регіональною, етнічною ознаками, спільна пам'ять про міжнародно визнану велич Перемоги може стати одним із важелів порятунку надособистісної, консолідуючої свідомості громадян, без якої неможливим є легитимність держави та формування громадянської спільноти.

Список використаних джерел:

1. Бартош А. Цели и механизмы модели управляемого хаоса / Александр Бартош // Независимое военное обозрение. – 2013. – 27 сентября.

2. Веденеев Д. Пам'ять про Велику Вітчизняну війну і проблеми забезпечення інформаційної безпеки Української держави / Д. В. Веденеев // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НУОА, 2012. – Вип. 19. – С. 207–221.

3. Веденеев Д. Виклики в гуманітарній сфері України і національна пам'ять / Д. В. Веденеев // Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. – 2012. – Вип.5. – С. 23–36.

4. Веденеев Д. Військова історія як інструмент обстоювання територіальної цілісності Української держави / Д. В. Веденеев // Воєнна історія Поділля та Буковини. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 25–26 листопада 2009. – Кам'янець-Подільський, 2009. – С. 413–419.

5. Веденєєв Д. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій / Д. В. Веденєєв, О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2010. – № 3. – С. 4–29.
6. Горянин А. Мифы о России и дух нации / А. Горянин. – М.: ПентаГрафик, 2001. – 248 с.
7. Грабовський С. Утопія більшовизму на українських теренах // Україна крізь віки / С. Грабовський. – К.: Ярославів вал, 2000. – С. 97–113.
8. Дашкевич Я. Постмодернізм та українська історична наука / Я. Дашкевич // Україна крізь віки. – К.: Ярославів вал, 2000. – С. 12–28.
9. Зарубежное военное обозрение – 2009. – № 12. – С. 101.
10. Зерній Ю. Історична пам'ять як об'єкт державної політики / Ю. О. Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1 – С. 71–76.
11. Зиновьев А. Русская трагедія / А. Зиновьев. – М.: Алгоритм, 2007. – 608 с.
12. Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали «круглого столу», 22 квітня 2008 р. – К.: НІСД, 2008. – 128 с.
13. Кара-Мурза С. Демонтаж народа / С. Кара-Мурза. – М.: Алгоритм, 2007. – 704 с.
14. Нарочницкая Н. Европейские фальсификаторы истории – [Електронний ресурс]: Режим доступу <http://www.pravmir.ru/evropejskie-falsifikatory-istorii/>
15. Нарочницкая Н. Россия и русские в современном мире / Н. Нарочницкая. – М.: Алгоритм, 2009. – 461 с.
16. Пилявець Р. Друга світова війна у суспільній свідомості українського народу: соціологічний вимір – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/ua/publication/conte>
17. Солдатенко В. Як не розчинитися у глобалізованому світі: проблеми наукового забезпечення формування політики національної пам'яті в Україні / В. Солдатенко, Д. Веденєєв // Україна дипломатична. – 2012. – Вип. XIII. – С. 687–715.
18. Солдатенко В. Проблеми політики національної пам'яті та завдання її наукового забезпечення / В. Солдатенко // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. – К., 2011. – Вип. 1. – С. 7–25.
19. Солдатенко В. Українському інституту національної пам'яті – наукове спрямування – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/ua/publication/content/1585.htm>;
20. Українці вважають День Перемоги дійсно великим святом (опитування) – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=162
21. Фененко А. Дискусии с заданным результатом. Пересмотр итогов Второй мировой войны таит угрозы миру / А. Фененко // Независимое военное обозрение. – 2009. – 16 октября.

БИТВА ЗА ДНІПРО ЯК ОБ'ЄКТ ІСТОРІОПИСАННЯ

Учасник цієї епопеї Віктор Білодід згадував: «Важчих боїв, ніж за Дніпро, я не бачив. Був вихід на Воронеж, був прорив під Воронежем, була Курська дуга...

Дніпро! За силою вогню, за настирливістю ворожих атак, за жорстокістю ведення бою – захопити хоч метр, хоч хату... – таких боїв я не зустрічав до кінця війни. Рівень напруги боїв на Дніпрі можна зіставити хіба з тим, що було в Сталінграді...» [2, с. 36].

В історії Другої світової війни важко знайти аналог подіям, пов'язаним з цією кампанією. За винятком морських комунікацій, які слід розглядати окремо, на суходолі ні в Західній Європі, ні в Африці, ні в Азії жодну сукупність операцій, об'єднаних єдиною стратегічною метою, не можна поставити поруч з битвою за Дніпро за обширом театру бойових дій (ТВД), масштабами переміщення військ, кількістю їх особового складу, техніки, зброї, втратами.

А для України поряд із Сталінградською і Курською ця битва без перебільшення стала вирішальною, оскільки зробила незворотнім розвиток подій, що логічно завершилися вигнанням гітлерівських окупантів за межі нашої батьківщини.

Напевно навіть у великій монографії неможливо детально схарактеризувати праці, присвячені цій темі. Тому, не претендуючи на повне відтворення історіографічного процесу, спробуємо у цій доповіді простежити визначальні тенденції, методологічні підходи до вирішення наукових завдань на тих векторах опрацювання цієї проблематики, що є визначальними для відтворення загального полотна подій.

Пріоритетною дослідницькою зоною упродовж 70 років залишаються власне бойові дії радянських Збройних сил, адже доля тієї війни вирішувалася на лінії фронту. Та все ж будь-яка велика чи мала операція розпочинається тривалою роботою над штабними картами, військово-економічними розрахунками, аналізом розвідувальних даних, прогнозуванням дій супротивника й виробленням відповідних стратегічних, оперативних і тактичних рішень.

Як відомо, відразу після війни німецькі генерали, взяті в полоні американцями й англійцями, створили цілий пласт літератури, в якій розкривалися особливості стратегічно-оперативного планування, застосування різних родів та видів військ (сил) на різних етапах та ТВД війни. Так, з'явилися перекладені пізніше на різні мови книги гітлерівських полководців Ф. Меллентіна, К. Тіппельскірха, Е. Манштейна та інших гітлерівських полководців.

Аналіз досвіду Другої світової і Великої Вітчизняної воєн мав велике значення і для Радянського Союзу, що диктувалися не тільки потребами

розвитку воєнного мистецтва, теорії військових наук, а й міжнародною ситуацією, що фактично трансформувалася у холодну війну, а в практичній площині означала підготовку до нової війни – принципово іншої за цілями й засобами їх досягнення.

Рішення про підготовку аналітичних праць з проблематики воєнного мистецтва, залучення до роботи над ними теоретиків та практиків військової справи, воєнних істориків приймалися на найвищому рівні державного управління, зокрема можна згадати постанову Ради Міністрів СРСР від 26 березня 1946 р. за № 664.

У військових академіях ім. М. Фрунзе, ВПС, ВМФ та інших навчальних закладах для вищого офіцерського складу й генералітету були створені творчі колективи з кращих теоретиків військової справи, на які покладалося детальне опрацювання всього комплексу питань, що охоплювали проблематику застосування радянських військ у період 1939–1945 рр.

У 1958 р. Воєнвидав видав чотири томик «Операции Советских Вооруженных Сил в период Великой Отечественной войны 1941–1945. Военно-исторический очерк». Видання підготували спеціалісти воєнно-історичного відділу Військово-наукового управління Генштабу на основі архівних документів і трофейних матеріалів. Другий том присвячений бойовим діям в період корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни (19 листопада 1942 р. – грудень 1943 р.) і містить розділ, в якому розглядається наступ радянських військ на Лівобережжі, битва за Дніпро. Тут наведено результати аналізу темпів наступу, дій тилових служб, артилерії, танкових з'єднань, авіації.

Інша група авторів цього ж відділу підготувала до друку аналогічне видання у двох томах «Боевые действия Советской армии в Великой Отечественной войне. Краткий военно-исторический очерк (июнь 1941 г. – декабрь 1943 г. – М., 1958). У першому томі характеристиці особливостей бойових дій радянських військ у наступі влітку та восени 1943 р. приділено більше уваги. Автори, зокрема вказують, що збільшення глибини тактичної зони оборони до 12–15 км потребувало від радянських військ ретельнішої підготовки організації прориву, нарощування сил у ході наступу, чіткої взаємодії родів військ, безперервного і рішучого управління військами, більш рішучого зосередження на ділянках прориву сил і засобів, внесення коректив у побудову бойових порядків, дії артилерії, бронетанкових інженерних військ, якісне поліпшення розвідки, оперування першим, другим ешелонами та резервами.

Важливі інформаційно-аналітичні матеріали стосовно воєнних дій на території України подають публікації радянських часів, які містять статистичні дані щодо керівних кадрів радянської армії у Великій Вітчизняній війні [7; 29]. Безумовно корисними для дослідників є збірники документів радянського вищого військово-політичного керівництва [42; 46].

Досліджуючи загальні питання воєнного мистецтва, не можна не враховувати праць, присвячених видам і родам військ. У повоєнні роки були

підготовлені праці, у яких узагальнено досвід застосування родів військ у різноманітних видах бою, показані головні напрями розвитку їх воєнного мистецтва [3; 4; 8; 9, с. 67–334; 10; 19; 20; 22; 24]. Зокрема артилеристи завжди відзначались особливою пунктуальністю, в тому числі і при написанні наукових праць: «Советская артиллерия в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.», «Истребительно-противотанковая артиллерия в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.», «Артиллерия в наступательных операциях в Великой Отечественной войны», «Самоходная артиллерия в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.» [1; 45; 49].

Серед видань, у яких безпосередньо розглядаються питання розвитку воєнного мистецтва, воєнні дії на Україні найбільш детально розглядаються у 2-х томній праці «Розгром німецько-фашистських військ на Правобережній Україні» [43]. У колективі авторів, залучених до роботи, були безпосередні учасники бойових дій, керівництво здійснював колишній командувач 5-ї ТА П. Ротмістров. У праці використано багатий фактичний матеріал, здійснено ретельний аналіз підготовки операцій та їх хід, узагальнено досвід застосування видів та родів військ. Книга доповнена альбомом схем, які виконані з високою штабною культурою і надзвичайною ретельністю.

Ці видання призначалося для фахівців вищих військових навчальних закладів і до початку 60-х років мали гриф «таємно».

Першим великим узагальнюючим полотном, в якому відтворювалися події воєнного лихоліття, стала шеститомна «История Великой Отечественной войны Советского Союза» [23, с. 305–352].

Зовсім стисла інформація про ці події подана у 12-томній «Истории Второй мировой войны 1939–1941» [21, с. 193–219].

Аналіз ходу воєнних дій і результатів проведених операцій на південній ділянці радянсько-німецького фронту суттєво відрізняється в історіографії радянської та німецької сторони, а також в історіографії країн, що були їх союзниками.

Однією з класичних праць цього напрямку став «Стратегический очерк Великой Отечественной войны», який був підготований у період з 1958 до 1961 рр. великим колективом військових практиків, теоретиків та воєнних істориків під керівництвом С. Платонова [52].

У книзі «Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на Киевском направлении в 1943 году (краткий оперативный очерк)» комплексно розглянуті операції щодо захоплення дніпровських плацдармів, визволення Києва та переходу до оборони військ 1-го Українського фронту [36].

У 1967 р. вийшла книга Г. Уткіна «Штурм «Восточного вала» в якій розглядається період визволення Лівобережної України [58].

Унікальним синтетичним виданням, що не втратило своєї актуальності й дотепер є книга «Днепр – река героев» [16].

Значний прорив у дослідженні питань воєнних дій на території України відбувся у пострадянські часи. В останні роки з'явилося декілька фундаментальних наукових праць, в яких автори зробили спробу розширити коло питань на основі нових матеріалів та досягнень історичної науки, більш критично розглянути досягнення та прорахунки радянського воєнного мистецтва. У цьому сенсі варта уваги докторська дисертація С. Сидорова. Варта уваги праця науковців Інституту воєнної історії Російської Федерації «Стратегические решения и вооруженные силы» [51]. Заслугою авторів є те, що вони не тільки зібрали великий фактичний матеріал, частково зовсім новий, а й критично його переосмислили. Це дає можливість побачити і витратну сторону у досягненні стратегічних завдань в роки Великої Вітчизняної війни. Глибокому критичному аналізу піддається радянська воєнна стратегія. Робота ґрунтується на солідній документальній базі та підкріплена численними статистичними викладками.

Протягом тривалого часу втрати з боку Червоної армії, а особливо питання співвідношення втрат в операціях залишались закритою темою. Стосовно періоду Великої Вітчизняної війни жорстко обмежені цензурні рамки формували у масовій свідомості уявлення, що радянське воєнне мистецтво було і є найбільш розвинутим та передовим у світі. При цьому дані, що характеризували ціну перемог на полі бою, величину втрат, майже завжди залишались поза межами досліджень. Ситуація змінилась наприкінці 80-х рр. До 50-річчя Перемоги була організована робота комплексної комісії під головуванням генерала армії М. Гарєєва, що провела величезну наукову роботу. За матеріалами роботи цієї комісії було опубліковано низку монографій та статей. У статистичному дослідженні «Гриф секретності снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах», виданому в 1993 р., надані найбільш достовірні, документально підтвержені зведення про людські втрати Червоної армії у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 р. [13]. Вони систематизовані за багатьма показниками: за всю війну, за періодами і кампаніями, за стратегічні та фронтові операції, а також за фронти, окремі армії та ін. Член авторського колективу, консультант Воєнно-історичного центру Збройних Сил РФ генерал-майор у відставці В. Гуркін доповнив статистичні показники в ряді статей [14, с. 1–13]. Статистичні дані були доповнені яскравими прикладами в книгах «Памяти павших. Великая Отечественная война 1941–1945 гг.» (1995 р.) [39]. «Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование» [44]. Здобутий науковцями цифровий матеріал був використаний в новітніх синтетичних роботах, зокрема в чотирирохтомному виданні «Великая Отечественная война 1941–1945. Военно-исторические очерки» (1999 р.) [5]. Їх новизна полягає у тому, що в науковий обіг уведено раніше невідомі статистичні дані про втрати воюючих сторін.

Необхідно констатувати, що дискусії тривають, та при цьому в багатьох публікаціях наводяться цифри, що не мають жодного документального

підтвердження, а базуються на оцінках і розрахунках, методика яких, м'яко кажучи не витримує критики. Якщо одна сторона намагається занижити ці показники, то інша, – навпаки, завищити.

Якщо Д. Волгогонов вів підрахунки на підставі закритих архівних фондів, до яких мав доступ, то А. Мерцалов відштовхувався від доробку співробітників Інституту теорії та історії соціалізму при ЦК КПРС, а також науковців НДР і ФРН. В. Алексеев та В. Ісупов вдалися до спроби визначення втрат серед призовного контингенту 1890–1924 рр. народження на основі аналізу даних про більшість чоловіків у цих вікових групах за матеріалами переписів 1926 і 1959 рр. С. Максудов та Б. Соколов здійснюють підрахунки, застосовуючи далеко не безсумнівні методики, що в результаті дає надзвичайно великі цифри. Такі підходи зазнали критики з боку Р. Степанова, який вважає їх науково некоректними, а результати обчислень – завищеними.

На сьогодні систематизовані й підтвержені документами, зокрема місячними, а коли операції тривали менше, – декадними донесеннями фронтів – викладки подає лише група російських військових дослідників на чолі з Г. Кривошеєвим. Хоча деякі дослідники і в обліково-статистичній методичці, яку застосовують ці фахівці, також вбачають по окремих операціях поки-що не існує.

Підрахунок втрат Червоної армії у битві за Дніпро ускладнює також те, що дослідники відносяться до неї різну кількість операцій, а також, що значна їх частина отримала свої назви вже після війни з рук військових аналітиків, які відштовхувались від відомих 10 «сталінських ударів». Одні історики ведуть мову лише про Київську Нижньодніпровську стратегічні наступальні операції (Ю. Лисаковський, В. Нестеров, В. Удін-Некрасов), інші (В. Горелов та І. Чичкань) вважають, що в рамках Чернігівсько-Полтавської стратегічної операції відбулись три фронтові – Чернігівсько-Припятьська, Сумська-Прилуцька та Полтавська, в ході Нижньодніпровську стратегічні – Мелітопольська, Запорізька, П'ятихатська, Дніпропетровська і Знаменська [32, с. 61–115; 11, с. 45–52].

Відповідним чином значною амплітудою позначені цифрові дані, що ілюструють радянські втрати у битві за Дніпро.

В. Король в одній з публікацій наводить такі дані: 417 тис. загиблих, а з посиланням на інших авторів — 1 млн [30, с. 55]. А в посібнику «Історія України» (К., 2005, с. 388) цей автор стверджує, що на Букринському плацдармі загинуло понад 250 тис. радянських воїнів.

Н. Бойко, старший науковий співробітник НІЕЗ «Переяслав», наводить іншу цифру – 55 тис. [2, с. 36–40].

За даними групи Г. Кривошеєва, у Київській стратегічній наступальній операції втрати становили 30 569 осіб (з них – 6491 – безповоротні й 2779 середньодобові), Букринській самостійній фронтовій – 27938 (6498 та 2149), Лютьській – 85 064 (24422 та 2578), Київській оборонній – 87 473 (26443 та

2178), Чернігівсько-Полтавській стратегічній – 427 952(102 957 та 11 887) [6, с. 131–132, 136].

Автори російського видання «Памяти павших. Великая Отечественная война 1941–1945 гг.» (М., 1995 р.) ввели до наукового обігу результати власних підрахунків. Згідно з ними, у Чернігівсько-Полтавській операції загальні втрати становили 273 522 (66 166 та 6671), Нижньодніпровській – 754 392 (172 201 та 8772), Київській стратегічній наступальній – 30 569 (6491 та 2779), Мелітопольській фронтовій – 198 749 (42 760 та 4847), Запорізькій – 17 708 (3443 та 3542), Київській оборонній – 87 473 (26 443 та 2187). Загальна кількість втрат в сумі становить близько 1 млн 363 тис. (безповоротних – понад 317 тис. осіб) [39, с. 89–95].

В. Горелов та І. Чичкань сумарну кількість безповоротних втрат на 5 фронтах, які вели бої на усій лінії Дніпра, оцінюють у 1,5 млн. чол. [11, с. 56].

Великий люфт у наведених статистичних матеріалах переконливо свідчить про недосконалість методичного інструментарію, яким оперують дослідники, відсутність єдиних методологічних підходів до розв'язання складних наукових завдань. Результатом недосконалість методик є цифри, що використовуються несумлінними публіцистами й професійними істориками для маніпулювання ними на догоду політичній кон'юктурі чи власним, науково некоректним версіям та гіпотезам.

Українські історики також підготували кілька видань, в яких перебіг боїв за «Східний вал» дістав нове концептуальне відображення. В узагальнюючому вигляді ця картина зображена у виданнях «Безсмертя» та «У вічному боргу. місто-герой Київ» (К., 2005). У них наводяться не лише численні факти, що засвідчують масовий героїзм радянських воїнів, а й дані про втрати під час боїв.

У ювілейному 2005 р. колектив, основу якого склали військові історики, підготували книгу «Україна в полум'ї війни. 1941–1945». Автори з сучасних позицій дали характеристику операцій, які відбувалися на території республіки. Відійшовши від політичних оцінок, дослідники реконструювали бойові дії радянських військ на підставі архівних документів та останніх історіографічних напрацювань. Та якщо про задіяні сили сторін йдеться в кожному нарисі, то про їхні людські й матеріальні втрати – не скрізь [57].

У 2007 р. в Москві з'явилася синтетична праця «Битва за Дніпр. 1943 г.», що складається з нарисної частини, статистики бойового складу радянських військ станом на 1 листопада і 1 грудня 1943 р. і втрат, а також підбірки документів.

Змістовне наповнення цієї книги визначає те, що вона містить витяги з короткого історичного нарису «Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на Киевском направлении в 1943 году» [35] (М., 1946) та 12-го випуску «Сборника военно-исторических материалов Великой отечественной войны» [47] (М., 1953). Доволі великий пласт літератури присвячений суспільно-політичній ситуації на території України в період

наступу Червоної армії на Лівобережжі та боїв за дніпровські рубежі. У ній склалося кілька тематичних напрямів. Перший охоплює окупаційну проблематику. У радянську добу основним об'єктом дослідження залишався нацистський окупаційний режим у всіх його проявах: економічному, соціокультурному, адміністративному та інших. Започаткована здебільшого публіцистичними брошурами К. Дубини, А. Чеканюка, Л. Новиченка, О. Довженка ще в роки війни, ця тема проходила наскрізним стрижнем через низку узагальнюючих колективних та індивідуальних праць, зокрема тритомника «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу у 1941–1945 рр.», двотомника «Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР», сьомому томі восьмитомної «Історії Української РСР», заключному томі «Книга Пам'яті України. Безсмертя».

В останні десятиліття ця тема набула нового звучання, що було спричинене гуманізацією історичного знання й освоєнням нових вимірів війни завдяки застосуванню методик воєнної антропології, соціальної, інтелектуальної, гендерної, усної історії, історії повсякденності тощо.

Своєрідною реакцією на сумнозвісні події у Нью-Йорку став вихід історичних нарисів «Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст.», в якому осягнення феноменології цього явища здійснюється через широку історичну ретроспективу. Нацистська окупаційна політика і практика масового винищення населення окупованих територій тут подається як своєрідний формат тотального терору [41, с. 596–706].

У працях М. Загорулька, А. Юденкова, М. Коваля, В. Кучера, І. Ветрова, О. Гончаренка, Л. Кондратенко, В. Нем'ятого, О. Перехреста, О. Потильчака, Т. Першиної, численних дисертаційних дослідженнях поглиблено розглядалися різноманітні аспекти “господарювання” гітлерівців на зайнятих ними землях. На рівень теоретичного узагальнення ці питання виведені у відповідних розділах колективних праць «Історії українського селянства», «Економічна історія України», «Історія державної служби України», «Україна у Другій світовій війні. Погляд з ХХІ ст.».

Належне місце у вітчизняній історіографії посіла проблема Голокосту, до чого долучилися не тільки окремі дослідники, а й громадські організації в рамках індивідуальних міжнародних проєктів.

Як показують напрацювання В. Нахмановича в науковому осмисленні цієї трагедії існує чималий інтелектуальний ресурс.

Домінуючою тенденцією сучасного історіописання є переведення в центр наукових студій людини з її внутрішнім світом, переживаннями, рефлексіями, моделями поведінки, стратегіями виживання, а також окремими сталими і тимчасовими соціальними когорти, рельєфно виокремленими іманентними їм статусом, нормативно-правовим регулюванням, особливостями функціонування та іншими рисами. Найбільшу увагу дослідників привернули такі категорії учасників війни, як військовополонені та інтерновані зарубіжних країн в СРСР, «остарбайтери», населення окупованих територій, бранці

нацистських концтаборів і в'язниць, учасники руху Опору. Значно менше «пощастило» радянським військовополоненим, евакуйованим у східні райони країни. Значною мірою це можна пояснити віддаленістю архівосховищ і матеріальними чинниками, що ускладнюють виявлення і нагромадження емпіричної бази. Однак це жодною мірою не скадає з вчених обов'язку системно вивчати всі соціальні страсти, без чого неможливо здійснити цілісну й повномасштабну реконструкцію функціонування суспільства у роки війни. Донині ж ми маємо невелику працю В. Короля про полонених червоноармійців та книгу про «Грослазарет «Славута» з серії «Дослідження, документи, свідчення», видану науковцями цього музею та Інституту історії України НАНУ, праці Григорія і Лариси Голиш, присвячені найменш захищеній категорії українського соціуму – дітям, а також напрацювання В. Галаган та Т. Орлової, у центрі яких перебуває жіноцтво воєнного часу.

Практично випала з поля зору одна з найчисельніших тимчасових соціальних груп — військовослужбовці радянських Збройних сил, про яких, на перший погляд, написано багато, але винятково в баталістичному ключі: образ червоноармійця у вітчизняній літературі сформувався лише через призму його ратної праці. Іншими словами, складається враження, що більшість публікацій з цієї тематики готувалися переважно на одному виді документів — нагородних листах. Натомість величезний епістолярний масив, щоденники, анкети, інтерв'ю, усні та письмові спогади все ще залишаються недостатньо затребуваними, хоча й містять невичерпну інформацію про фронтові побут і повсякденність, прості солдатські радощі й прикрощі, субординаційні стосунки і взаємини всередині «окопного братства», морально-психологічний клімат тощо.

Слід визнати, що й тут «крига скресла» і «першими ластівками» є кілька дисертацій, автори яких аналізують процес медичної реабілітації та соціальні реадптації інвалідів Великої Вітчизняної війни.

Зріз настроїв різних категорій цивільного населення та особового складу Червоної армії поданий у працях В. Гриневича. Можна дискутувати з приводу деяких констатацій і концептуальних побудов автора, однак не можна заперечити того, що він, по-перше, одним з перших не просто скалькував морально-психологічний стан тих чи інших соціальних груп, а показав їх як суб'єкт історичного дійства, по-друге, продемонстрував мотивацію і технологію творення радянських ідеологічних конструктів і зворотній зв'язок між державною політикою і масами, по-третє, простежив процес формування українського радянського патріотизму.

Окремих аспектів ідейно-політичної роботи партійних органів та функціонування громадських інституцій України, в тому числі в період боїв за Лівобережжя та Дніпро, торкнулися В. Шайкан, М. Головка, М. Коваль та інші дослідники.

Важливе місце у битві за Дніпро мали відіграти радянські партизани. На них покладалося завдання захоплювати, організовувати й утримувати

до підходу регулярних частин Червоної армії переправи через Прип'ять, Десну, Дніпро та інші водні перешкоди й чинити диверсії на комунікаціях та інших об'єктах у ворожому тилу. Якщо перші публікації середини 40-х років мали публікаційний характер, то в другій половині 40-х – 50-х рр. з'являються кілька суто наукових досліджень у дисертаційному та монографічному жанрах, авторами яких стала Герой Радянського Союзу В. І. Клоков, К. Дубина, І.І. Слинько, І. Супрун, П. Тронько, І. Омельченко. У цей час вийшли друком мемуарні видання П. Вершигори, С. Ковпака, М. Попудренка, С. Руднева, які суттєво доповнили джерельну базу наступних досліджень [15; 28; 38; 52; 54; 55].

У 60–70-і роки спостерігалось істотне розширення географії досліджень, що охопила всю територію республіки, на якій діяли «народні месники». У цих, як і попередніх публікаціях, акціям партизанів на дніпровських рубежах відводилось незначне місце [33; 48; 50; 54; 61]. Частина цих праць присвячена молоді, яка брала активну участь у радянському русі Опору.

Найбільш вагомими напрацюваннями з цієї тематики позначені друга половина 70-х–80-і роки. Саме в цей час у монографіях М. Загорюлька і А. Юденкова, В. Нем'ягого, В. Замлинського, Д. Григоровича, В. Клокова, Ю. Зінченка, В. Кучера та інших авторів ґрунтовна джерельна база поєднувалася зі спробами її концептуалізації. З ініціативи В. Клокова відбулась легітимація і введення до радянського наукового понятійного апарату категорії «рух Опору», яким давно послуговувалися вчені західних країн. У такий спосіб боротьба радянських підпільників та партизанів набувала статусу складової частини європейського антинацистського Опору, яким вона була де-факто. У цей же період з великою часткою вірогідності заявлено нові дані про динаміку кількісного складу партизанських лав, що дистанціювалися від політизованих цифр, директивно проголошених М. Хрущовим [12; 17; 18; 26; 27; 31; 37].

Своєрідним підсумком багаторічних зусиль дослідників історії підпільно-партизанського руху став вихід двотомника «Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине», перший том якого присвячений партизанам, а другий – партійно-комсомольському підпіллю [34].

У 90-ті роки дослідження антинацистського руху Опору вийшло на якісно новий рівень. Завдяки зусиллям М. Ковалю, В. Клокова, В. Кучера, А. Чайковського, А. Кентія, В. Лозицького та інших відомих вчених ця проблематика поступово позбувалася ідеологізації, схематизму й шаблонності у викладі матеріалу й водночас набувала більшої структурованості, глибини й критичного осмислення неоднозначних сторінок цієї сторінки війни. Переведення у відкриті фонди матеріалів, що віддзеркалюють боротьбу партизанів та підпільників, створило фундамент для відтворення полотна подій у всіх його нюансах, суперечностях і складності. До наукового простору були введені документи, в яких розкривається діяльність УШПР, його взаємодія з партійними та військовими інстанціями, особовий склад

партизанських загонів, механізм ухвалення та виконання рішень центру, різноманітні форми боротьби проти окупантів [25, 28; 56; 59; 60].

До повної картини радянського руху Опору, на наше переконання, ще далеко. Але слід визнати, що вчені багато зробили для того, аби ця вагома складова боротьби проти гітлерівських загарбників посіла своє належне місце у вітчизняній історіографії.

Своє вагоме слово у справі увічнення пам'яті про учасників руху Опору сказали й ветерани. Під егідою Комісії справах колишніх партизанів великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. при Верховній Раді України було підготовлено велику роботу «Партизанська і підпільна боротьба в Україні (1941–1944 рр.): історія, люди, пам'ять». У цьому синтетичному виданні можна віднайти невідому до того інформацію про учасників боротьби у ворожому тилу, спогади ветеранів, цікаві фотознімки тощо.

Окремо слід сказати про нещодавно видані співробітниками національного музею історії Великої Вітчизняної війни та ЦДАГО України щоденники партизанських командирів, які стали археографічним бестселером [40].

В цілому процес історіографічного освоєння цього тематичного поля вже не можна назвати дискретним. Однак історикам належить ще багато зробити для того, аби наші нащадки володіли повноцінною картиною «битви за Дніпро» у всій її повноті.

Список використаних джерел

1. Артиллерия в наступательных операциях Великой Отечественной войны: В 2 кн. – М.: Воениздат, 1965. – Кн. 2. (Альбом схем) – 54 с.
2. Бойко Н. Букринська епопея, або наша помилка / Надія Бойко // Українська культура. – 2007. – вересень. – № 4. – С. 39–41.
3. Бронетанковые войска Советской Армии в боях за Родину. Военно-исторический очерк: В 2 ч. / Военная академия бронетанковых войск. – М., 1965.
4. Бронетанковые и механизированные войска Советской Армии. Краткий очерк развития и боевого пути / Н. Г. Андронников, А. С. Бегишев, И. Г. Калачев и др. – М.: Воениздат, 1958. – 265 с.
5. Великая Отечественная война 1941–1945. Военно-исторические очерки: В 4 кн. – М., 1999.
6. Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. – М., 2009. – С. 131–132, 136.
7. Военные кадры советского государства в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. (Справочно-статистические материалы). – М.: ВАФ, 1963. – 324 с.
8. Войска ПВО страны в Великой Отечественной войне 1941–1945 (краткая хроника). – М.: Воениздат, 1981. – 375 с.
9. Войска противовоздушной обороны страны в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.) // Войска противовоздушной обороны страны. Исторический очерк. – М.: Воениздат, 1968. – С. 67–334.

10. Войска связи в годы Великой Отечественной войны // Войска связи Советской Армии. Краткий очерк / Под ред. И. Т. Пересыпкина. – М.: Воениздат, 1948. – 176 с.

11. Горелов В. И., Чичкань И. В. Великая битва на Днепре. – У кн.: Патріот України. Історичний альманах. Вип. п'ятий. – К., 2009. – С. 45–52.

12. Григорович Д., Денисенко П., Немятый В. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. – К., 1976. – 225 с.

13. Гриф секретности снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах. Статистическое исследование / Под ред. Г. Ф. Кривошеева – М.: Воениздат, 1993. – 416 с.

14. Гуркин В. В. Людские потери Советских Вооруженных Сил в 1941–1945 гг. Новые аспекты / В. В. Гуркин // Военно-исторический журнал. – 1999. – № 2. – С. 1–13.

15. Дубина К. Большевицкие подпольные организации Киева в борьбе против немецко-фашистских захватчиков / К. – Дубина: Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1949.

16. Днепр – река героев. – К., 1983. – 286 с.

17. Загорулько М. М., Юденков А. Ф. Крах плана «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской германии на оккупированной территории СССР / М. М. Загорулько, А. Ф. Юденков. – М., 1980. – 376 с.

18. Зинченко Ю. Боевое взаимодействие партизан с частями Красной Армии на Украине. 1941–1944 / Ю. Зинченко. – К., 1982. – 184 с.

19. Инженерное обеспечение наступательных действий Советской Армии в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. – М.: Военно-научное общество при ЦДСА, 1968. – 110 с.

20. Инженерные войска в боях за Родину. – М.: Воениздат, 1970. – 424 с.

21. Истории Второй мировой войны 1939–1941. – В 12-ти т. – Т. 7. – М, 1976. – С. 193–219.

22. История бронетанковых и механизированных войск Советской Армии: В 2 т. / Академия бронетанковых и механизированных войск. – М.: Военная академия бронетанковых и механизированных войск. 1953. – 485 с.

23. История Великой Отечественной войны Советского Союза. – В 6-ти томах. – Т. 3. – М, 1961. – С. 305–352.

24. Истребительно-противотанковая артиллерия в Великой Отечественной войне. – М.: Воениздат, 1957. – 416 с.

25. Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя. Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні. 1941–1944. – К., 2005 та ін. – 411 с.

26. Клоков В. Действия партизан Украины по железнодорожных коммуникациях в тылу фашистских войск. – К., 1984. – 168 с.

27. Клоков В. И. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. – К., 1978. – 121 с.

28. Клоков В. И. О стратегии советских партизан в борьбе против фашистских оккупантов на Украине (1941–1944). – К., 1994. – 74 с.

28. Клоков В. І., Слинько І. І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1957. – 220 с.

29. Командование корпусного и дивизионного звена Советских Вооруженных Сил периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М.: ВАФ, 1964. – 572 с.

30. Король В. Ю. Утраги українців у роки Другої світової війни // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. – Історія. – 2001. – № 52. – С. 55.

31. Кучер В. Партизанські краї і закони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944). – К., 1974. – 142 с.

32. Лисаковський Ю. Ю., Нестеров В. Н., Удин-Некрасов В. А. Освобождение Украины. 1943–1944. – К., 1995. – С. 61–155.

33. Мольченко В., Петров М. Героїчні подвиги молоді України в тилу ворога в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1958. – 35 с.

34. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944: В 2 кн. – Кн. 1. Борьба в подполье. – Кн. 2. Партизанская борьба. – К., 1958.

35. Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на Киевском направлении в 1943 году. – М., 1946.

36. Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на Киевском направлении в 1943 году (краткий оперативный очерк). – М.: Воениздат, 1951. – 264 с.

37. Немятый В. Всенародная борьба против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине 1941–1944. – К., 1980.

38. Омеляненко И. Партизанское движение в Сталинской области в годы Великой Отечественной войны: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1951.

39. Памяти павших. Великая Отечественная война 1941–1945. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1995. – 336 с. Памяти павших. Великая Отечественная война 1941–1945. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1995. – С. 89–95.

40. Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944. – М., 2010.

41. Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. – К., 2002. – С. 596–706.

42. Приказы Верховного Главнокомандующего в период Великой Отечественной войны Советского Союза с 25.1.1943 по 3.9.1945. – М.: Воениздат, 1975. – 598 с.

43. Разгром немецко-фашистских войск на Правобережной Украине (24 января – 17 апреля 1944 года): В 2 кн. / Под ред. П. А. Ротмистрова. – М.: Издательство Высшей военной академии им. К. Е. Ворошилова, 1957.

44. Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование. – М.: ОЛМА–ПРЕСС, 2001. – 608 с.

45. Самоходная артиллерия в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. – М.: Воениздат, 1956. – 332 с.

46. Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны / Год ред. А. Н. Грылева: Вып. 1–4. – М.: Воениздат, 1968–1969.
47. Сборник военно-исторических материалов Великой Отечественной войны. – Выпуск 9, М.: Воениздат, 1953.
48. Слинько І. І. Підпілля і партизанський рух на Україні. На завершальному етапі визволення, 1944 р. / І. І. Слинько. – К.: Наук. думка, 1970. – 174 с.
49. Советская артиллерия в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. – М.: Воениздат 1960. – 800 с.
50. Стафийчук Н. Комсомол Украины в партизанском движении 1941–1944. – М., 1968. – 96 с.
51. Стратегические решения и Вооруженные Силы: В 2 т. – М.: Арбизо, 1995.
52. Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М.: Воениздат, 1961. — 984 с.
53. Супрун І. Комсомол і молодёжь Украины в партизанском движении Украины в годы Великой Отечественной войны. – К., 1948.
54. Тронько П. Бессмертие подвига. – К., 1980.
55. Тронько П. П. Бессмертие юных. Из истории борьбы комсомольского подполья Украины в годы Великой Отечественной войны. – К., 1957.
56. Україна партизанська. 1941–1945. Партизанські формування та органи керівництва ними. – К, 2001.
57. Україна в полум'ї війни. 1941–1945 / П. П. Панченко, О. І. Уткін, В. І. Горелов та ін. – К.: Україна, 2005. – 560 с.
58. Уткін Г. Штурм «Восточного вала». Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра. – М., 1967.
59. Чайковский А. С. За нами «Большая земля» – К., 1990.
60. Чайковский А. С. Невідома війна, 1994.
61. Яценко В. Комсомольці України в партизанських лавах. 1941–1945. – Х., 1968.

УДК 070. 1+94 (477) «1941–1943»

Уткін О. І.

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ В КИЄВІ НАПЕРЕДОДНІ ЙОГО ЗВІЛЬНЕННЯ

Німецькі війська, вступивши в Київ у вересні 1941 р., почали встановлювати «новий порядок» – жорстокий окупаційний режим, сформований на основі програмних установок нацизму та комплексу різнопланових заходів керівників Третього Рейху, які ігнорували норми міжнародного права, гуманізму, називали себе людьми вищої раси, з вимогами значного

розширення імперії за рахунок східних територій Радянського Союзу. Вітоки їх людиноненависницьких концепцій виходили із антикомунізму, расизму і положень «життєвого простору». Ці компоненти, будучи сукупністю філософських, соціологічних, юридичних, моральних та інших поглядів і теорій формували фашистську ідеологію, що виражала інтереси агресивних сил монополістичної буржуазії, яка боролась за масову соціальну базу. Ідеології нацизму властива така особливість як обов'язковість цієї системи поглядів для всіх громадян країни. Нацистські лідери посилено експлуатували найважливіші елементи ідеології – консерватизм, націоналізм, расову перевагу арійців.

Викладаючи істотні положення нацизму А. Гітлер у своїй програмній роботі «Моя боротьба» відзначав, що Німеччина на шляху до світового панування повинна завоювати Європу, збільшити свою територію за рахунок СРСР, в тому числі й України. Характеризуючи континентальні і глобальні плани своєї країни 11 серпня 1939 р. він заявив: «Все, що я роблю спрямовано проти Росії... Мені потрібна Україна, щоб ми не голодували, як під час останньої війни.» [9, с. 38]

Для реалізації таких авантюристичних планів Німеччина створила потужний військово-промисловий комплекс, масову армію, організувала виховання народу в дусі мілітаризму і агресії, пристосувала до своїх потреб дипломатію (договори, пакти, переговори). Не маючи ніяких принципів окрім одного, А. Гітлер систематично користувався ним: мета завжди виправдовує засоби. Його безпринципність завжди шокувала західний світ. Стосується це і підтриманого А. Гітлером і Г. Гімmlером плану масової депортації корінного населення із Центральної та Східної Європи щоб звільнити територію для німецьких поселенців. Цей документ під назвою Генеральний план «Ост» передбачав депортацію 80–85% населення із Польщі, 50% із Чехії, а також протягом 25–30 років виселити 85% населення Литви, 75% – Білорусії, 65% – Західної України, по 50% – Латвії та Естонії. Відповідно до плану «Ост» окрім 65% українців, які підлягали виселенню за Урал, решту слід було знищити або онімечити. [5, с. 397]

Один із розробників цього плану доктор Є. Ветцель, референт по расовим питанням у Східному міністерстві А. Розенберга у квітні 1942 р. підготував для Г. Гімmlера текст зауважень до першого варіанту цього документа, які стосувались ставлення до всіх слов'ян, зокрема росіян. Він підкреслював, що без повного знищення або ж ослаблення будь-якими способами «біологічної сили» російського народу встановити німецьке панування в Європі неможливо [5, с. 397]. Доктор Є. Ветцель запропонував збільшити кількість населення, що повинно бути виселеним, до 46–51 млн. Якщо план «Ост» передбачав реалізацію цих задумів протягом 30 років, то згодом завершення онімечення та колонізації території України скоротили до 20 і навіть до 10 років.

«Очищення» українських земель від небажаних рейху елементів, в тому числі комуністів і євреїв, розпочалося ще до 1941 р., коли німецькі спец-

служби створили цілий комплекс розвідданих про партійно-радянський актив («Особлива розшукова книга для СРСР», «Німецька розшукова книга», «Довідковий лист виявлення місць проживання»). Після окупації ці списки поповнювалися і комуністи, комсомольці, радянські, профспілкові, господарські діячі, працівники каральних органів, військовики, депутати різних рад арештовувались й знищувались. Особливо це стосувалось так званих «неповноцінних» народів. Передбачалось знищення євреїв. Вирішення єврейського питання на думку А. Розенберга полягало в організації для них рабської праці, гетто, а це приведе до того, що в Європі не залишиться більше євреїв. Ставлення нацистів до євреїв Й. Геббельс виклав у 10 принципах. 1) Євреї – наше нещастя. Вони розв'язали і здійснили цю війну, хочуть знищити німецький народ і німецьку державу.

2) Немає жодної різниці між євреями. Кожний єврей ворог німецького народу.

3) Кожний німецький воїн – учасник цієї війни іде проти євреїв. Тому вони повинні за це заплатити.

4) Коли хтось носить єврейську зірку, то він ворог народу.

5) Євреї користуються захистом за кордоном. Непотрібно тепер доказів їх як ворогів народу.

6) Євреї є ворожими посланцями серед нас. Хто з ними зближується, під час війни переходить до ворога.

7) Євреї не мають права спілкуватись з нами як рівними.

8) Коли євреї підходять до тебе з сентиментами, то знай, що це спекуляція. Покажи їм, що ти їх зрозумів і наказав їх своєю зневагою.

9) Чесний ворог заслуговує у своїй поразці нашої великодушності. Але єврей не є чесним ворогом. Він тільки таким здається.

10) На євреїв припадає вина за війну. У зв'язку з цим ми так з ними й поводимося. Їх не стосується жодна справедливість. Вони більше ніж заслужили до себе таке ставлення. [1, с. 85]

Одурманені названими установками поведінки з євреями німецькі військовики, каральні структури, цивільна окупаційна влада займалися винищенням євреїв. Найбільше їх було знищено у Львівській області – 215 тис., в Києві – 40 тис. [1, с. 92]. Поряд із євреями, слов'янами, представниками ряду інших націй каральні служби звинувачували їх у здійсненні різних вибухів, диверсіях, підпалах, саботажі, причетності до комуністичного чи націоналістичного підпілля. В Бабиному Яру знищенням цивільного населення, військовослужбовців займалися біля 1200 поліцейських із ОУН і 300 німців під командою штандартенфюрера СС П. Блобеля. Першими жертвами Бабиного Яру стали полонені офіцери та політпрацівники Південно-Західного фронту, матроси Дніпровської флотилії, біля 10 тис. комуністів, комсомольців і безпартійних радянських активістів, велика група українських націоналістів, зокрема поетеса Олена Теліга. Всього тут ліквідували біля 100 тис. осіб [2, с. 418].

Гітлерівці, колабораціоністські формування створили в Києві ряд місць спеціального утримання арештованих, де застосовувались насильні дії виключної жорстокості, включаючи знущання, вбивства, голод, нестерпні умови проживання, зараження інфекційними хворобами. Висока смертність, відсутність медичної допомоги характеризують всі типи таборів на загарбаних східних територіях. Київські та деякі інші табори мали найжорстокіші порядки і тому можуть бути віднесені до таборів знищення (особливо табори для військовополонених). Класифікація таборів зроблена Міжнародною пошуковою службою в Арользені (Німеччина) в післявоєнний період, виділяє групу таборів для цивільного населення, в'язниці та гетто і другу групу таборів для військовополонених, що мають свої різновиди (шталаги, дулаги, офлаги).

Із створених нацистами більш ніж 180 концентраційних таборів для військовополонених в Києві діяли 5 – Сирецький, Дарницький № 384 і № 339, на вулиці Керосинній (нині вул. Шолуденка) та Інститутській, де знаходились офіцери і солдати Червоної армії. Нацисти передбачали розмістити в них 350 тис. військовиків, хоч насправді їх там знаходилося значно більше. На втілення в життя нелюдського ставлення до військовослужбовців, які потрапили в полон, звертала особливу увагу «Пам'ятка про охорону радянських військовополонених». У якій говорилося: «В перший раз в цій війні німецький солдат зустрічається з противником підготовленим не тільки у воєнному, а і в політичному відношенні, ідеалом якого є комунізм, який бачить в націоналізмі свого найлютішого ворога». «Пам'ятка» вимагала від охоронних команд застосовувати найсуворіші заходи при найменших ознаках опору [6, с. 144–145].

Ці вимоги формували основу діяльності охоронців у концтаборах, розташованих в Україні.

Сирецький концтабір став одним із найжорстокіших місць утримання арештованих партійно-радянських активістів, військовополонених Червоної армії та партизан. В'язні, що мешкали у землянках по 30 чоловік, формувались у бригади та сотні, займалися лісорозробками, іншими важкими роботами. Концтабір був обнесений колючим дротом у три ряди, по одному із них пропускали електричний струм. Охороняли його німецькі солдати і поліцейські. Комендантом (начальником) концтабору був штурмбанфюрер Радомський, а його заступником ротенфюрер Рідер, які встановили людиноненависницький режим, що призводив до щоденної смерті десятки арештантів. За найменше порушення режиму, невиконання встановлених робочих норм невільників били або ж розстрілювали.

Великий набір каральних заходів, тортури, терор, інші види приниження людської гідності систематично практикували бандити і садисти-охоронці, в тому числі і комендант концтабору. За кожну втечу в'язня розстрілювали 25 чоловік. Хворим була відведена спеціальна землянка, хоч тих, хто потрапляв сюди, ніхто не лікував і для залякування інших в'язнів

їх знищували. Багато арештантів концтабору помирали від непосильної праці, голоду, оскільки в їх денний раціон, включались 200 г просяного хліба, один раз в день видавали суп із картопляних очисток. Траплялись випадки, коли протягом дня ніякого харчування не було [2, с. 418–422].

У цьому концтаборі утримувались учасники «матчу смерті» - футболісти київського «Динамо»: Трусевич, Клименко, Кузьменко, Гавриленко та інші, яких 24 лютого 1943 р. розстріляли [2, с. 43]. Останніми в'язнями Сирецького концтабору, які загинули у Бабиному Яру, стала спеціальна команда із 327 чоловік, яка за наказом Г. Гімmlера, спалювала трупи розстріляних. У ніч на 29 вересня 1943 р. була зроблена спроба втечі 327 осіб, але охорона відкрила по них вогонь, 311 в'язнів знищили, лише 16 військовополонених врятувались. [3, с. 27]. До початку листопада 1941 р. німці відпускали з концтаборів радянських військовополонених (переважно українців) додому, коли їх родичі надавали відповідні документи. Пізніше німецьке командування організувало набір полонених до різних національних формувань, охоронних структур. Із в'язнів Сирецького концтабору українська охоронна поліція м. Києва провела набір добровольців до окремого охоронного батальйону при українській охоронній поліції в концтаборі на Керосинній. [2, с. 45] Всього в Сирецькому концтаборі загинуло понад 25 тис. військовополонених та цивільних громадян [2, с. 418].

Один із київських концтаборів розташовувався в Дарниці на території між шосе та місцевими залізничними коліями. Його огородили високою дрюганою сіткою у 4 ряди, поділивши на ізольовані один від одного сектори. Меншу територію займав другий Дарницький концтабір, що знаходився у колишньому «соцмістечку» рембази №7. В цих концтаборах був встановлений жорстокий режим, використовувався голод, хвороби, розстріли військовополонених. Створена у грудні 1943 р. спеціальна комісія, виявила численні місця захоронень радянських людей, більшість яких припадає на кінець 1941 – початок 1942 рр. Загальна кількість знищених людей у Дарницьких концтаборах – майже 68 тис. осіб. В концтаборі на вул. Керосинній німці утримували працівників НКВС, комуністів, євреїв [2, с. 44].

Для знищення військовополонених, цивільного населення окупанти застосовували і «душогубки». За неповними даними спеціальної комісії встановлено, що в Києві в «душогубках», де використовувався отруйний газ, було розстріляно, замучено і отруєно більше 195 тис. радянських громадян, зокрема:

- в Бабиному Яру – більше 100 тис. чоловіків, жінок, дітей, людей похилого віку;
- в Дарниці – більше 68 тис. радянських військовополонених і мирного населення;
- в протитанковому рову Сирецького концтабору – більше 25 тис. мирних громадян і військовополонених;
- на території Кирилівської лікарні – 800 психічнохворих;

- на території Києво-Печерської Лаври – близько 500 мирних громадян;
- на Лук'янівському кладовищі – 400 осіб [7, с. 68–69].

На зменшення кількості населення Києва спрямовувався і «новий порядок» проживання і діяльності громадян, встановлювались комендантська година перебування на вулиці з п'ятої години ранку до сьомої вечора та обов'язкова реєстрація всіх мешканців на основі паспорта, військової книжки, додатків по трьох списках різних категорій людей з зазначенням біографічних даних, партійності, місця роботи. Двірників зобов'язували стежити за тим, щоб у будинках не було жодного єврея, незареєстрованого комуніста чи колишнього працівника НКВС. Всім, хто повідомить комендатуру про таких осіб, обіцялась грошова винагорода в 1 тис. крб. Цивільне населення віком від 14 до 50 років реєструвалось у райвідділах української поліції і на біржі праці. Незареєстрованих громадян німці ловили на вулицях, базарах і через біржу праці направляли на роботу в Німеччину. Житловий фонд міста органи влади взяли на облік, закрили всі вільні квартири, заборонили самовільний в'їзд у квартири та їх електроосвітлення. Лише німці мали право користуватися електроосвітленням. Наказ коменданта вимагав від населення здати зброю, амуніцію та радіоприймачі. За порушення встановлених окупантами порядків населення суворо каралось [2, с. 45–48]. На розі вулиць Хрещатик та бульвару Шевченка навпроти Бессарабського базару була споруджена шибениця, де страчувались порушники окупаційного режиму.

Для жителів міста залишилася невирішеною проблема постачання харчових продуктів. Деякий час окупанти обіцяли видавати щоденно по 200 г хліба, але невдовзі все це відмінили. Миське населення виїжджало в села, обмінювало одяг, взуття, інші вироби на продукти. Після Великодня 7 квітня 1942 р. такі поїздки заборонили, підвезення продуктів харчування із сільської місцевості припинилося. На ринках значно зросли ціни на харчі, почалася спекуляція. Зокрема, склянка пшона коштувала 15 крб, 1 літр молока – 45 , 1 кг вершкового масла – 800 , 1 кг сала – 1 тис. крб. В той же час середня заробітна плата українського робітника в Рейхскомісаріаті становила 1/5 частину зарплати німців [8, арк. 243]. Українці, які займали відповідальні пости в самоуправлінні, отримували платню рівну 12 буханкам хліба. [8, арк. 132]. Запровадження продовольчих карток забезпечувало населення настільки, щоб не померти від голоду [8, арк. 131]. Побоюючись масових безпорядків, німці вжили репресивних заходів, включаючи смертну кару, а це дещо знизило велику спекуляцію, хоч населення голодувало і помирало.

В окупованому Києві були створені біржа праці і бюро з набору робочої сили для Німеччини, а з січня 1942 р. запроваджувалась загальна трудова повинність, що передбачала використання трудових ресурсів з метою забезпечення життєдіяльності міста. Органи влади звертали особливу увагу на виконання планів набору робітників у Німеччину. Населення,

дізнавшись про справжні умови життя, праці і відпочинку, не довіряло брехливим рекламним закликам адміністрації про добровільний виїзд до рейху, саботувало такі заходи, тікало в ліси, використовувало куплені за хабар документи про звільнення від роботи через хвороби. Встановлені плани набору чоловіків від 17 до 60 років, жінок від 17 до 55 років часто не виконувались, бо їх гальмували великі труднощі. Зворотний транспорт з Німеччини привозив багато непрацевдатних українців, писав начальник поліції безпеки і СД України, групенфюрер СС і генерал-лейтенант поліції Томас [8, арк. 322].

Враховуючи таку ситуацію, владні структури перейшли до примусового набору трудових ресурсів, використовуючи систему заложництва, полювання на людей на вулицях, базарах, пляжах, вокзалах, в установах та кіно-театрах. Під час облави на Галицькому (Єврейському) базарі за допомогою поліції із 2 тис. затриманих 200 чоловік визнали працевдатними і відправили на роботу в Німеччину. В більшості випадків поліцейські облави були безрезультатними [8, арк. 289]. Частково плани вивезення робітників в Німеччину вирішувались за рахунок вилучення робітників та службовців з німецьких підприємств і установ, що викликало незадоволення правлячої адміністрації, бо відповідальні посади в німецькому управлінні займали люди з двокласною освітою, які часто навіть «у розумовому відношенні не рівні українцям, з якими їм доводилось вести переговори» [8, арк. 134]. За роки окупації з Києва в Німеччину було вивезено 100 тис. осіб, з Київського генерального комісаріату – 450 тис. [4, с. 179]

Окупований нацистами Київ зберігав статус великого міста науки, культури, промисловості, будучи стратегічним пунктом ведення війни обох ворогуючих сторін. Розуміло це і німецьке керівництво, зосередивши тут значний військовий контингент, формування СС і СД, поліції, охоронних структур, підрозділи військової розвідки і контррозвідки Німеччини. Київський генеральний округ очолив генерал-комісар Магунія, який керував всіма цивільними організаціями, штабткомісаріатом. Останній займався українською поліцією і видачею перепусток для пересування містом у нічний період. Німецька адміністрація дозволила створити український орган самоврядування в особі міської управи, яку послідовно очолювали О. Оглоблин, Л. Форостівський, В. Багазій.

Велику владу отримала міська військова комендатура в галузі військового, політичного та господарського управління, яке стосувалось армії, цивільних установ і населення. Посаду коменданта послідовно займали генерал-майор Ебергард, потім генерал-майор фон Ремер. До складу цієї структури входили представники гестапо. Функції охорони, поліції, стабільності у місті виконували українські загони німецької поліції, СД і вермахту [2, с. 34–35]. Управління поліції безпеки і служби безпеки на чолі з оберштурмбанфюрером СС Ерлінгером займалося питаннями боротьби з комуністичним підпіллям, партизанами, українськими націоналістами,

колишніми співробітниками НКВС. Представники ОУН(м) створили українську поліцію, яка згодом була підпорядкована німецькій поліції порядку. Поліція несла патрульну службу по охороні об'єктів і території району, охороняла людей при відправці їх в Німеччину, арештовувала звинувачених у політичних та кримінальних злочинах. На початку 1942 р. кількість воєнізованої поліції в Київському генеральному окрузі сягала понад 6 тис. осіб, з них близько 1 тис. – німці, близько 5 тис. – українці [2, с. 37].

Служба СД створила з українців у Києві окремих 23-й «щуцбатальйон» поліції порядку на чолі з есесівцями. Батальйон займався військовою підготовкою, охороняв концтабори та перевезення в'язнів до Німеччини, разом з німецькою поліцією проводив облави, брав участь у боротьбі з партизанами. У місті діяв німецький контррозвідувальний регіональний орган абверу «Абвернебенштелле – Київ», який мав 3 відділення: Ф – I – розвідка, Ф – II – диверсії, терор, Ф – III – контррозвідка. Займаючись підготовкою і засиланням агентури в радянський тил і спецслужби, використовуючи завербованих «помічників» та їх інформацію абвер співпрацював з іншими німецькими утвореннями. Протягом різних періодів у місті діяли колабораціоністські формування: 9 українських «щуцбатальйонів», батальйон СД і допоміжні підрозділи вермахту. Названі організації зміцнювали «новий порядок», боролись з незадоволеними окупаційним режимом, суворо розправлялись з цивільним населенням та військовополоненими концтаборів [2, с. 38—40].

Німецькі спецслужби, колабораціоністські об'єднання, частини вермахту, захищаючи нацистський режим у Києві, протистояли українському самостійницькому рухові, представленому Організацією українських націоналістів – бандерівців і мельниківців. З початком воєнних дій Німеччини проти Радянського Союзу лідери ОУН, підтримавши агресорів, сподівалися з їх допомогою створити незалежну Українську державу. Проте А. Гітлер та його однодумці виступили проти незалежності України. Оунівці вирішили сформувати армію своїх прихильників у залишених радянськими військами регіонах, пославши туди т. зв. похідні групи з метою залучення населення до державотворчої діяльності. Через різні причини вони це завдання не виконали. Члени ОУН, місцеві громадами самостійницької орієнтації в Києві, створили Українську національну раду, однак влада заборонила її діяльність через втручання в політику. Легальну політичну роботу націоналістів окупанти не дозволяли, тому прихильники української незалежності пішли в підпілля. Німецькі спецслужби відзначали, що оунівці, групуючись навколо автокефальної церкви, проникли майже в усі заклади політичного, економічного, культурного життя і направляють туди своїх довірених осіб. Вони нібито показують свою лояльність до німців, а тих українців, які відкрито працюють з німцями систематично звільняють з їх посади призначають активістів свого табору [8, арк. 157].

В доповіді про становище і настрої населення, підготовленій для начальника поліції безпеки і СД України, повідомлялось, що центром всеукраїнських прагнень стала управа Києва, де її глава В. Багазій об'єднав навколо себе коло однодумів, відновив організацію взаємодопомоги, яка мала службу інформації, її агенти відвідували табори військовополонених і створили картотеку на 60 тис. чоловік. [8, арк. 233]. За висновками німецьких спецслужб в Києві прихильники С. Бандери і А. Мельника посилювали нелегальну діяльність, ведуть пропаганду проти німецьких окупантів. Радикальні вимоги цих груп приблизно однакові. Мельниківці розширили свій вплив в ряді українських охоронних загонів з метою використання цих людей в українській армії. В Києві арештували декілька чоловік із 115 і 116 охоронних батальйонів, звинувачених у пропаганді радикально-націоналістичних поглядів серед солдат. При обшуку у них виявили роботи А. Мельника. В брошурі «Наша мета» говорилось, що лише збройною боротьбою можна вигнати окупантів з України [8, арк. 159]. Українські самостійники з дозволу влади створили творчі спілки письменників, музикантів, лікарів, науковців, музейних працівників, організували видання часописів «Літаври», «Український вісник», «Розбудова нації», ряд інших видань, в яких пропагувалась національна ідея, розкривалась сутність національної свідомості. У цих виданнях виступали професори О. Оглоблин, П. Терпило, К. Штепа, інженер Синюк, Нікітін, І. Рогач, Ноткін. За таку діяльність арештували І. Рогача, П. Олійника та інших і розстріляли. Протягом 1942 р. та перед відступом вермахту в 1943 р. гітлерівці знищили багато закладів науки і культури, промислових об'єктів. «Диверсійно-терористичних та саботажних акцій проти окупантів українські націоналісти фактично не здійснювали» [2, с. 52]. Організованому в Києві радянському партійно-комсомольському підпіллю доводилось діяти у складних умовах, протистояти добре підготовленим і досвідченим німецьким спецслужбам, щоб залучити до антифашистської боротьби широкі кола населення, зривати гітлерівські політичні, військові, економічні та інші заходи.

На відміну від пропагандистських акцій самостійницьких утворень комуністи в процесі опору нацизму закликали населення до використання збройних і не збройних форм боротьби – підпалу військових об'єктів, диверсій на підприємствах, залізницях та інших шляхах сполучення, знищення ліній зв'язку, ліквідації гітлерівських прислужників. За офіційними даними у Києві діяли 13 підпільних парторганізацій і груп (675 осіб, з яких 162 загинули), диверсійно-розвідувальна група І. Кудрі (живими залишились 12 чоловік). Існував підпільний обком, миськком, 9 райкомів комсомолу (31 підпільна організація та група, 547 осіб). Всього в місті налічувалось 130 підпільних організацій і груп [2, с. 58]. В першому і другому періодах діяльності підпілля (вересень 1941 – липень 1942 рр.) через зраду секретаря Ленінського райкому партії І. Романченка, доноси провокаторів І. Кучеренка та В. Аристархової були арештовані та страчені 230 підпільників

і керівників підпільних райкомів – П. Каркоца, Л. Линника, П. Комарова, К. Духоніна, С. Вікторова, М. Тичину, О. Федорова, Я. Хандея, секретарі підпільного міськкому партії К. Івкін та С. Бруз. Гітлерівці знищили членів підпільної активної і відважної диверсійно-підривної групи В. Кудряшова, кілька чоловік із диверсійно-розвідувальної групи І. Кудрі, керівника підпільної групи Ф. Кушнірова [1, с. 123–125].

Третій період діяльності київського підпілля (липень 1942 – серпень 1943 рр.) характеризується продовженням роботи в оновленому складі райкомів і обкому партії на чолі з І. Сергієнком, встановленням зв'язків з партизанськими з'єднаннями М. Наумова, М. Таранушенка, З. Хитриченка. Але й цих керівників підпілля зрадники видали гітлерівцям. Новий склад підпільного міськкому партії на чолі з секретарем Б. Петрушко існував до визволення Києва. Серед організованих ним акцій відправка до партизанів 1870 осіб, переважно колишніх військовополонених, спроба підготовки збройного повстання і формування 19 бойових груп (358 осіб), передача партизанам продуктів харчування за сприяння заступника директора хлібозаводу №3, передача народним месникам озброєння, боєприпасів та медикаментів, виготовлення фальшивих документів, антифашистських листівок.

В одній із них говорилось, що в місті панує голод, а продукти вивозяться в Німеччину, селянам заборонено везти хліб в Київ. Далі у листівці населення закликали не від'їжджати на роботу в рейх, не давати німцям теплих речей, саботувати роботу підприємств. Висловлювалась надія, що Київ знову стане радянським. Листівка закінчувалась словами: «Смерть німецьким саграпам!» [8, арк. 343]. Ефективність антифашистського підпілля знижували недоліки, допущені при створенні цих структур, відсутність чіткої концепції, стратегії і тактики боротьби, недостатня підготовка кадрів та їх матеріально-технічного забезпечення, безвідповідальне ставлення до цього завдання та зрадництво. Слід відзначити сміливість, мужність і героїзм підпільників, які у боротьбі з сильним ворогом зробили свій внесок у перемогу над нацизмом.

Таким чином, нацистський окупаційний режим в Києві, як і на інших радянських територіях, захоплених вермахтом, його прояви у формі жорстоких порядків загарбників, масового знищення військовополонених, інших людей, вивезення їх у німецьке рабство, пограбування населення, підприємств, національно-культурних цінностей, характеризуючи окупаційну політику гітлерівців, свідчить, що нацистські ідеали «нової цивілізації», ліквідація російського, українського та інших народів як «недолюдків» були авантюрні і нездійснені. На реалізацію таких планів лідери III рейху направили всі свої військові, економічні, політичні, ідеологічні формування. Окупанти в процесі створення «нового порядку» поступово переконувались, що багато людей під впливом перемог Червоної армії, антифашистського руху партизан і підпільників, масового героїзму,

можності в тилу і на фронті не сприймали загарбників як «визволителів від більшовизму». Дії влади, колаборантів, нехтуючи загальнолюдськими цінностями, спрямовувались на перетворення України в продовольчу та сировинну колонію рейха, а у випадку його перемоги слов'яни потрапляли у первісне суспільство.

Список використаних джерел:

1. Безродный Е. Ф., Уткин А. И. Немецко-фашистский оккупационный режим в Украине. (1941–1944 гг.) – К.: Леся, 2010. – 367 с.
2. Київ у дні нацистської навали за документами радянських спецслужб. – Київ – Львів, 2003. – 527 с.
3. Книга Скорботи України. Місто-герой Київ / Ред. О. С. Яковенко – К.: Книга Пам'яті України, 2003. – 721 с.
4. Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах. (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль. – К.: Альтернативи, 1999.– 336 с.
5. Мировые войны XX века. Книга 3. Вторая мировая война. Исторический очерк. – М.: Наука, 2005. – 595 с.
6. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. (1941–1944). Книга первая. – К.: Наукова думка, 1985. – 387 с.
7. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник документов и материалов в 8-ми томах. – Т. 1. – М.: Госюриздат, 1957. – 800 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 474. – 345 с.
9. Швагуляк М. Н. Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933–1939) / М. Н. Швагуляк – К.: Наукова думка, 1983. – 246 с.

УДК 94(477): 477.81+477.82«1943»

Антонюк Я. М.

ВПЛИВ БИТВИ ЗА ДНІПРО НА ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНУ СИТУАЦІЮ НА ВОЛИНІ ТА ЗАХІДНОМУ ПОЛІССІ

Незважаючи на значний вітчизняний та зарубіжний науковий доробок у вивчені подій на Східному фронті Другої світової війни, дана проблематика донині має невідомі сторінки й залишається багатим ґрунтом для історичних досліджень. Однією з маловивчених проблем Великої Вітчизняної війни є вплив наступальних військових операцій Червоної армії, зокрема битви за Дніпро, на розвиток українського повстанського руху. Головну увагу у статті приділено трансформаціям у структурі та тактиці Української повстанської армії, яка у цей час виступала найбільш потужною партизанською військовою силою на Волині та Західному Поліссі.

Аналіз джерел свідчить, що хід радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. уважно відслідковувався та аналізувався українськими націоналістами. Інтендант Крайового військового штабу УПА-Північ Роман Петренко («Юрко») писав у спогадах: «Політичні настрої в часи Другої світової війни були в великій мірі залежні від положення на фронтах, що кожночасно несло зміни. Зміни ці диктували і заставляли робити переорієнтування наших планів, намічених завдань» [22, с. 202].

Змінам ситуації у війні була присвячена окрема рубрика в виданнях Головного Командування УПА – «Огляд подій на фронтах». Так у номері за 15 жовтня – 20 листопада 1943 р. зазначалося: «У тяжких боях зайняли більшовики всю Лівобережну Україну і перейшли в багатьох місцях Дніпро, на відтинку від гирла Прип'яті аж до Запоріжжя. Спочатку здавалося, що найбільші успіхи на Правобережжі матиме більшовицький наступ у великому коліні Дніпра, на криворізькому відтинку. Там більшовики кинули велику кількість танків, піхоти та літаків. Вони виставили собі, очевидно ціль – здобути криворізьке залізо. Однак німці протиставили тут їм також не менші сили і після небувало великих танкових боїв відбили більшовицький наступ, знищивши навіть деякі оточені більшовицькі частини, що загнались вперед. Більшовики кілька разів поновлювали наступ біля Кривого Рогу, але всі вони були безуспішні. Тоді більшовицьке командування перенесло головний удар на київський відтинок. Узавши в перших числах листопада Київ, більшовики повели міцний наступ на Житомир і доволі несподівано для німців здобули це місто штурмом 13 листопада, вбиваючи таким чином великий клин у німецькі позиції. Німці кинули сюди багато запасних частин і вже 18 листопада оточили й відбили від більшовиків Житомир та ведуть далі сильний наступ в напрямку Києва. Більшовики стягують сюди свої запасні частини, щоб не допустити німців до Києва» [13, с. 103–104].

Відповідно до успіхів чи поразок Червоної армії будувалася тактика УПА. Під час наради керівництва Сарненської округи ОУН(б) «Лісова пісня» 12 серпня 1943 р. політичний референт Степан Костецький («Зимний») так охарактеризував положення на фронтах Другої світової війни і можливі варіанти розвитку ситуації: «1) обидва імперіалізма (німецький та російський) у сучасній війні взаємно знищать один одного. У цьому випадку Україна автоматично стане самостійною соборною державою; 2) Радянський Союз перемаже Німеччину. Тоді Англія, яка не хоче допустити існування могутньої у військовому плані Росії оголосить їй війну і допоможе створенню самостійної України; 3) коли Німеччина перемаже Радянський Союз, то Англія виступить проти Німеччини і розіб'є її» [17, с. 67–68].

У наказі командира УПА-Північ Дмитра Клячківського («Клима Савура») № 22 від 26 листопада 1943 р. «Командирам груп, комендантам заплілля, політкерівникам, Українському Червоному Хресту» зазначалося: «Наші землі заливає знову московський окупант. На місце імперіалістичної

Німеччини приходить імперіалістична Москва у формі СРСР. Цю зміну вважаємо перехідною фазою. Такі зміни бувають часто у великих війнах. Ця переходова фаза закінчиться розвалом обох імперіалізмів, і німецького і московського. Кінець їм положать національні революції поневолених народів, що з кожним днем нарастають і кріпнуть» [15, с. 42].

Наближення лінії фронту до Волині та усвідомлення необхідності зберегти свої сили для подальшої боротьби, змусили керівництво УПА шукати порозуміння з поляками. Так, 27 жовтня 1943 р. з'явився наказ Проводу ОУН(б) № 1/43 про категоричну заборону усіх антипольських дій [28, с. 37]. Утім, припинити кровопролиття вже було неможливо. Поляки намагалися за будь-яку ціну контролювати «Східні Креси», щоб на майбутніх переговорах з Радянським Союзом претендувати на ці землі. У свою чергу УПА, яка на той час фактично контролювала більшість сільської місцевості Волині та Західного Полісся, вважала себе господарями становища. Безкомпромисність обох сторін призвела до ескалації конфлікту. Зокрема, того ж місяця організаційно-мобілізаційний референт Рівненського надрайону ОУН «Тигр» наказав знищити усі пам'ятки польської культури на цих теренах (костели, фігури, пам'ятники тощо) [23, с. 252].

У пропагандистських матеріалах ОУН(б) та УПА повернення радянської влади сприймалося як нова окупація. Листівка «Український народе!» за вересень 1943 р. проголошувала: «На зміну німецьким окупантам, які все нищать на шляху свого відвороту, сунуть в Україну московські поневолювачі. Одна каторга замінюється другою. Уже ціла Лівобережна Україна стогне під чоботом московського завойовника. Замість масових вивозів на німецьку каторгу – приходить поголовна мобілізація старих і дітей. Всіх мобілізованих червоні кати кидають на першу лінію фронту, де їх поголовно винищують німецькі кулемети... Тепер московські розбійники заставляють синів України вмирати за московський імперіалізм. Вони хочуть, щоб ми за жebraцький пайок помагали їм загарбувати наші землі...» [6, арк. 11].

Повернення радянської влади тривожило учасників націоналістичного підпілля. Багато з них вагалися як діяти далі. В повідомленні Рейхскомісаріату «Україна» про політичну ситуацію в Україні і взаємовідносини між повстансько-націоналістичними та радянськими групами партизанів за 14 листопада 1943 р. зазначається: «Націоналістичні українські банди не дуже посилили свою активність. Вони, мабуть, не знають, що мають робити в цей момент, оскільки в жодному випадку не хочуть допустити подальшого просування росіян на західноукраїнські землі. Зрештою, ворує настроєне до Райху націоналістичне українство, здається, отримало в цей момент дуже корисний урок і, мабуть, уперше задумалось, що, власне кажучи, буде означати, якщо Райх покине Україну» [20, с. 271–272].

Аналіз психологічних настроїв серед учасників українського націоналістичного підпілля восени 1943 р. подається у «Нарисі політичної кризи

в ОУН на ПЗУЗ» підготовленому в 1947 р. командиром УПА-Північ Іваном Литвинчуком («Дубовим»): «Старші люди – бувші учасники визвольних змагань 1918–1920 рр., полковники УНР Полішук, Гончаренко, Євшан та інші. Вони нам (молодшим) говорили: «Ви ще не знаєте більшовиків», – і блідли зі страху та нервування. Ці хвилини їм приходилось важко переживати. Вони орієнтувались на втечу, відступ на Захід. Них не тяжила відповідальність за терен та роботу, тому думали про відступ. До руху вони включилися кон'юнктурно, тому в несприятливий час думали як вийти з нього.

Інші, з легковажного ставлення та недооцінювання ворога, говорили: якось воно буде. Боялись уводити себе в світ великих труднощів та перешкод. Не чуючи в собі сили, навіть не думали про підготовку себе морально до твердої та жорстокої більшовицької дійсності.

В людей, які приплентались до нас в час загального захоплення народу, виринали думки виходу з тяжкої ситуації. Радянські люди, які знаходилися в наших рядах, шукали виходу у ворожій агентурі, яка тоді почала інтенсивніше діяти. Думали про «покаяння» та скуплення своїх націоналістичних гріхів зрадою, тобто переходом до більшовицької партизанки, НКВД та ін. На тему більшовицької дійсності точилися в той час гарячі дискусії серед різних середовищ. Кожний підготовлював себе по-своєму до нової дійсності, думки та плани кожної особи відповідали його натурі та вихованню» [16, с. 1196–1197].

Провідник ОУН на ПЗУЗ Василь Галаса («Орлан») також описував важке психологічне становище в УПА восени 1943 р.: «В міру наближення більшовицького фронту, а тим самим більшовицької окупації України, для агентури творився сприятливий психоз. Слабші елементи, що влились в УПА боялися перспективи протибільшовицької боротьби. Агенти підсичували цей страх. Використовуючи це, ставили перед юними вибір: «або загинеш, або давай з нами співпрацювати, і в цей спосіб заслужиш у радянської влади прощення та повернешся до легального життя» [8, с. 13].

У особливо важке становище потрапили учасники УПА німісцевого походження (переважно колишні військовополонені червоноармійці, жителі центральної та східної України – так звані східняки). Приєднавшись до українського визвольного руху через безвихідь, вони приймали активну участь в боротьбі з німцями, натомість уникали участі в боях з поляками та радянськими партизанами. Більшість зі «східняків» сприймала своє перебування в УПА як тимчасове – до моменту наближення фронту. Зміни військово-політичного становища, яке склалося внаслідок прориву німецької оборони на Дніпрі й закріплення частин Червоної армії на Правобережжі, поява на Волині та Західному Поліссі великих загонів радянських партизан, сприяли масовому їх дезертирству [10, с. 229].

Знаючи про настрої серед «східняків» в УПА, до них ставилися з недовірою, забороняли об'єднуватися у великі загони УПА, мати важке озброєння.

Їх підрозділи дислокувалися окремо від основних повстанських сил і перебували під посиленним контролем Служби безпеки ОУН(б) [5, с. 96].

Восени 1943 р. в УПА пройшла перша масштабна чистка «ненадійного елементу» (перш за все «східняків») [4, с. 49]. Про її масштаби свідчать численні документи не лише УПА, а й радянських органів держбезпеки. Так, у спецповідомленні наркомом держбезпеки СРСР Всеволоду Меркулову за 21 жовтня 1943 р. з території Рівненської обл. зазначалося: «Спостерігається посилене дезертирство командного та рядового складу з багатьох з'єднань УПА. Головним чином, з числа вихідців зі східних областей, колишніх радянських військовополонених, які втікають групами чи по одинці зі зброєю в ліси до партизанів. У зв'язку з цим видано таємний наказ командування УПА про їх роззброєння та ліквідацію ненадійних» [27, с. 712].

Особливо значні ліквідації відбулися на військово-господарчих базах УПА. Наприклад, наприкінці осені 1943 р. в штабі загону УПА ім. Богуна («Січ») в с. Вовчак Турійського р-ну Волинської обл. за наказом референта СБ Військової округи «Тури» Анатолія Козяра («Володимира») були арештовані: командир «Інтернаціонального легіону» майор Соловйов («Солом'яний»), капітан Краснов («Чубатий»), головний лікар «Січі» та багато інших керівників підрозділів УПА та військових інструкторів (переважно «східняків»). За результати слідства їх звинуватили у зв'язках з партизанським загonom спецпризначення Дмитра Медведєва [30, с. 49].

Рідко ліквідації проводили без відповідної перевірки, за найменших підозр у зраді УПА. Невиправданість дій Служби безпеки та Військовопольової жандармерії обурювала навіть низове керівництво українського повстанського руху. У жовтні 1943 р. організаційний референт «Микита» (Ківерцівський р-н Волинської обл.) писав до коменданта СБ «Брода»: «Прошу мені повідомити, хто в Вашому терені проводить чистку східняків за яку я нічого не знаю. Хто це робив? Де протоколи? Друже, можете за це в страшний спосіб відповісти. Де є СБ, спить?» [7, арк. 37].

З іншого боку керівництво ОУН(б) та УПА намагалося використати повстанців немісцевого походження для підняття антибільшовицького повстання на території усього Радянського Союзу. Протягом 21–22 листопада 1943 р. в с. Будераж Здолбунівського р-ну Рівненської обл., з ініціативи керівництва ОУН(б), відбулася конференція поневолених народів Сходу Європи і Азії [11, с. 244]. З метою забезпечення безпеки її учасників, за наказом Петра Олійника («Енея»), була запущена дезінформація про те, що зустріч відбудеться в лісах Житомирщини. Зібралось 39 представників 13 народів (які перебували в підрозділах УПА), – 6 грузинів на чолі з «Карлом», 6 азербайджанців (голова делегації «Фізуль»), 5 узбеків («Шимрат»), 4 вірменина («Антрент»), 4 татарина («Тукай»), 2 білоруси («Дружній»), 2 осетини («Арам»), казах («Дежкман»), черкес («Джигіт»), кабардинець («Баксан»), чуваш («Скворцов»), башкир («Кагарман») [26]. Українців представляли: головнокомандувач УПА Роман Шухевич («Тарас Чупринка»),

член Бюро Головного Проводу ОУН та головуєчий на конференції – Ростислав Волошин («Павленко»), член Головного Проводу ОУН(б) Яків Бусел («Дніпровий»), референт пропаганди крайового проводу ОУН(б) Південно-східних українських земель у Дніпропетровську Омелян Логуш («Іванів»), перший головкомандувач УПА Дмитро Клячківський («Клим Савур») та члени Крайового проводу ПЗУЗ ОУН(б) Катерина Мешко («Озерська») [9, с. 43–44].

Учасники конференції прийняли постанову і відозву, в яких зокрема заявили про необхідність «створення спільного комітету народів Східної Європи і Азії, який буде координувати всі національно-революційні сили цих народів, виробить єдину лінію боротьби зі спільним ворогом, єдину тактику боротьби та у відповідний момент кине клич до одночасного повстання всіх поневолених народів». В майбутньому Антибільшовицький блок народів розгорнув активну діяльність в країнах Заходу та став співзасновником Всесвітньої антикомуністичної ліги [26].

Водночас з наближенням фронту оунівці розпочали масштабне реформування своїх організаційних та військових структур, яке повинне було підвищити їх боєздатність. В наказі «Клима Савура» від 26 листопада 1943 р. зазначалося «Хвиля дуже поважна, вирішальна. Часу небагато. Використати всі можливості, щоб закріпитися, вросли в ґрунт, розростись в ширину, охопити цілість життя. Не припиняти темп праці в найтяжчих умовах» [15, с. 43].

Головна увага акцентувалася на посилені конспірації [27, с. 713]. У листопаді 1943 р. естафетний зв'язок в Службі безпеки було замінено «мертвими пунктами» (тайниками). Співробітникам суворо заборонялося розголошувати свої посади та завдання, без потреби носити зброю, військову форму тощо. Інформатори повинні були скласти детальні списки місцевих жителів, які були вороже налаштовані до ОУН(б), підозрювалися у співпраці з радянськими партизанами, були членами комуністичного підпілля, частину з них планували знищити. Розвідники повинні були залишатися на місцях та готуватися до нових умов роботи [2, арк. 348]. В одному з наказів Військової округи «Тури» від 20 вересня 1943 р. йшлося про необхідність активізації навчально-виховної роботи з молоддю в інтересах сприяння повстанської боротьби, і в тому числі – її розвідувальному забезпеченню [29, с. 372].

Намагаючись вивести свої загони з-під ударів німецької армії, червоних партизан і Червоної армії, Головне Командування УПА 24 грудня 1943 р. затвердило «Тактичну інструкцію», згідно з якою на «німецькому фронті» слід було подбати про якнайбільше збереження всіх «фізичних, духовних і моральних сил і засобів нації для вирішального моменту боротьби» [21, с. 386–387]. У статті Ю. Моряка «Що дали?» надрукованої в журналі ОУН «Ідея та чин» зазначалося: «Німеччина, що стоїть перед катастрофою не становить для нас загрози, якщо її місцеві чинники не підуть на безглузді

Вплив битви за Дніпро на військово-політичну ситуацію на Волині та Західному Поліссі

в концепції і варварські у реалізації репресії у відношенні до українського населення. Німеччина, що програє – не варта костей одного українського партизана. Збройна боротьба з німцями на тому етапі не доцільна. Мова може бути лише про самооборону...» [14, с. 267–270].

Важливу увагу керівництво УПА приділяло налагодженню співпраці з союзними німцям військами. Так, у наказі «Савура» № 17 від 28 жовтня 1943 р. заборонялося вступати у сутички з угорцями, румунами, словаками та латвійцями. Усіх керівників цих формувань, які прагнуть домовитися з УПА, зв'язувати з провідниками не нижче військового надрайону та письмово інформувати про результати домовленостей Генеральну військову округу [12, с. 153–154]. Вступати у бій дозволялося лише загонам самооборони у випадку порушення сторонами умов договору [15, с. 35]. Одні з таких переговорів відбулися 25 грудня 1943 р., за санкції «Клима Савура», в с. Дермань Здолбунівського р-ну Рівненської обл. між офіцерами угорської армії (начальником штабу корпусу підполковником Падані і майором Веценді) та членом Проводу ОУН(б) Омеляном Логушем («Іванівим»). Сторони домовились не нападати один на одного, обмінюватися розвідувальною інформацією та надавати матеріальну допомогу [18, с. 37].

У листопаді 1943 р. Головне командування УПА видало листівку «Приналежні до чужонаціональних батальйонів при німецькій армії!» з закликом «Нав'яжуйте з (повстанською армією) контакт, поширюйте національно-революційну свідомість серед своїх товаришів та зі всіма боєприпасами переходьте до своїх повстанських армій, а де їх нема, сміливо творіть такі!» [19, с. 65].

Для збереження військових сил, частину підрозділів УПА з Волині планували перекинути на Холмщину, в Берестейщину та Карпати. Менш об'єздатні формування розформовували, а їх бійцям наказували легалізуватися та чекати вдома подальших вказівок [3, арк. 13].

Наприкінці 1943 р. було відмінено систему формування органів місцевого самоврядування шляхом виборів, надалі організацію тилового забезпечення повстанської армії («Запілля») повністю перебрала на себе ОУН(б), яка призначала господарчих зверху [25, с. 91]. Їм наказували проводити збір продуктів, теплого одягу та взуття. Передбачалася господарча блокада міст та напади на німецькі склади з метою отримання зброї, боєприпасів, обмундирування та продовольства [27, с. 714]. Місцевому населенню наказувалося уникати мобілізації щоб «не підкріплювати імперіалістів людською силою» [24, с. 265].

Посилювалася підготовка пропагандистів [27, с. 713]. Зокрема, керівниця жіночої мережі Горохівського р-ну ОУН(б) Євгенія Яремчук («Марта») свідчила, що у листопаді – грудні 1943 р. вона провела кілька зборів кущових на яких вимагали активізувати вербовку нових членів та підготуватися до агітації серед червоноармійців [1, арк. 204]. В інструкції політвідділу Головного командування УПА від 20 листопада 1943 р. вимагалася

підготувати організаційні кадри до пропагандистської роботи серед «людей інших національностей, що часто перебувають в Україні, бійців Червоної армії, більшовицької адміністрації» [24, с. 265].

Підпільні друкарні УПА протягом листопада-грудня 1943 р. надрукували кілька закликів до солдатів Червоної армії. Наприклад, у листівці УПА за грудень 1943 р. зазначалося: «Червоноармійці і командири! Не слухайте московсько-більшовицьких завойовників, не виступайте збройно проти своїх рідних братів – повстанців. Приєднуйтеся до бойових лав Української Повстанської Армії. Озброєний український народ разом з усіма поневоленими народами розвалить більшовицьку тюрму народів СРСР – і побудує свою Самостійну Незалежну Україну» [20, с. 333]. Інша агітка УПА – «Бійці Червоної армії і дорогі наші брати в окопах» за листопад 1943 р. закликала: «Робітники воєнних заводів! Не допомагайте імперіалістам своєю працею в запіллі загублювати наших братів на фронтах! Виготовлену Вами зброю і амуніцію захоплюйте в свої руки й бийте нею Ваших гнобителів імперіалістів» [19, с. 65].

Таким чином, битва за Дніпро мала значний вплив на військово-політичну ситуацію на Волині та Західному Поліссі. Українська повстанська армія та Організація українських націоналістів змушені були швидко реорганізуватися своєї структури. Значну увагу було приділено посиленню конспірації, виявленню та знищенню ненадійних повстанців, посиленню навчально-виховної та пропагандистської роботи (особливо серед червоноармійців). УПА остаточно відійшла від збройної боротьби з німцями та намагалася налагодити співпрацю з їх деморалізованими союзниками. Головна ставка робилася на взаємне виснаження сил обома арміями та інтервенцію в СРСР після поразки рейху, країн Заходу (США та Британії).

Список використаних джерел та літератури:

1. Архів Управління Служби безпеки України (далі УСБУ) у Волинській області. – Ф. П. – Спр.6457. – 292 арк.
2. Архів УСБУ у Волинській області. – Ф. П. – Спр.6745. – 427 арк.
3. Архів УСБУ у Волинській області. – Ф. П. – Спр.8525. – 54 арк.
4. Веденєєв Д. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920 – 1945) / Д. Веденєєв, Г. Биструхін. – К.: Генеза, 2006. – 408 с.
5. Веденєєв Д. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА. 1940 – 1950-ті роки: Монографія / Д. Веденєєв, Г. Биструхін. – К.: К.І.С., 2008. – 568 с.
6. Державний архів Волинської обл. – Ф. Р-1021. – Оп.1. – Спр.5. – 142 арк.
7. Державний архів Волинської обл. – Ф. Р-1021. – Оп.1. – Спр.6. – 163 арк.

8. Ішук О. Діяльність Проводу ОУН(б) на північно-західних українських землях у 1948 – 1952 роках / О. Ішук. – К.: б. в., 2009. – 46 с.
9. Ішук О. Брати Бусли. Життя за Україну / О. Ішук, І. Марчук. – Торонто – Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2011. – 127 с.
10. Ленартович О. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни: Монографія / О. Ленартович. – Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2011. – 412 с.
11. Літопис Української Повстанської Армії. У 46 т. Т. 8. Українська Головна Визвольна Рада. Кн. 1. 1944 – 1945 / Відп. ред. Є. Штендера; співред. П. Потічний. – Торонто: Літопис УПА, 1980. – 319 с.
12. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 1. Волинь і Полісся. Німецька окупація. Книга перша. Початки УПА; документи й матеріали / Відп. ред. Є. Штендера; співред. П. Потічний. – Торонто: Літопис УПА, 1989. – 255 с.
13. Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. Т. 1. Видання Головного Командування УПА / Упоряд. О. Вовк, В. Галаса, В. Кук, Ю. Черченко. – К.; Торонто, 1995. – 481 с.
14. Літопис Української Повстанської Армії. У 46 т. Т. 24. Ідея і чин. Орган Проводу ОУН, 1942 – 1946. Передрук підпільного журналу / Ред. Ю. Мавеський, Є. Штендера. – Торонто–Львів: Літопис УПА, 1996. – 590 с.
15. Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943 – 1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. – К.; Торонто: Літопис УПА, 1999. – 723 с.
16. Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944 – 1946. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, С. Кокін. – К.; Торонто: Літопис УПА, 2006. – 1445 с.
17. Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський «Клим Савур» / Ігор Марчук. – Рівне: Видавець Олег Зень, 2009. – 168 с.
18. Марчук І. Сотник УПА Петро Гудзоватий – «Очеретенко» / Ігор Марчук. – Львів: Афіша, 2011. – 120 с.
19. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942 – 1945. Документи і матеріали / Петро Мірчук. – Мюнхен, 1953. – 447 с.
20. ОУН і УПА в 1943 році: Документи / НАН України. Інститут історії України, 2008. – 347 с.
21. Патриляк І. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. Патриляк, М. Боровець. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 590 с.
22. Петренко Р. За Україну, за її волю (Спогади) / Р. Петренко. – Торонто–Львів: Літопис УПА, 1997. – Т. 27. – 276 с.
23. Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / Відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович. – Т.1. Війна під час війни. 1942–1945. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. – 792 с.

24. Сергійчук В. Український здви́г: Волинь. 1939–1955 / В. Сергійчук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.

25. Стародубець Г. Генеза українського повстанського запілля: Монографія / Г. Стародубець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 464 с.

26. Степашин С. Интернационализм националистов / С. Степашин // День. – 2003. – 2 декабря.

27. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. Т. 1: 1939–1943 / Под. ред. А. Н. Артизова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – 878 с.

28. Філяр В. Хронологія подій на Волині в 1939 – 1944 рр. / В. Філяр // Україна – Польща: важкі питання. Матеріали II Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (Луцьк, 27–29 квітня 1999). – Варшава, 2001. – Т. 5. – С. 31–37.

29. Цибулькін В. Нариси з історії розвідки суб'єктів державотворення на теренах України / В. Цибулькін, Л. Рожен, Д. Веденєєв. – К.: Преса України, 2011. – 536 с.

30. Шумук Д. Пережите і передумане. Спогади і роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921–1982 рр.) / Д. Шумук. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 1998. – 432 с.

УДК 355.134.2(47+57)»Б. Хмельницький»+355.432.1(477)»1943/44»

Воронін В. М.

ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОГО ПОЛКОВОДНИЦЬКОГО ОРДЕНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В КОНТЕКСТІ ВИЗВОЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Визволення території Радянської України протягом 1943–1944 років мало й свій специфічний нагородний аспект, що набув своє вираження у встановленні полководницького ордена Богдана Хмельницького.

Орден Богдана Хмельницького став останнім, заснованим у Велику Вітчизняну війну, полководницьким орденом. До цього були засновані полководницькі ордени Суворова, Кутузова, Нахімова і Олександра Невського.

При цьому слід зазначити, що засновані раніше згадані полководницькі ордени охоплювали практично весь можливий спектр заслуг командного складу і з цієї точки зору не було потреби у заснуванні нового ордена (що в значній мірі фактично дублював основні положення раніше заснованих орденів).

Однак було б принципово неправильним вважати, що його заснування було помилкою радянського керівництва і що орден був зайвий у ефективно

працюючій системі бойових нагород, яка була створена у роки Великої Вітчизняної війни. Орден Богдана Хмельницького, незважаючи на викладену вище обставину, зайняв своє гідне місце у нагородній системі полководницьких орденів.

Орден Богдана Хмельницького був заснований 10 жовтня 1943 року наступним Указом Президії Верховної Ради СРСР:

«Для нагородження командирів і бойців Красної Армії і Военно-Морського Флота, керівників партизанських отрядів і партизан особливо отличившихся в боях за освобождение советской земли от немецких захватчиков, Президиум Верховного Совета СССР п о с т а н о в л я е т:

1. Учредить орден Богдана Хмельницкого I, II и III степени.

2. Утвердить Статут и описание ордена Богдана Хмельницкого I, II и III степени» [1, с. 3].

Кому саме належала первинна ініціатива заснування ордену достеменно невідомо. Існує версія, що ідею заснування ордену на честь прославленого гетьмана О. П. Довженко подав М.С. Хрущову, а останній вже озвучив її Й. В. Сталіну [2, с. 434]. Однак жодних документальних підтверджень цієї версії на даний час не знайдено, хоча вона й виглядає досить правдоподібно.

Не викликає сумніву, що орден Богдана Хмельницького засновано саме враховуючи військові дії із звільнення України і досить вірогідно, що ініціатива виходила саме від керівництва УРСР.

Красномовною є сама дата заснування ордену. У Ставці ВГК планували найближчим часом звільнення Києва, що було б подією великого як воєно-стратегічного, так і політичного значення.

Те, що Червона армія звільняла б столицю Радянської України, маючи для нагородження орден на честь Богдана Хмельницького, мало б велике символічне значення і сприяло підняттю морального духу військ (враховуючи в тому числі, що значну частину військовослужбовців склали українці, для яких історична постать отця Переяславської ради мала особливу вагу).

Додатково підкреслюють «українське наповнення» ордена Богдана Хмельницького такі дві важливі складові.

Орден Богдана Хмельницького є єдиним в нагородній системі СРСР, на знаку якого напис зроблено не російською мовою – напис «Богдан Хмельницький» робився саме українською мовою.

Що стосується зовнішнього вигляду знаку ордена, то в ньому були використані мотиви українського національного декору. Це відноситься до оздоблення навкруги кола, у якому використовується козацька шабля та самого зображення гетьмана у колі.

У першому пункті орденського Статуту нового ордена, частково повторюючи пункт Указу, давалося принципове визначення того, хто саме може бути нагороджений: «Орденом Богдана Хмельницького нагороджуються

командири, бойці Красной Армии и Военно-Морского Флота, руководители партизанских отрядов и партизаны, проявившие особую решительность и умение в операциях по разгрому врага, высокий патриотизм, мужество и самоотверженность в борьбе за освобождение советской земли от немецких захватчиков» [1, с. 3].

Таким чином, як сам текст Указу, так и визначення Статуту містили у собі абсолютну новачку для полководницьких орденів – орденом Богдана Хмельницького можна було нагороджувати не тільки командний склад, але й бійців та партизанів. Навіть в найнижчому по рангу полководницькому ордену – Олександра Невського рівень нагороджень починався з командира взводу.

Однак, при цьому орден Богдана Хмельницького був вищий за рангом, ніж орден Олександра Невського, що відображалось у тому числі в їх розташуванні при носінні на одязі (орден Олександра Невського носився на правій стороні грудей, відразу після ордену Богдана Хмельницького III ступеня).

Таким чином, ми бачимо надзвичайно цікавий для історії фалеристики факт. Щоб не робити орден Богдана Хмельницького пов'язаним виключно з бойовими діями при звільненні українських земель та повністю дублюючим вже існуючі полководницькі ордени, радянським керівництвом було знайдено оптимальне рішення. Разом з пунктами, що вже містилися в раніше заснованих полководницьких орденів, була введена норма щодо нагородження ним не тільки командного складу.

У п. 6 Статуту окремо визначалося, за які саме бойові заслуги нагороджується рядовий, сержантський та старшинський состав. Як було сказано: «Орденом Богдана Хмельницького III ступеня нагороджуються рядовий, сержантський, старшинський і офіцерський состав до командирів батальйона і ему соответствующих включительно, командири партизанских отрядов, командиры подразделений партизанских отрядов и партизаны:

За смелую инициативу и решительность, проявленные командиром подразделения в проведении боевой операции, обеспечившей нанесение врагу поражения, захват населенного пункта или важного рубежа.

За смелость и находчивость, проявленные командиром партизанского отряда, обеспечившие успешное проведение боевой операции, нанесение противнику тяжелого урона и срыв его военных мероприятий.

За личную инициативу, мужество и упорство, проявленные при выполнении боевого задания, что способствовало успеху проводимой подразделением или партизанским отрядом операции» [1, с. 4].

Також Статутом докладно визначалося, за які саме бойові заслуги нагороджується вже власне командний склад.

Орденом Богдана Хмельницького I ступеня нагороджувались командувачі фронтами, флотами, арміями, флотиліями, їхні заступники, начальники штабів, начальники оперативних управлінь, відділів і начальники родів

військ фронтів, флотів, армій і флотилій, командири з'єднань партизанських загонів за наступні бойові заслуги: «За успішную, проведенную с применением умелого маневра операцию, в результате которой освобожден от врага район, город, имеющий особое значение населенный пункт, причем врагу было нанесено серьезное поражение в живой силе и технике.

За проведенную соединением партизанских отрядов операцию, в результате которой был разгромлен штаб войск противника, захвачена его военная база, уничтожены крупные транспорты с живой силой и техникой противника, а также за умелую, проведенную совместно с частями Красной Армии, боевую операцию, следствием которой явилось освобождение значительной части советской территории от врага» [1, с. 5].

Орденом II ступеня нагороджувались командири корпусів, дивізій, бригад та полків, їх заступники, начальники штабів, командири з'єднань партизанських загонів, їх заступники і начальники штабів, командири партизанських загонів за наступні бойові заслуги: «За прорыв укрепленной полосы врага, успешную операцию по форсированию водного рубежа, за глубокий рейд в тыл противника, в результате которого серьезно нарушены коммуникации врага и нанесен серьезный ущерб его тыловым снабжающим базам.

За умело организованную и успешно проведенную партизанским отрядом операцию, в результате которой был разгромлен опорный пункт противника, истреблен вражеский гарнизон, освобождены угоняемые на немецкую каторгу советские граждане, нарушены коммуникации и линии связи, уничтожены транспорты противника» [1, с. 5].

Детально також описувався зовнішній вигляд нової нагороди всіх трьох ступенів. При цьому, якщо знаки ордена I і II ступенів були лише виготовлені з різного металу (золота та срібла), але були однакові, то III (солдатська) ступінь значно відрізнявся від них. Це безсумнівно було зроблено, щоб підкреслити саме її «солдатський» характер – ступені всіх інших полководницьких орденів розрізнялись лише металом, з якого їх виготовляли.

Це підтверджує також наступний факт. Спочатку знаки ордена всіх трьох ступенів були однакові за зовнішнім виглядом, III-го ступеня лише виготовлявся з іншого металу. Однак комісія, яка визначала результати конкурсу на виготовлення орденських знаків, скорегувала цей проект і спеціально вивнесла рішення щодо зміни саме знаку ордена III ступеня.

Порівняємо опис вигляду знаків орденів I та III ступенів.

Знак ордена I ступеня описувався наступним чином: «Знак ордена Богдана Хмельницького I ступеня изготавливается из золота и представляет собой изображение выпуклой пятиконечной звезды, поверхность которой выполнена в виде расходящихся лучей.

Середина звезды представляет собой золотой круг, окаймленный серебряным фигурным ободком. В центре круга золотое погрудное изобра-

жение Богдана Хмельницкого с булавой в правой руке. В верхней части круга по краю надпись на украинском языке. «Богдан Хмельницкий».

Промежутки между концами золотой звезды покрыты пятью пучками серебряных лучей, выходящих из-под фигурного ободка.

Размер ордена между концом золотой звезды и противоположащим ему концом пучка серебряных лучей – 55 мм.

Знак ордена имеет на оборотной стороне нарезной штифт с гайкой для прикрепления ордена к одежде,

Лента к ордену Богдана Хмельницкого I степени шелковая муаровая светло-синего цвета с продольной полоской белого цвета посередине. Ширина ленты 24 мм, ширина полоски 5 мм.» [1, с. 7].

Знак ордена «солдатського» ступеня відрізняється досить суттєво, його неможливо візуально переплутати із знаками орденів I та II ступенів: «Знак ордена Богдана Хмельницкого III ступеня сребряний, представляет собой изображение выпуклой пятиконечной звезды с полированными гранями. Середина звезды представляет собой круг, окаймленный ободком. В центре круга – рельефное погрудное изображение Богдана Хмельницкого с булавой в правой руке.

В верхней части ободка полукругом надпись на украинском языке «Богдан Хмельницкий». На нижней части ободка фигурный орнамент.

Промежутки между концами звезды покрыты пятью пучками лучей, выходящих из-под ободка.

Размер ордена между концами звезды и противоположащим ему концом пучка лучей – 45 мм.

Знак ордена имеет на оборотной стороне нарезной штифт с гайкой для прикрепления ордена к одежде.

Лента к ордену Богдана Хмельницкого III ступеня шелковая муаровая светло-синего цвета с тремя – одной посередине и двумя по краям – продольными белыми полосками. Ширина ленты 24 мм. Ширина полосок 2 мм каждая» [1, с. 7].

Автором знаку став у результаті перемоги на конкурсі відомий український художник-графік О. С. Пащенко, що займав посаду заступника начальника Управління мистецтв при Раднакомі УРСР і був головою Спілки художників УРСР.

Також надавав допомогу у доопрацюванні остаточного вигляду орденських знаків відомий художник М. І. Москальов. Останнє не було випадковим – він був автором знаків ордена Кутузова (у майбутньому також знаку ордена Слави).

Відразу ж після заснування орденем Богдана Хмельницького почали нагороджувати учасників визволення українських земель.

Першим кавалером ордена I ступеня (Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 жовтня 1943 року) став командуючий 12-ою армією 3-го Українського фронту генерал-майор О. І. Данилов, війська якого звільняли від окупантів Запоріжжя.

Також серед перших нагороджених орденом I ступеня були відомі радянські полководці, які відзначилися в боях із звільнення України. Указом від 10 січня 1944 року були нагороджені командуючий 57-ою армією генерал-лейтенант М. О. Гаген, командуючий 1-ою гвардійською армією генерал-полковник А. А. Гречко, командуючий 47-ою армією генерал-лейтенант П. Ф. Жмаченко, командуючий 1-ою танковою армією генерал-лейтенант танкових військ М. Ю. Катюков, командуючий 13-ою армією генерал-лейтенант М. П. Пухов.

Указом від 4 січня орденом I ступеня були нагороджені прославлені українські партизани С. А. Ковпак, О. Ф. Федоров, М. І. Наумов, О. М. Сабуров, В. А. Бегма, П. П. Вершигора, Л. Є. Кизя.

У подальшому серед нагороджених були такі видані радянські полководці як майбутні маршали Радянського Союзу С. С. Бірюзов, М. В. Захаров, К. С. Москаленко, П. К. Кошевой, командуючий 3-м Білоруським фронтом генерал армії І. Д. Черняхівський, командуючий 4-ою гвардійською танковою армією генерал-лейтенант Д. Д. Лелюшенко.

Всього орденом I ступеня здійснено 323 нагородження (у том числі 10 частин та з'єднань), II ступеня – 2390 нагороджень (у тому числі 850 частин та з'єднань), III ступеня – 5738 нагороджень (у тому числі 216 частин та з'єднань).

Ряд полководців були нагороджені орденами I ступеня двічі – серед них генерали В. К. Баранов, М. О. Борзов, І. Т. Буличев, П. Ф. Жмаченко.

Однак, крім полководців не менш активно нагороджували орденом офіцерів і солдатів, саме на них припадає переважна кількість нагороджень. Як приклад наведемо нагородження прославленого льотчика-космонавта, двічі Героя Радянського Союзу Г. Т. Берегового, який під час Великої Вітчизняної війни воював у складі 90-го гвардійського штурмового авіаційного полку 4-ї гвардійської штурмової авіаційної Київської дивізії 5-го штурмового авіаційного корпусу 5-ї повітряної армії. Командир ескадрильї гвардії старший лейтенант Г. Т. Береговий 11 квітня 1944 року Наказом по військах 1-го Українського фронту від імені Президії Верховної Ради СРСР був нагороджений орденом Богдана Хмельницького. Як було зазначено у нагородному листі: «С 8 октября 1943 г. летчиками эскадрильи приведено 248 успешных б/вылетов на штурмовку живой силы и техники противника, в результате уничтожено: 147 автомашин с разл. грузами, повреждено и уничтожено: 36 танков, уничтожено 4 артбатареи на огневых позициях, и нанесен большой урон в живой силе противнику.

За это время т. БЕРЕГОВОЙ лично произвел 28 успешных боевых вылетов на штурмовку живой силы и техники противника» [1, арк. 22].

Хоча орденом Богдана Хмельницького всіх ступенів продовжували нагороджувати до закінчення Великої Вітчизняної війни, однак більшість нагороджень припадає за бої по звільненню України від окупантів.

В цілому слід констатувати, що задум з заснуванням нового полководницького ордену з українською специфікою себе повністю виправдав.

Орден Богдана Хмельницького (у тому числі його «солдатська» ступінь) користувався великим авторитетом в армії і відіграв позитивну роль у заохоченні та піднятті морального духу військ в боях з фашистськими загарбниками.

Список використаних джерел:

1. Ведомости Верховного Совета СССР, 1943 г., № 41.
2. Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини. (У двох книгах). Керівник авторського колективу Д. В. Табачник. Київ, 2004, Книга перша.
3. ЦАМО РФ. Ф. 33, оп. 686044, един. хран. 4498

К 930.2:341.322.5 (477)

Гедз В. А.

**ДЕЯКІ АСПЕКТИ
МУЗЕЙНО-АРХІВНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОВІДОМЛЕНЬ
НАДЗВИЧАЙНОЇ ДЕРЖАВНОЇ КОМІСІЇ
ПО ВСТАНОВЛЕННЮ І РОЗСЛІДУВАННЮ ЗЛОЧИНІВ
НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ У КИЄВІ
З ФОНДОЗБІРНИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941–1945 рр.**

Намагання сучасних істориків переосмислити визначальні події Другої світової війни пов'язані з необхідністю виявлення, вивчення й залучення до наукового обігу інформації архівних документів, які за часів СРСР залишалися недоступними для широкого загалу. Однією з проблем, яка нині потребує переоцінки науковцями, є злочини нацистів, здійснені на теренах України. Відразу з визволенням українських земель завдання щодо розслідування цих злочинів було покладено на плечі новоутвореної Надзвичайної державної комісії з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР (далі – НДК). Як наслідок, документи, що утворилися в результаті діяльності НДК, складають особливий щодо репрезентативності та змісту масив джерел.

У радянський час про НДК згадувалося у різноманітних енциклопедіях і побіжно у монографіях. Незважаючи на те, що матеріали, зібрані нею, використовувалися практично в усіх радянських книжках про німецький окупаційний режим, дуже мало відомо про саму Комісію. Автори наукових праць про НДК фактично переписували офіційну інформацію, яку було оприлюднено під час і відразу після війни. Відповідно до загальнорадян-

ської практики возвеличення ролі радянських органів та установ у війні проти нацистської Німеччини НДК прославляли за видатні результати в документуванні й розслідуванні німецьких злочинів часів війни [3, с. 434; 4, с. 787; 17, с. 270; 23; 28]. І лише у 80-х роках ХХ ст. відбулися зміни у висвітленні радянськими дослідниками діяльності НДК. У цей час з'явилися спогади С. Кузьміна [16]. У 90-х роках ХХ ст. умови життя населення на окупованій території, brutальне порушення усталеного укладу його життя, запровадження насильницької системи примусової праці, знищення й пограбування культурних цінностей українського народу з використанням документів НДК висвітлював у своїх працях М. Коваль [13; 14; 15].

Наближення до об'єктивних оцінок подій Другої світової війни, вільних від ідеологічних кліше та стереотипів минулого, притаманне українській історіографії після проголошення Україною незалежності. Підстави для нових поглядів і оцінок зумовили якісне оновлення й помітне розширення джерельної бази. Спроби відійти від традиційних ідеологічних схем здійснено науковцями Т. Себтою [25; 26; 27], М. Дубик [8], С. Гальчаком [6], Т. Пастушенко [21], І. Патриляком та М. Боровиком [22], у працях яких використано матеріали НДК, республіканської і обласних комісій сприяння НДК. Спеціально дослідженню діяльності НДК присвячено ряд праць та дисертаційна робота Є. Максимчука [18; 19; 20]. Дані з офіційних повідомлень та актів НДК про втрати, яких зазнала у війні Україна, використано в підсумковому томі історико-меморіального серіалу «Книга Пам'яті України» – «Безсмертя» [1].

Не залишилися осторонь вивчення діяльності НДК і зарубіжні історики. У своїх дослідженнях вони у першу чергу намагалися піддавати критичному аналізу усі матеріали НДК. І слід сказати, що ці статті мають дійсно альтернативний підхід у порівнянні з ідеологічно заангажованими оцінками радянського часу [2].

Джерельну базу дослідження складають матеріали, які зберігаються у фондах Меморіального комплексу.

У фондозбірні Меморіалу також відклався значний пласт джерел щодо діяльності НДК. Він використовується науковцями музею під час створення виставок та проведення музейно-освітніх заходів.

Мета дослідження – схарактеризувати матеріали фондового зібрання Меморіального комплексу, що стосуються діяльності НДК в Києві.

Але перш ніж перейти до опису колекції фондозбірні, доцільно сказати кілька слів про створення та діяльність НДК.

НДК була створена указом Президії Верховної Ради СРСР від 2 листопада 1942 р. Комісії надавалося право доручати відповідним органам проводити розслідування, опитувати потерпілих, збирати показання свідків та інші документальні дані, що відносяться до злочинних дій окупантів та їх спільників на території СРСР. Акти та повідомлення НДК стали одним з найважливіших доказів обвинувачення в Нюрнберзькому процесі [16, с. 12].

16 березня 1943р. було затверджено положення про Надзвичайну державну комісію, у якому повідомлялося, що НДК збирає документальні дані, перевіряє їх і в міру необхідності публікує матеріали про нацистські злочини і матеріальні збитки, вона видає розпорядження та інструкції з питань, які входять до компетенції комісії. Вказувалося, що в необхідних випадках НДК матиме своїх уповноважених у союзних республіках, які підпорядковуватимуться безпосередньо їй. Передбачалося, що до складання актів повинні залучатися представники радянських, господарських, профспілкових, кооперативних та інших громадських організацій, робітники, колгоспники і службовці.

Голова комісії – М. М. Шверник. Члени комісії: А. Жданов – партійний діяч; О. Толстой – радянський письменник; Є. Тарле – історик, академік АН СРСР; М. Бурденко – нейрохірург, академік АН СРСР; Б. Веденєєв – гідроенергетик, академік АН СРСР; Т. Лисенко – біолог і агроном, академік АН СРСР; І. Трайнін – юрист, академік АН СРСР; В. Гризодубова – льотчиця, Герой Радянського Союзу; Митрополит Київський і Галицький Микола (Ярушевич) [24, с. 96–98].

Відповідно до положення від 16 березня 1943 р. в республіках і областях також були створені місцеві комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників, які діяли в тісній співпраці й під керівництвом НДК. На початок 1944р. працювало 19 обласних і республіканських комісій [18, с. 7].

Головною установою на теренах України, яка займалася обліком економічних втрат та пограбувань, що завдали республіці гітлерівці, була Українська республіканська комісія зі встановлення збитків та злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками (далі УРК), яку було створено при управлінні Державними Архівами НКВС УРСР 12 листопада 1943 р. рішенням РНК УРСР. [50, с. 270].

УРК діяла через свої обласні відділи, які збирали дані про економічні збитки шляхом співпраці з спеціальними комісіями, що створювалися кожним підприємством та колгоспом. До цих комісій входили профспілкові діячі підприємств, відповідальні працівники, співробітники бухгалтерії та ін. Комісії фіксували розмір збитків двома актами. Один з актів залишався на підприємстві, другий (у двох копіях) спрямовувався до обласного представництва УРК та відповідного наркомату [7, с. 156].

З визволенням Києва 6 листопада 1943 р. у місті розпочала роботу Київська обласна і міська комісія сприяння НДК. Очолив Комісію Герой Соціалістичної Праці З. Сердюк. До її складу увійшли: священик Н. Скоропостижний, заслужена вчителька школи УРСР Н. Буриченко, представник НДК В. Шевцова, медичні експерти, професори Я. Пивовонський, Ю. Крамаренко, А. Зюкова та судово-медичний експерт, професор Н. Шепелевський [5, арк. 270]. Про статус Комісії та методи її роботи відомо дуже мало.

Оскільки в музеї зберігається комплекс Н. Буриченко, хотілося б зупинитися на її біографії детальніше.

Закінчила гімназію у м. Ростові. Разом із чоловіком учительвала в м. Дюрупинську Херсонської області, Ханжонківській (Нижньокринківській) селищній школі Сталінської (Донецької) області. Чоловік, директор Ханжонківської школи, помер у 1935 р. (пройшов Першу світову війну, мав поранення, хворів на туберкульоз). Н. Буриченко у січні 1937 р. представляла жінок Донбасу на Надзвичайному XIV з'їзді Рад УРСР, на якому було прийнято третю Конституцію УРСР. З 1937 р. працювала у Києві. Перший директор СШ № 133, заслужений учитель УРСР (1938 р.). Улітку 1941 р. отримала пропозицію партійних органів залишитися в Києві для організації підпільної роботи, але в останні дні оборони міста надійшло розпорядження терміново евакуюватися до Західного Казахстану у м. Уральськ. У листопаді 1943 р., відразу після визволення Києва, за наказом українського уряду повернулася додому. Відповідальний секретар Київської міської комісії сприяння Надзвичайній державній комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників (1943–1944 рр.). Її другий чоловік В. Шевцов, відповідальний секретар Республіканської комісії НДК, у 1943–1972 рр. – директор СШ № 6 (Куренівка, Київ).

Н. Буриченко була нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» [29, с. 65–66].

Саме документи з особистого архіву Нини Іванівни склали значну частину колекції НДК у фондозбірні Меморіального комплексу.

Одним з основних видів діяльності музею є формування та поповнення фондової колекції. Початок фондозбірні Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» поклав Державний історичний музей УРСР, нині – Національний музей історії України, який у 1974 р. передав близько 27 тисяч одиниць музейних предметів, серед них – експонати Республіканської виставки «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників» [49].

Нині колекція музею складається з основного фонду – понад 300 тис. одиниць і науково-допоміжного – близько 60 тис. Фондозбірня Меморіального комплексу посідає перше місце в Україні серед музеїв воєнно-історичного профілю. До неї належать раритети, що мають історичну цінність. Серед них – матеріали НДК.

Повідомлення Надзвичайної державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників у Києві, які зберігаються у фондозбірні Меморіального комплексу, умовно можна поділити на три групи: 1) акти та фотодокументи; 2) свідчення колишніх учасників і свідків подій; 3) публікації повідомлень НДК.

Найвагомішим складником серед документів є перша група, що відклалися у фондах Меморіального комплексу. Нині на зберіганні знаходиться

понад 30 оригінальних документів. Серед них слід згадати Акт про злочини окупантів на території заводу «Арсенал» [36] й фотографії з Сирецького концтабору та Бабиного Яру [40; 41; 42; 43; 44; 45; 46; 47; 48]. Особливо цінними є списки осіб, які загинули у Бабиному Яру в 1941–1943 рр. по Петровському (Подільському) районі м. Києва; списки осіб, що загинули в Києві за свідченнями житлоуправлінь; акти; списки, довідки Комісії [29, с. 6].

Під час збирання свідчень громадян місцеві комісії керувалися Інструкцією про порядок встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників, схваленою РНК СРСР 17 червня 1943 р. (Постанова № 667) [18, с. 8]. Підсумковими документами у ході фіксації злочинів були акти, складені на підставі заяв радянських громадян, опитування потерпілих, свідків, медичної експертизи, а також огляду місця, де було скоєно цей злочин. Формулярною вимогою актів як офіційних документів був точний опис учинених злочинів (часу, місця і способів їх вивчення) та наявність підпису осіб, які брали участь у їх складанні. В акті повинні були вказуватися також прізвище, ім'я, по-батькові, місце проживання осіб, які засвідчували факт вчиненого злочину. До актів додавалися всі документи, що стосувалися справи: заяви громадян, протоколи опитувань, висновки медичних експертів, фотознімки, листи радянських людей, вивезених у німецьке рабство, виявлені накази та розпорядження окупаційної влади та інші документи.

Фотоматеріали з музейної колекції були надруковані у науково-документальному виданні «Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення», підготовленому спільними зусиллями науковців Меморіального комплексу та Інституту історії України НАН України [11, с. 483–486].

Безумовний інтерес викликає друга група джерел – свідчення колишніх учасників і свідків подій – Д. Проничевої, Н. Білокриницької, В. Давидова, Л. Островського, Я. Стеюка, С. Берлянта та інших [29, с. 7].

Це своєрідні джерела міжособистісної комунікації, спрямовані на відтворення інформації великого психологічного впливу і призначені для оприлюднення. Збирання відомостей передбачалося шляхом опитування місцевих жителів – свідків злочинів та осіб, які знали місця страт. Свідчення громадян стосувалися бачених ними особисто злочинів нацистських загарбників проти мирного населення і військовополонених. Особливо цінними були свідчення людей, яким пощастило вижити у концтаборах, при масових розстрілах або втекти від примусового вивезення до Райху. Всі ці свідчення збиралися місцевими комісіями і вносилися до актів, згодом частина з них була надрукована у повідомленнях НДК та представлена на Нюрнберзькому процесі.

Цю групу джерел можна кваліфікувати як документи усної історії. Лише останнім часом дослідники розпочали вводити до наукового обігу новий вид історичних джерел – усну історію. Радянська школа джерелознавства

залишала поза увагою цей специфічний вид. І лише зі здобуттям Україною незалежності дослідники все частіше почали звертатися до нього. Нині краєзнавці здійснюють активну пошукову роботу, записують результати пошуків та на основі дослідницьких публікацій вводять до наукового обігу нові спогади з коментарями. Саме цей вид джерел зараз активно пропагується серед молодих науковців.

На сьогодні в багатьох куточках України діють різноманітні Центри з усної історії, які продовжують збирати матеріали для майбутніх досліджень. Завдяки сприянню Міжнародної громадської організації «Міжнародний фонд «Взаєморозуміння і толерантність» та її голови І. М. Лушнікова реалізовано уже не один проект з усної історії й світ побачили ряд книжок з цієї тематики.

Усю специфіку роботи з матеріалами усної історії описала Т. Заболотна. Зокрема вона відмічає: «...Усні та занотовані спогади вимагають особливого підходу від історика. Адже для їх обробки та використання слід застосувати широкий спектр методологічних прийомів – лексичний аналіз, семіотичні напрацювання, компаративні методи, соціологічний досвід «занурення» у життя досліджуваного. Подані автором документу факти та події містять певні символи, зрозумілі саме цій людині, вона вкладає у свої висловлювання часто тільки їй зрозумілий зміст. Тому перед істориком стоїть складне завдання – розшифрувати ці коди і таким чином наблизитися до розуміння викладеного інформантом, збагнути його внутрішній світ й природу людських взаємин, проникнути в історичну епоху. В той же час, дослідник має доволі критично підходити до цього джерела, так як воно характеризується високим рівнем суб'єктивізму. Адже людина намагається відтворити події, наголосити на певних фактах, з'ясувати своє місце в них і дати їм оцінку...» [9, с. 36].

З вище викладеного стає зрозумілим, що всі записи свідчень очевидців, і аудіо-, і паперові варіанти, які використовувалися в актах НДК, і нині потребують подальшого вивчення, але тепер уже як джерело усної історії.

Цікавою для науковців музею є й третя група джерел – видання повідомлень НДК.

Першими матеріали НДК стали друкувати офіційні періодичні видання. Так, у фондах музею зберігаються примірники газет «Радянська Україна», «Вперед, на Запад!», «Красная Звезда», «Мужество», «Сталинское племя», «Київська правда», «Известия» [30; 31; 32; 33; 34; 35; 36] тощо, на шпальтах яких друкувалися нариси про життя в окупованому Києві із залученням матеріалів Комісії та безпосередньо повідомлення НДК.

Перше найширше повідомлення НДК про злочини нацистів в окупованому Києві було надруковане в часописі «Известия» 29 лютого 1944 р. [10].

Зокрема у повідомленні НДК вказувалося про пограбування музеїв: «...У жовтні – грудні 1941 р. німці вивезли з лаври цінні експонати історичного музею, втому числі весь відділ зброї, що нараховував близько

4 000 предметів, серед них були унікальні речі, як, наприклад, шабля Стефана Баторія, вітрина запорізької зброї та інше; пограбували цінні експонати відділу історії України XV–XIX століть: грамоти, нумізматику, печатки, скло, фарфор, тканини: вивезли з архіву музею акти XV–XVIII століть і рукописи наукових праць. Частину експонатів німецькі солдати та офіцери брали собі «на згадку». Так, наприклад, німецький керівник історичного музею – Штампфусс – подарував генерал-комісару Магунії стародавні буси, які були викрадені з фондів музею. Штампфусс також украв декілька картин з колекції музею українського мистецтва...» [10].

Згодом матеріали газети з подробицями були надруковані в брошурі «Про руйнування та звірства, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками в місті Києві» [38].

У фондозбірні Меморіалу зберігається комплекс радянського історика, дослідника історії України періоду радянсько-німецької війни, професора, доктора історичних наук, заслуженого діяча науки УРСР Кузьми Кіндратовича Дубини, який у 1941–1943 рр. працював лектором ЦК КП(б)У в тилу, а з початком визволення українських земель, у 1943 р., очолив Державне видавництво політичної літератури. І саме тут у 1945 р. побачила світ книга «778 трагічних днів Києва», у якій читач уперше зміг прочитати про життя Києва за часів гітлерівського панування не сухими цифрами статистики, а літературною мовою. До війни К. Дубина також освоїв професію журналіста.

Але відразу слід зауважити, що цифри, які автор подає у своїй праці, точно повторюють дані з повідомлень НДК. До того ж, деякі розділи книги мають такі самі назви, як і розділи в повідомленнях НДК: «Масове винищення мирних громадян та радянських військовополонених», «Руйнування та пограбування культурних й історичних цінностей міста Києва» [39].

І це не дивно, адже прочитавши книгу Кузьми Кіндратовича, стає зрозумілим, що за основу ним було взято саме повідомлення НДК. Проте досить часто уже відомі цифри автор доповнює цитатами з німецьких документів. Так, перерахувавши вище згадувані цифри про пограбування колекції зброї київських музеїв, К. Дубина також цитує німецький циркуляр від 18 липня 1942 р. командувача німецьких тилових військ в Україні генерала авіації Кітцингера: «Українець був і залишається для нас чужим. Кожен простий, довірливий прояв інтересу до українця та його культурного існування йде на шкоду та послаблює ті істотні риси, яким Німеччина завдячує своєю міцністю та величністю...» [39].

Отже, проведений аналіз джерел із проблеми свідчить, що музейні предмети у фондах Меморіального комплексу, – неоціненне джерело не лише для поповнення експозиції музею, створення різноманітних виставок, але й для проведення наукових досліджень.

Наявна джерельна база є достатньою для проведення ґрунтовного наукового дослідження. Проаналізований джерельний комплекс фондо-

збірні Меморіального комплексу досить репрезентативний та змістовний. Уважне відношення, детальний джерелознавчий аналіз, співставлення цієї джерельної бази дозволяє використовувати повідомлення Надзвичайної державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників у Києві як музейно-архівне джерело.

Список використаних джерел:

1. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945. – К., 2000. – 944 с.
2. Бо Польсен Н. Розслідування воєнних злочинів «по-советськи». Критичний аналіз матеріалів Надзвичайної державної комісії / Н. Бо Польсен // Голокост і сучасність. – 2009. – № 1. – С. 27–45.
3. Большая Советская Энциклопедия: В 51 т. – 2-е изд. – Т. 47. – М.: 1957. – 669 с.
4. Великая Отечественная война 1941–1945 гг. – М., 1985. – 832 с.
5. Галузевий державний архів СБ України. – Ф. 7. – Оп. 8. (1983 р.). – Спр. 1. – Арк. 270–273.
6. Гальчак С. На узбіччі суспільства: остарбайтери Поділля у повоєнній Україні / С. Гальчак // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2010. – №34. – С. 269–281.
7. Двірна К. Архівні документи діяльності державний комісії України у 1944–1947 рр.: розслідування економічних втрат періоду окупації / К. Двірна, М. Главацький // Література та культура Полісся. – Вип. 63. – Ніжин, 2011. – С. 148–156.
8. Дубик М. До історії діяльності нацистських установ в Україні під час окупації у 1941–1944 рр. / М. Дубик // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – К., 1996. – Вип. 6. – С. 194–198.
9. Заболотна Т. Джерела вивчення повсякденного життя міської інтелігенції в роки нацистської окупації (на прикладі Києва) / Т. Заболотна // Сторінки воєнної історії України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – № 14. – С. 136–145.
10. Известия. – 1944. – 29 февраля.
11. Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2012. – 504 с.
12. Коваль М. Фашистская политика духовного, морально-политического подавления населения Украины и ее крах (1941–1944) / М. Коваль // Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: сборник научных трудов. – К., 1988. – С. 146–202.
13. Коваль М. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів / М. Коваль // УІЖ. – 1993. – № 9. – С. 13–28.
14. Коваль М. Доля української культури за «нового порядку» (1941–1944 рр.) / М. Коваль // УІЖ. – 1993. – № 11–12. – С. 13–28.

15. Коваль М. «Просвіта» в умовах «нового порядку» (1941–1944) / М. Коваль // УДЖ. – 1995. – № 2. – С. 37–42.
16. Кузьмин С. Сроку давности не подлежит. / С. Кузьмин – М.: Политиздат, 1986. – 206 с.
17. Лебедева Н. Подготовка Нюрнбергского процесса. / Н. Лебедева – М., 1975. – 238 с.
18. Максимчук Є. Діяльність державних комісій з розслідування злочинів нацистів на території України (1941–1951 рр.): типологічний склад та інформаційний потенціал джерельного комплексу.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007. – 12 с.
19. Максимчук Є. Документи про діяльність «Надзвичайної державної комісії по встановленню та розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників» в українських та російських архівах: характеристика джерельних комплексів / Є. Максимчук // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – 2007. – Вип. 9. – С. 167–179.
20. Максимчук Є. Огляд фонду Української республіканської комісії з обліку збитків і злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками / Є. Максимчук // Студії з архівної справи та документознавства. – 2006. – Т. 14. – С. 92–94.
21. Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) / Т. Пастушенко, НАН України. Інститут історії України. – К: Інститут історії України, 2009. – 284 с.
22. Патриляк І. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. / І. Патриляк, М. Боровик – Ніжин, 2012. – 590 с.
23. Правда. – 1942. – 2 ноября.
24. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. – июль 1956 г / под ред. к. ю. н. Мандельштам Ю. И. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1956. — С. 96–98.
25. Себта Т. Українські музеї під час окупації в роки Другої світової війни / Т. Себта // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип. 6. – К., 1996. – С. 130–137.
26. Себта Т. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000. – 25 с.
27. Себта Т. Документи Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга про діяльність в українських бібліотеках під час нацистської окупації (1941–1944 рр.) / Т. Себта // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Т. 4. – К., 1999. – С. 398–412.
28. Сеницын А. Чрезвычайные органы советского государства в годы Великой Отечественной войны / А. Сеницын // Вопросы истории. – 1955. – № 2. – С. 32–43.

29. Смірнова В. Інформаційно-довідковий покажчик «Бабин Яр. м. Київ. 1941–1943 рр.: колекція матеріалів у фондозбірні Меморіального комплексу» / В. Смірнова – К., 2013. – 70 с.

30. Фонди МКНМММ. – КН-4258. – Г-232.

31. Фонди МКНМІВВВ. – КН-21132. – Г-1433.

32. Фонди МКНМІВВВ. – КН-52842. – Г-10842.

33. Фонди МКНМІВВВ. – КН-56572. – Г-12345.

34. Фонди МКНМІВВВ. – КН-197479/13. – Г-71698/13.

35. Фонди МКНМІВВВ. – КН-215426. – Г-75845.

36. Фонди МКНМІВВВ. – КН-236636/2. – Г-78729/2.

37. Фонди МКНМІВВВ. – КН-12068. – Д-2260.

38. Фонди МКНМІВВВ. – КН-18818. – К-322.

39. Фонди МКНМІВВВ. – КН-79982. – К-7012.

40. Фонди МКНМІВВВ. – КН-7220. – Н-596.

41. Фонди МКНМІВВВ. – КН- 7221. – Н-597.

42. Фонди МКНМІВВВ. – КН-7223. – Н-598.

43. Фонди МКНМІВВВ. – КН-7224. – Н-600.

44. Фонди МКНМІВВВ. – КН-7225. – Н-601.

45. Фонди МКНМІВВВ. – КН-10228. – Н-2458.

46. Фонди МКНМІВВВ. – КН-213026. – Н-28730.

47. Фонди МКНМІВВВ. – КН-10237/1-2. – Ф-2467/1-2.

48. Фонди МКНМІВВВ. – КН-10238/1-2. – Ф-2468/1-2.

49. Фондові колекції Меморіального комплексу [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://warmuseum.kiev.ua/ukr/kolek.shtml> (станом на 10 вересня 2013 р.).

50. Яременко В. Джерельна база та історіографія проблеми спалених українських сіл (1941–1944 рр.) / В Яременко // Національна та історична пам'ять: Збірник наукових праць. – Вип. 3. – К., 2012. – С. 268–290.

УДК 355.48(477.5)«1943»:069.51

Даценко С. Ф.

НАС БУЛО ВІСІМНАДЦЯТЬ... ІСТОРІЯ ОДНОГО ЕКСПОНАТА

Серед багатогранної фондової колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» окреме місце посідають листи учасників війни, безпосередніх її свідків. Фронтіві епістолярії є надзвичайно цінним джерелом для вивчення природи війни, її впливу на суспільство в цілому й окремих його членів зокрема. Їх цінність зумовлюється особливостями походження, оскільки вони належать конкретному авторові, а відтак відображають безпосереднє сприйняття ним навколишнього світу, історичних подій і явищ. Окрім того, листи як

матеріали особового походження нерідко містять такі відомості, яких немає в інших джерелах, а їхнє використання дає змогу більш детально й колоритно відтворити як окремі події, так і їхні характерні риси й особливості.

Фронтіві листи можна назвати найбільш людяними документами періоду Другої світової війни, що розкривають безліч різноманітних питань, дають змогу простежити зміни у сприйнятті війни безпосередніми її учасниками в різні періоди війни, роздуми, вчинки й долі конкретних людей [11, с. 88].

Дослідження епістолярної спадщини здійснювалося як у радянській історіографії, так і на пострадянському просторі [1; 4; 7; 19; 20]. Окремо слід назвати наукові висліди, що зачіпають порушену проблему в музеєзнавчій площині [8; 10; 11; 12; 13; 15; 16; 18; 21; 22; 23].

Епістолярна колекція Меморіалу налічує понад 8 000 музейних одиниць [7]. Серед них – листи з фронту в тил, з тилу на фронт, з фронту на фронт. Авторами їх є і видатні воєначальники, і маловідомі особи, проте ці документи й донині вражають тим, що допомагають відтворити навіть не самі події (адже про них чимало сказано істориками), а подих часу, атмосферу того чи іншого епізоду, те, що губиться за скупими рядками офіційних повідомлень і донесень воєнної пори.

3-поміж восьмитисячної колекції фронтівих епістол окреме місце належить листам, які були написані не просто в період воєнного часу, а в екстремальній ситуації, на межі життя та смерті в останні хвилини життя. Це так звані «похоронки» на самого себе. Таких документів у фондовій колекції музею обмаль – лише 3 од. [7]. Науковці Меморіального комплексу успішно поєднують різноманітні наукові дослідження цього джерельного масиву з його широким практичним використанням. Ці унікальні епістолярні свідчення займають певне місце в головній експозиції Меморіалу, експонуються на численних виставках.

Акцентним експонатом виставкових проєктів «Ой Дніпро, Дніпро», «І пам'ять, і слава», «Війна. Документ. Пам'ять. Маловідомі сторінки» і багатьох інших стала записка рядового М. С. Чикилевського, учасника форсування Дніпра, написана ним далекого 1943 р. Метою цієї розвідки є реконструкція життєвого і бойового шляху Михайла Чикилевського та його родини за посередництва просопографічного методу.

Нагадаємо історію цього унікального експоната. Знайдений він у 1963 р. на березі Дніпра в м. Запоріжжя жителем міста. Своє послання фронтівих уклав у скляну пляшку та віддав на волю дніпровських вод. Через одинадцять років, у 1974 р., документ потрапив до Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Наукові співробітники музею провели реставрацію та консервацію цього рукописного джерела. Адже за час перебування його у воді та експонування в місцевому краєзнавчому музеї він був значно пошкоджений, мав порушену структуру паперу, текст вигорів.

Записка написана на розлінованому аркуші, ймовірно, канцелярської книги розміром 10x11 см. Записи зроблені з обох боків аркуша хімічним олівцем. Почерк автора рівний, акуратний, добре читається. Адресант записки, судячи зі змісту, людина освічена, грамотна, пише без граматичних помилок, вихована в дусі свого часу. Текст телеграфний, не містить жодного розділового знака, ніби автор намагався якомога швидше повідомити про свою можливу загибель, висловити емоції, переживання, використати можливість попроситися зі знайомими, друзями й родиною. Зважаючи на унікальність описаного рукописного джерела, спробуємо представити цей історичний документ без купюр, мовою оригіналу: «Прощайте товарищи Умираем за нашу любимую Советскую Родину Союз Советских Социалистических Республик Пишу это перед форсированием Днепра в районе Киева 1943 г Подразделение солдат в количестве 18 человек. Я сам рождения Черниговской области Менский район село Степановка Чикилевский Михаил Семенович». Записка була вложена в інший клаптик папери з написом: «Кто и когда найдет сообщите родным».

Науковцями Меморіалу одночасно було розпочато науково-дослідну та пошукову роботу. Вдалося встановити, що рідні Михайла Семеновича дотепер проживають у с. Степанівка. Завдяки їхнім спогадам реконструйовано деталі довоєнного та воєнного життя Михайла Семеновича. У подружжя Семена Порфіровича та Килини Трохимівни Чикилевських було троє дітей: Михайло (1922 р. н.), Віталій (1925 р. н.) та Ольга (1928 р. н.).

Михайло Семенович Чикилевський народився в 1922 р. у с. Степанівка Менського району Чернігівської області. До лав Червоної армії призваний у червні 1941 р. Менським РВК Чернігівської області. З перших днів Великої Вітчизняної війни на фронті. У складі 9-ї армії Південного фронту – учасник оборонних боїв на Півдні України, Донбасі. У жовтні 1941 р. потрапив у оточення, згодом у полон. Через деякий час Михайлові Семеновичу вдалося втекти з табору для військовополонених. Окуповану територією пробирався до рідного села. На теренах Чернігівської області його знову впіймали й направили до табору для військовополонених у м. Новгород-Сіверський. Проте й там він надовго не затримався, через деякий час утік і прийшов до свого села. Його брат згадує: «Михайло прийшов пізньої осені, вже було холодно. Він був дуже слабкий». Зі слів брата стало відомо, чим займався Михайло Семенович під час окупації: «Неподалік села знаходився партизанський загін (Партизанський загін імені Й. В. Сталіна Першого Чернігівського партизанського з'єднання. – Авт.) ... Михайло знайшов партизанів та встановив з ними зв'язок. Неодноразово передавав важливу інформацію, продукти харчування, навіть брав участь в одній бойовій операції. У 1942 р., коли загін дислокувався у район Коряківки, Михайло також хотів піти з партизанами, але батько просив його залишитися, бо боявся, що можуть постраждати всі члени родини. І Михайло залишився...» [2].

Що ж відбувалося в цей час на фронті? 26 серпня 1943 р. війська Центрального фронту під командуванням генерала армії К.К. Рокосовського прорвали оборонні укріплення противника в районі м. Севськ Брянської області та, розвиваючи наступ, ввійшли на територію України. Ворожі війська намагалися зупинити атаку, використовуючи водні рубежі річок Десни, Сожу, Дніпра та Прип'яті для створення так званого Східного валу. Основними напрямками удару Червоної армії були Новгород-сіверський, який знаходився у смузі дій 65-ї армії, а також частини сил 48-ї та 60-ї армій. Підрозділи 60-ї армії завдавали удари на конотопсько-бахмацькому напрямі. Наземні війська підтримувала 16-а повітряна армія.

За рішенням Ставки ВГК 6 вересня 1943 р. на підсилення Центрального фронту були направлені 6-а та 61-а армії. 6-а армія вводилася в бій з Оболонського плацдарму; 61-а – на ділянці між 65-ою та 13-ою арміями на чернігівському напрямі. 18 вересня її підрозділи форсували р. Десна й далі наступали на Чернігів. Одночасно частини 61-ї армії спільно з підпорядкованим їй 7-м гвардійським кавалерійським корпусом брали участь у визволенні Менського та Сосницького районів. Пересувні загоны форсували р. Снов та створили умови для наступу частин 9-го гвардійського, 29-го та 89-го стрілецьких корпусів армії. 18 вересня вони підійшли до с. Жовтневе й оволоділи ним. Продовжили просування на менському напрямі. Оточили місто з півночі та півдня й до кінця дня визволили Мену від ворога. Наступного дня були визволені Киселівка, Синявка, Березна та інші села району.

На світанку 21 вересня підрозділами 13-ї та 61-ї армій Центрального фронту ударом із трьох сторін – сходу, півдня та заходу – розпочався наступ на Чернігів. Уже до кінця дня обласний центр був визволений. Із втратою Чернігова ворог позбувся важливого опорного пункту на шляху до Дніпра. Цього самого дня передові частини 65-ї та 61-ї армій визволили м. Щорс і вийшли до р. Снов.

Михайла Семеновича Чикилевського призвали до лав Червоної армії разом із братом. Як згадує Віталій Семенович, сталося це у вересні 1943 р.: «Нас із братом забрали після визволення села до Сосницького військкомату, так як наш (Менський РВК. – Авт.) ще не був готовий. Там нас протримали днів п'ять – сім, а потім Михайла забрали до Любеча на Дніпро, а я ще залишився» [2].

Михайло Чикилевський потрапив до складу штурмового батальйону 1181-го стрілецького полку 356-ї стрілецької дивізії 61-ї армії Центрального фронту, яка в цей час вела бої на території Ріпкинського району Чернігівської області. 25 вересня 1943 р. бійці 356-ї стрілецької дивізії підійшли до с. Ріпки (нині смт Ріпки). Намагаючись утримати село, нацистські війська при підтримці танків та артилерії впродовж дня тричі контратакували наступаючі війська. 26 вересня підрозділи 1183-го та 1185-го стрілецьких полків визволили с. Ріпки.

Напередодні 24 вересня 1943 р. закінчилися бої за одне з найстаріших поселень на берегах Дніпра с. Любеч Ріпкинського району (нині смт Любеч). Під час визволення села загинуло 262 воїни 61-ї армії Центрального фронту, які поховані в братській могилі на території смт Любеч [9]. На захопленому плацдармі розпочалася підготовка до форсування Дніпра. Упродовж 26.09–01.10.1943 р. частини 61-ї армії переправлялися через Дніпро, долаючи шалений опір ворога, який не хотів залишати своїх позицій на правому березі. М. С. Чикилевський разом з іншими новобранцями, фактично без підготовки, на підручних засобах, форсував Дніпро у складі штурмової групи. Опинившись у безвихідному становищі та добре усвідомлюючи, що шансів вижити мало, Михайло Семенович власноруч написав на себе сповіщення про загибель. Проте в цьому бою йому вдалося вижити. На жаль, прізвища бійців, які переправлялися через Дніпро разом із М. С. Чикилевським, не встановлені. Невідомо, хто з них загинув, а хто вижив. Відомо лише, що втрати 356-ї стрілецької дивізії в період від 20 до 30 вересня 1943 р. становлять 368 осіб [5]. У дивізійному донесенні серед прізвищ загиблих лише двоє військовослужбовців, які були призвані з території України, – це мешканці Дніпропетровської та Миколаївської областей. Чи були серед учасників цих боїв жителі Чернігівщини, які, як і брати Чикилевські, пішли з частинами, що їх визволяли, чи були серед них загиблі – невідомо.

Досліджуючи долю Михайла Чикилевського, вдалося встановити, що в жовтні–листопаді 1943 р. рядовий М. С. Чикилевський, стрілець 1181-го стрілецького полку 356-ї стрілецької дивізії 89-го стрілецького корпусу 61-ї армії Центрального фронту, брав участь у визволенні білоруської землі. 15 жовтня 1943 р. війська 61-ї та 65-ї армій Центрального (від 20 жовтня – Білоруського) фронту відновили наступ, форсували р. Дніпро в районі с. Лоїв (нині смт Лоїв) Гомельської області. З плацдарму Нивки – Глушець – Деражичі продовжили наступ на гомельському напрямі. 28 листопада 1943 р. у бою за с. Тунівщина Хойницького району Гомельської області Михайло Семенович загинув [3]. У дивізійному донесенні зафіксовано прізвища 315 військовослужбовців. Серед них 128 – з території України, призвані з визволених районів Чернігівської області. Найбільша кількість – 66 осіб – з Тупичівського (нині Городнянського) району, з Чернігівського – 16 осіб, Менського – 13, Сосницького – 11, Ріпкинського – 11 осіб [6]. Проте це лише одне донесення. На білоруській землі – десятки обелісків, які присвячені локальним боям осені 1943 р. Ці пам'ятники підкреслюють масштаб і трагізм тих подій.

У воєнний час останки М. С. Чикилевського перепоховані в братській могилі в м. Хойники Гомельської області. У фондах Меморіального комплексу вдалося віднайти сповіщення про його загибель [24].

Родина Чикилевських передала до фондозбірні Меморіалу єдине фото Михайла Семеновича та матеріали, що відтворюють бойовий і життєвий

шлях його батька та брата. Нам стало відомо, що Семен Чикилевський – учасник Першої світової війни, на фронтах якої втратив кисть правої руки. Незважаючи на свою ваду, був гарним стрільцем, брав участь у громадянській війні. Зі створенням колгоспу вступив до його складу одним із перших, пропрацював там десять років. Помер у 1946 р.

Молодший брат Михайла Семеновича, Віталій Чикилевський, після двотижневої підготовки в 251-му армійському запасному стрілецькому полку 61-ї армії Центрального фронту був відправлений на фронт. Рядовий В. С. Чикилевський, телефоніст телеграфно-кабельного взводу 21-ї окремої роти зв'язку 55-ї стрілецької дивізії 29-го стрілецького корпусу 61-ї армії Центрального фронту, брав участь у форсуванні р. Десна, р. Сож, визволенні білоруських міст, боях на території Прибалтики. У жовтні 1944 р. нагороджений медаллю «За бойові заслуги». У нагородному листі зазначено, що 7 жовтня 1944 р. під час боїв на підступах до м. Рига (Латвія), в умовах лісисто-гірської та болотистої місцевості під шквальним вогнем противника відремонтував 13 розривів лінії зв'язку. Своїми діями рядовий В. С. Чикилевський сприяв безперебійному зв'язку штабів 107-го та 228-го стрілецьких полків 55-ї стрілецької дивізії [14]. Після визволення м. Рига та виходу до Балтійського моря 55-а стрілецька дивізія була переформована в 1-шу дивізію морської піхоти Балтійського флоту та передислокована на півострів Порккала-Удд (Фінляндія), де розміщувалася радянська військово-морська база. Рядовий В. С. Чикилевський, електрик-зв'язківець 2-го окремого батальйону зв'язку морської піхоти 1-ї дивізії морської піхоти Балтійського флоту, перебував на службі до 1948 р. Після демобілізації повернувся до рідного села, одружився, має три дочки [2].

Отже, один лише передсмертний лист із багатомільйонного епістолярно-джерельного комплексу доби воєнного лихоліття допоміг науковцям Меморіалу не лише встановити життєвий та бойовий шлях Михайла Чикилевського, а й у загальних рисах окреслити сімейний портрет однієї пересічної української родини.

Перед загрозою смертельної небезпеки люди намагаються не лише сказати найважливіші слова рідним, а й просто залишити спомин про себе, щоб не згинутися, не загубитися без сліду в жахливій віхолі війни. Ця записка-лист сприймається не лише як фіксація конкретної людської долі, а й як узагальнений образ звитяги і жертвності воїнів-українців.

Список використаних джерел:

1. Великая Отечественная в письмах / Сост. В. Г. Гришин. – М.: Политиздат, 1982. – 351 с.
2. Генеральний каталог. Чикилевський В. С. // Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 років» (далі – Фонди МКНМІВВВ).
3. Генеральний каталог. Чикилевський М. С. // Фонди МКНМІВВВ.

4. Говорят погибшие герои. Предсмертные письма советских борцов против немецко-фашистских захватчиков (1941–1945 гг.). – М.: Политиздат, 1975. – 511 с.

5. Донесения о потерях рядового и сержантского состава 356 стрелковой дивизии за период 20–30.09.1943 г. // <http://obd-memorial.ru> [электронный ресурс].

6. Донесения о потерях рядового и сержантского состава 356 стрелковой дивизии за период 20–30.11.1943 г. // <http://obd-memorial.ru> [электронный ресурс].

7. Інвентарна книга групи зберігання «Документи» // Фонди МКНМІВВВ.

8. Іонова Т. Б. Листи з лівого берега Дніпра (до історії Ясногородського плацдарму, із нових надходжень музею) / Т. Б. Іонова // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Ч. 2. – С. 169 – 181.

9. Історія міст і сіл України. Чернігівська область / Під ред. О. І. Дериколенка. – К., 1972. – С. 580.

10. Легасова Л. В. Друга світова війна і Україна. Музейний аспект теми / Л. В. Легасова, Н. О. Шевченко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 20–31.

11. Легасова Л. В. Друга світова війна і Україна. Музейний аспект теми / Л. В. Легасова, Н. О. Шевченко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 87–102.

12. Легасова Л. В. Непрочитані листи 1941 року – унікальний джерельний комплекс / Л. В. Легасова // Архіви України. – 2010. – № 2. – С. 144–154.

13. Листи з фронту. 3 фондів Дніпропетровського історичного музею імені Д. І. Яворницького. Каталог / Авт.-упоряд.: В. М. Сацута. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2007. – 68 с.

14. Наградной лист к медали «За боевые заслуги» // <http://podvignaroda.mil.ru> [электронный ресурс].

15. Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; редкол.: Л. В. Легасова (кер. проекту) та ін. – Київ, «Аеростат», 2012. – 504 с.: іл.

16. Пасічко Я. Листи на Харківщину: короткий джерелознавчий зріз (за епістолярною колекцією «Непрочитані листи 1941-го») / Я. Пасічко // Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (15 грудня 2010 р.): Зб. наук. праць / За заг. ред. В. В. Карпова. – К.: Національний військово-історичний музей України, 2010. – С. 407 – 412.

17. Пастушенко Т. В. Листи як джерело вивчення проблеми українських «остарбайтерів» періоду Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 70 – 76.

18. Погоріла Т. М. Передсмертні листи та записки за матеріалами фондového зібрання Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» / Т. М. Погоріла // Архіви України. – 2013. – № 2. – С. 114 – 121.

19. Последние письма с фронта. 1941 год: Сборник. – Т. 1 / Гл. ред. кол.: Стефановский Г. А. (пред.) и др. – М.: Воениздат, 1991. – 454 с.

20. Ришин А. Г. Я пишу тебе из сорок первого... / Сост. М. В. Тунгускова. – М.: Мысль, 1990. – 187 с.

21. Смолярчук Н. О. З думою про Україну. Огляд листів з музейної колекції / Н. О. Смолярчук // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Ч. 2. – С. 214 – 228.

22. Смолярчук Н. О. Огляд листів з колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» / Н. О. Смолярчук, М. Ю. Шевченко // Роль і місце Корсунь-Шевченківської наступальної операції в звільненні Правобережної України. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Корсунь-Шевченківської битви. 11 лютого 2004 р. / Редкол.: П. Я. Степенькіна (відп. ред.) та ін. – Корсунь-Шевченківський, 2004. – С. 26 – 48.

23. Фоміна В. П. Методика експонування рукописних писемних джерел у Меморіальному комплексі. / В. П. Фоміна // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – 2013. – № 1. – С. 14–35 // <http://vim.gov.ua> [електронний ресурс].

24. Чернігівська область. – Менський РВК. – Спр. 4. – Арк. 388.

УДК [930.253:94](477-25) «1943»

Мягкий І. М.

**ПРО ВИЗВОЛЕННЯ СТОЛИЦІ УКРАЇНИ –
М. КИЄВА ВІД НІМЕЦЬКИХ ОКУПАНТІВ
МОВОЮ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ
(огляд документів ЦДАВО України)**

6 листопада 2013 р. виповнюється 70 років з дня визначної дати в житті народу України — звільнення нашої столиці військами 1-го Українського фронту від німецьких окупантів. Глибше усвідомити значення цієї історичної події, дізнатися про деякі важливі або цікаві подробиці нам допомагають архівні документи. Немало рідкісних документів тієї знаменної доби зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). В даній статті розглядаються документи окремих фондів ЦДАВО України, а саме: Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни (ф. 4620), Рада Міністрів УРСР (ф. 2),

Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських адміністративних установ, армійських груп та їх тилових охоронних підрозділів, що діяли на окупованих східних територіях (ф. КМФ-8).

Одним з найбільш значущих документів доби є копія наказу Верховного Головнокомандувача Й. Сталіна від 6 листопада 1943 р. генералові армії Ватутіну про оволодіння військами 1-го Українського фронту м. Києвом [1, арк. 237–243]. Значущість його полягає в тому, що в наказі перераховані військові частини всіх родів військ, які відзначилися під час штурму столиці України і за що багатьом з них було присвоєно почесне звання «Київських». Дозволимо собі згадати лише про піхотинців 60-ї армії та танкістів 3-ї гвардійської танкової армії. Тепер можна навести витяг з тексту самого наказу:

*Наказ Верховного Головнокомандувача
генералові армії Ватутіну*

Війська 1-го Українського фронту, в результаті проведеної операції з сміливим обхідним маневром, сьогодні, 6 листопада, на світанку штурмом оволоділи столицею Радянської України, містом Київ – найбільшим промисловим центром і найважливішим стратегічним вузлом оборони німців на правому березі Дніпра.

Із взяттям Києва нашими військами захоплено найважливіший плацдарм на правому березі Дніпра, що має важливе значення для вигнання німців з Правобережної України.

В боях за визволення міста Києва відзначилися війська генерал-полковника Москаленка, генерал-лейтенанта Черняховського, танкісти генерал-лейтенанта Рибалка, льотчики генерал-лейтенанта авіації Красовського і артилеристи генерал-майора артилерії Королькова».

У наступних рядках цього наказу перераховуються дивізії, корпуси, бригади, полки та батальйони, що особливо відзначилися під час штурму м. Києва.

«На відзнаку здобутої перемоги з'єднанням і частинам, що відзначилися в боях за визволення міста Києва, надати найменування «Київських» (далі – перерахування саме цих частин).

«Сьогодні, 6 листопада, о 17 годині столиця нашої Батьківщини від імені Батьківщини салютує нашим доблесним військам, що визволяли місто Київ, двадцятьма чотирма артилерійськими залпами з 324 гармат.

За відмінні бойові дії оголошую подяку всім керованим Вами військам, що брали участь в боях за визволення міста Київ.

Вічна слава героям, що полягли в боротьбі за свободу і незалежність нашої Батьківщини!»

*Верховний Головнокомандувач
Маршал Радянського Союзу*

Й. Сталін

6 листопада 1943 р.

Недарма в першій частині наказу обидва генерали – і Черняхівський, і Рибалко названі окремо. Так було відзначено особливу заслугу цих офіцерів та очолюваних ними військ у визволенні столиці України. Доречно зазначити, що в ЦДАВО України зберігається цікавий біографічний матеріал обох командувачів.

Документи, які сформовані в одну архівну справу ф. 4620, розповідають про бойовий і життєвий шлях двічі Героя Радянського Союзу, уродженця с. Оксанина, Уманського району, Черкаської області, генерала армії Івана Даниловича Черняхівського [2, Спр. 50]. Саме його 60-а армія на час штурму м. Києва займала плацдарм на Дніпрі, на північ від столиці України, і безпосередньо брала участь у її визволенні.

Серед документів справи цікавими є спогади про І.Д. Черняхівського його рідних та товаришів по службі, листи самого Івана Даниловича до своєї родини, зокрема, й ті, що написані у перші роки війни. Однак, особливим чином серед всіх документів цієї справи, можна відзначити фотографії [3, конверт № 19]. Це, насамперед, зменшена фотокопія грамоти Президії ВР СРСР про присвоєння генерал-лейтенанту Черняхівському першої Золотої Зірки Героя Радянського Союзу (далі – текст грамоти дослівно):

«Герою Радянського Союзу тов. Черняхівському Івану Даниловичу.

За Ваш геройський подвиг, виявлений під час форсування річки Дніпро на північ від Києва, міцне закріплення плацдарму на західному березі річки Дніпро,

Президія Верховної Ради СРСР своїм указом від 17 жовтня 1943 р. надала Вам звання Героя Радянського Союзу»;

• індивідуальне фото генерал-лейтенанта Черняхівського, зроблене у 1943 р., ще до отримання ним першої Золотої Зірки Героя Радянського Союзу;

• фото музейної експозиції, де демонструвалися особисті речі – шинель, нагороди та особиста зброя(шабля) генерала;

• фото генерала І. Д. Черняхівського, зроблені під час військових нарад.

Цей же фонд містить цінні біографічні матеріали ще одного українця – безпосереднього учасника штурму столиці України, уродженця с. Малий Істороп, Лебединського району, Сумської області, Павла Семеновича Рибалка [4, Оп. 3, Спр. 46]. Двічі Герой Радянського Союзу, маршал бронетанкових військ П.С. Рибалко (це звання він отримав вже у 1945 р.) на час визволення Києва обіймав посаду командувача 3-ї гвардійської танкової армії у складі 1-го Українського фронту. Свою першу Золоту Зірку Героя Радянського Союзу він отримав саме за форсування Дніпра, а Указ Президії ВР СРСР про присвоєння йому цього звання було видано 17 листопада 1943 р.

Про роль генерала Рибалка під час переправи його військ через Дніпро залишилися цінні письмові свідчення його молодшого брата – Петра Семеновича. В своїх спогадах останній писав про брата-героя так:

«...Багато захоплення висловлювали різні люди з приводу того, як брат Павло організував переправу через Дніпро у 1943 р. Він керував цією переправою сам, особисто. Він не втрачав жодної миті даремно, намагався виграти час...» [4, арк. 8а].

В цій же справі можна ознайомитися з рідкісними особистими фото Павла Семеновича. Одне з них – в однострої генерал-майора Червоної Армії, зроблено, приблизно, в 1941–1942 рр. (до введення погонів); друге – зроблено у 1945 р., після отримання високого звання маршала бронетанкових військ [4, арк. 22-23].

Говорячи про звільнення м. Києва від німецьких окупантів, не можна не згадати про роль в цій справі партизанського руху. Вже на початку 1943 р., саме в той час, коли радянські війська вели бої за звільнення багатьох українських міст та сіл, Український Штаб Партизанського Руху (далі УШПР), узгоджуючи свої дії з діями армії, значно активізує партизанський рух і на київському напрямку. Прямим свідченням цього є документи з ф. 2 ЦДА-ВО України. Так, один з них – «Довідка про хід виконання партизанськими загонами України весняно-літнього плану бойових дій з 1 квітня по 1 серпня 1943 р.» за підписом начальника УШПР Т. Строкача, 14.08.43 р. був направлений на ім'я Голови Ради Народних Комісарів УРСР Л. Корнійця. Ось декілька уривків з цього документу:

«До 1.04.43 р. було закінчено в основному перекидання великих з'єднань партизанських загонів на Правобережжя України.

Одночасно на Лівобережжя були виведені з Хінельських та Клетнянських лісів партизанські загоны Попудренка, Салая та інші. для бойових дій та організації зв'язку з партизанськими загонами, що діють у східній частині Київської та західній частині Чернігівської областей.

На цей час створені обласні штаби партизанського руху в Київській, Житомирській та інших областях» [5, арк. 1, 2].

У розділі тієї ж вищезгаданої «Довідки...» – «Зміни завдань партизанським загонам» дізнаємося, зокрема, про таке:

«У зв'язку з обстановкою, що змінилася та з метою розширення партизанського руху в Прикарпатській Україні, південних та південно-західних областях України були частково змінені та розширені завдання існуючим, а також поставлені завдання нещодавно сформованим з'єднанням та загонам...

З'єднанню генерал-майора Сабурова (2117 чол.), замість виходу в Станіславську область, поставлено завдання діяти у східних районах Житомирської, західних районах Київської та північних районах Вінницької областей і впливати на залізничні вузли: Козятин, Фастів, Коростень, Київ. Вказані вузли та залізничні лінії, що ведуть до цих вузлів, з'єднанням т. Сабурова вже розвідані і освоєні...

З'єднанню генерал-майора Наумова (400 чол.), замість рейду в Черновицьку область, здійснити рейд по південній частині Житомирської, Київської та північній частині Кіровоградської областей, із завданням

Битва за Дніпро та визволення Києва

встановлення зв'язку з діючими партизанськими загонами, мінування залізничної лінії Фастів-Знаменка, впливу на судноплавство по річці Дніпро та організації нових партизанських загонів...

З'єднанню т. Ушакова (510 чол.), сформованому на базі загону, виділеного із з'єднання Сабурова, впливати на залізничну лінію Київ-Фастів-Біла Церква, після чого вийти в район Кіровоградської області...

З'єднанню т. Покровського, нещодавно сформованому на базі колишнього партизанського загону ім. Чапаєва (112 чол.) – вийти на територію Київської області для активізації партизанського руху та організації диверсій на залізничних лініях, що підходять до Київського вузла.

З'єднанню т. Тарануценка (1732 чол.) – організувати диверсії на річках Дніпро та Прип'ять (в межах УРСР), на залізничних лініях: Київ-Тетерев та Чернігів-Овруч і на шосе в цих районах.

З'єднанню т. Бовкун (1500 чол.) поставлено завдання впливати на залізницю Київ-Ніжин-Бахмач, шосе Київ-Чернігів та на судноплавство противника по річці Десна, на ділянці Київ-Чернігів» [5, арк. 13–16].

В цій же справі можна знайти й письмові свідчення про ефективність дій партизанів восени 1943 р. на різних гілках київської залізниці та переправах через Дніпро. Ці документи носять назву спецповідомлення від УШПР і направлялись вони теж на ім'я Голови РНК УРСР Л. Корнійця. Ось витяг з одного з них:

«...За даними на 22.09.43 р. українськими партизанськими загонами пущено під укіс 20 військових ешелонів противника (зокрема, на київських гілках):

Київ – Коростень – 8

Київ – Полтава – 2

Київ – Фастов – 6

У бойових діях та аваріях вбито 1034 німецьких офіцера та солдата...» [5, арк. 62].

Наступне спецповідомлення надійшло таке:

«...За даними, що надійшли за 24.09.43 р. українськими партизанськими загонами у бойових діях та аваріях ешелонів знищено 318 німецьких і мад'ярських офіцерів та солдатів.

Пущено під укіс 12 військових ешелонів (серед них на лінії Київ-Ніжин – 2)

...Виконуючи наказ УШПР, партизанське з'єднання «За Батьківщину» (командир Бовкун) забезпечило переправу частин Червоної армії через річку Десна в районі Остра і через річку Дніпро в районі Сорокошичі (90 км на північ від Києва). Про забезпечення переправи доніс командувач 17-го корпусу генерал-лейтенант Бондарев» [5, арк. 61].

Таким чином, вищенаведені документи з ф. 2 ЦДАВО України яскраво демонструють наскільки вагомий внесок зробили партизани у справу визволення столиці України.

Восени 1943 р. події навколо можливого прориву радянськими військами німецької «Дніпровської лінії» набули широкого розголосу, в тому числі й у міжнародній пресі. Цікаве радіозведення, що надійшло 4 жовтня 1943 р. з Лондона, збереглося в документах архіву:

«Кореспондент агентства Рейтер з Цюриха повідомляє, що радянські війська займають позиції на Дніпрі в районі на південь від Орші до Дніпропетровська, тобто по фронту довжиною більше ніж 600 км...

Радянська авіація розвиває свої операції в районах на південь від Запоріжжя та на схід від Києва. Її удари для німців в теперішній час є досить відчутними...

Газета «Таймс» вмістила в сьогоднішньому номері статтю, яка детально аналізує становище на Східному фронті. В статті зауважується, що завтра виповнюється три місяці від початку літнього наступу радянських військ на Сході. Особливу увагу приділено боям на Дніпрі. Автор статті підкреслює, що за декілька днів буде з'ясовано – чи буде Дніпро форсований ще до зими, чи його форсування увійде до плану зимового наступу радянських військ. Автор зауважує, що з форсуванням Дніпра виникають великі труднощі у зв'язку з могутніми укріпленнями, побудованими німцями на західному березі, що вимагає спочатку сильного руйнування авіацією, і лише після цього війська інших родів могли б розгорнути операції з форсування Дніпра у широкому масштабі, тобто від його верхньої до нижньої течії» [5, арк. 78–79].

Для об'єктивного усвідомлення буремних подій, які восени 1943 р. відбували навколо столиці України, документи архіву дають змогу розглянути ситуацію і, так би мовити, з протилежної — німецької сторони. Таку можливість надають документи ф КМФ-8.

Загалом саме цей фонд становить великий інтерес як для дослідників історії Другої світової війни в цілому, так і окремих її подій на території України. Це пояснюється насамперед широтою матеріалів, представлених в ньому, хоча в основній частині документів цього фонду все таки йдеться про бойові дії саме на західних територіях колишнього СРСР (Прибалтика, Білорусія та Україна).

Не менш цікавою є й сама історія виникнення фонду. Наприкінці Другої світової війни ці документи потрапили до рук американського командування як військові трофеї, а після війни були передані в Національний архів США, де їх використали для створення мікрофільмів.

У 1960 р. на основі цих мікрофільмів були видані каталоги, що надійшли у продаж.

Вже у січні 1965 р., згідно із замовленням Інституту історії партії при ЦК КПУ та розпорядження РМ УРСР, Архівному управлінню при РМ УРСР асигновано \$1287, на які в свою чергу управління через контору «Міжнародна книга» замовило в США 164 ролики мікрофільмів (позитивів). Зрештою у серпні–вересні 1965 р. виготовлені ролики надійшли до Архівного

управління, а звідки їх передано на тимчасове зберігання до Центрального Державного Історичного Архіву м. Києва. В кожному ролику налічувалось від 3 до 20 тек документів (одиниць зберігання). В межах ролика теки формувались не по одному фонду (тобто установі), а по різним установам та формуванням, що діяли не тільки на окупованій території колишнього СРСР, але й в Західній Європі та навіть Північній Африці.

Основна частина інформації про воєнні дії безпосередньо в Україні зберігається у документах командувача військами оперативного тилового району групи армій «Південь». Загальновідомий факт, що з початком війни нацистської Німеччини проти СРСР командування вермахту саме на цю групу і поклало завдання відрізати радянські війська в Західній Україні, захопити переправи через Дніпро в районі Києва та йти на з'єднання з арміями, що наступали з боку Румунії.

Доречно навести дані щодо посилення партизанського руху також і німецької сторони, які у великій кількості можна знайти у документах ф. КМФ-8. Ось, наприклад, яка сумна для німців статистика впливає з наказу офіцера військової контррозвідки при командувачі військами оперативного тилового району групи армій «Південь». У нижченаведеному витязі з цього наказу позначено диверсії у Київському регіоні тільки за липень 1943 р.:

1. «4.7.43 р. на залізничній ділянці Київ – Коростень між Загальцями та Трубецькою наїхав на міну ешелон, паровоз та 8 вагонів зійшли з рейок.

2. 4.7.43 р. на залізничній ділянці Київ – Коростень між Трубецькою та Писківкою наїхав на міну ешелон, вирвано вибухом 70 см рейок на фронтовій колії, паровоз отримав незначні пошкодження.

3. 5.7.43 р. на залізничній ділянці Київ – Коростень між мостом через Жвиш та Клавдієво наїхав на міну ешелон, підірвано фронтову колію.

4. 6.7.43 р. на залізничній ділянці Київ–Фастів під Мотовилівкою /в 14 км на північний схід від Фастова/ вантажний ешелон підірвався на міні, паровоз та 10 вагонів зійшло з рейок.

5. 7.7.43 р. на залізничній ділянці Київ – Коростень в 2,5 км на захід від станції Клавдієво підірвано фронтову колію.

6. 9.7.43 р. на залізничній ділянці Київ – Коростень між Трубецькою та Писківкою наїхав на міну ешелон, з рейок не зійшов, втрат в особовому складі немає.

7. 13.7.43 р. на залізничній ділянці Київ – Яготин на 64-му км між Березанню та Хмелевиком підірвався на міні ешелон. Вибухом вирвано 100 м рейок, 9 вагонів зійшло з рейок, загинуло 3 німецьких солдатів, 2 важко поранено.

8. 19.7.43 р. на залізничній ділянці Київ–Коростень в 3 км на захід від Трубецької залізничний ешелон підірвався на 2 мінах. Паровоз отримав легкі ушкодження, 4 вагона зійшло з рейок, вирвано 20 м рейок. Патруль, що знаходився у засідці на 72 км, внаслідок сильного туману нічого не помітив.

9. 23.7.43 р. на залізничній ділянці Київ–Гребінка, між Кучаковим та Морозівкою, в 23 год.50 хв. на відмітці 40,7 км наїхав на міну вантажний ешелон. По обидві сторони рейок вирвано 30–60 см полотна. За 11,5 год. потяг продовжив свій рух. Донесення у зв'язку з пошкодженням лінії зв'язку надійшло з запізненням.

10. 27.7.43 р. за 500 м на схід від ст. Яготин міною було підірвано залізничне полотно. Вирвано 80 м рейок. В тому місці було виявлено та видалено одну ручну гранату.

11. 30.7.43 р. на залізничній ділянці Київ–Лубни на відмітці 40,6 км між Кучаковим та Морозівкою наїхав на міну вантажний ешелон, пошкоджено 1,5 м рейок, матеріальних збитків та втрат в живій силі немає.

12. 31.7.43 р. на 57-му км між Саворичами та Марківцями на залізничній ділянці Ніжин–Київ підірвався на міні санітарний потяг. Внаслідок вибуху паровоз завалився на фронтву колію, 8 вагонів зійшло з рейок. Вибухом вирвано 100 м рейок.

13. 31.7.43 р. за 3,5 км на захід від Спартак на залізничній ділянці Київ–Коростень було підірвано залізничне полотно, внаслідок чого зійшли з рейок паровоз та 5 вагонів. Паровоз та 4 вагона отримали пошкодження. Вибухом вирвано 30 м фронтвої колії. Протягом майже 16 годин залізнична ділянка була закрита для руху.

14. 28.7.43 р. на автомобільному шляху Київ–Житомир за 27 км від Києва у двох місцях було підірвано кабель» [6, арк. 10–12].

Таким чином, попереднє німецьке зведення ще раз підкреслює те, що вже відзначалось раніше, а саме: діяльність партизанів напередодні підходу Червоної армії до Дніпра значно полегшила їй завдання по оволодінню столицею України та вкрай ускладнювала заходи німцям щодо своєї оборони.

З якою ж саме системою німецької оборони прийшлося зіткнутися радянським військам під Києвом восени 1943 р.? Як би там не було, але командування вермахту оборону м. Києва почало планувати вже в лютому 1943 р., про що свідчать нижченаведені документи. Ось витяги з «Наказу про оборону Києва» від 21.02.43 р. за підписом командира корпусу охоронних військ та командувача військами оперативного тилового району групи армій «Південь» генерала Фридерічі:

«1. На генерал-майора Гешена, командира 213-ї охоронної дивізії, покладається загальна оборона Києва.

Він віддає розпорядження на всі необхідні для організації оборони військові заходи.

2. Розподіл на ділянки та кордони ділянок:

Необхідно створити 3 ділянки оборони.

а) Ділянка А (Дарниця):

Кордони: праворуч від Дніпра, ліворуч від дороги Київ–Бровари (включно).

Битва за Дніпро та визволення Києва

б) Ділянка Б (Воскресенська Слобода):

Кордони: праворуч від дороги Київ–Бровари (виключаючи), ліворуч Дніпро.

в) Ділянка В (місто Київ):

Кордони: вже встановлена лінія оборони міста на захід від Дніпра.

3. Організаційна структура оборони:

а) Район охорони мостів під началом коменданта району охорони мостів.

б) Внутрішній пояс:

1. На схід від Дніпра: Осокорки, Шевченко, Нова Дарниця, висота 122,7 км на дорозі Київ–Бровари, Троєщина, Дніпро (приблизна лінія).

2. У західній частині: лінія оборони по околиці Києва, змикання з зовнішнім поясом на східному березі необхідно визначити.

в) Внутрішній пояс: тільки на східному березі Дніпра (головна позиція): Дніпро під Жуківкою, Бортничі, стрілка під Бортничами, Княжичі, Бровари, залізоплавильний завод, Зазим'я, Дніпро під Старим Руслом (приблизна лінія).

г) Висунуті позиції під Борисполем, Русановим, Бобриком, Семиполками та Літками.

д) Черговість будівництва укріплень:

1. Внутрішній пояс в тій мірі, наскільки це необхідно для відбиття нападів.

2. Висунуті позиції і одночасно.

3. Зовнішній пояс як головну позицію /з використанням місцевих мешканців, що мають у розпорядженні/.

В рамках окремих поясів:

а) Перегородження шосейних доріг та залізниць проти танкових сил і бронепотягів.

б) Протитанкові укриття.

в) Пункти спостереження.

г) Стрілецькі осередки.

д) Укріплення важливих ділянок, потім розширення їх до батальйонних та полкових ділянок оборони (включаючи позиції для важких видів піхотного озброєння).

е) Одночасно з прибуттям матеріалів необхідно будувати укріплення навколо окремих споруд, а потім розширювати систему укріплень до суцільної кругової лінії» [7, арк. 71, 72].

В одному з подальших наказів німецького командування, зокрема бойового коменданта Києва, вже від 24.02.43 р. подається важливе доповнення до попередньої інформації, а саме – про посилену німецьку оборону дніпровських переправ:

«Для безпосередньої охорони переправ через Дніпро задіяні такі сили:

А. 1. На Південному залізничному мосту: 4 унтер-офіцера, 38 рядових зі складу 610-го гренадерського полку.

2. На мосту Райхенау: 1 офіцер, 6 унтер-офіцерів та 42 рядових зі складу 612-го гренадерського полку.

3. На Північному залізничному мосту: 3 унтер-офіцера, 37 рядових зі складу 987-го батальйону територіальної охорони.

Додатково є ударний резерв 612-го гренадерського полку у складі 9 офіцерів, 31 унтер-офіцера та 100 рядових, а також 1 унтер-офіцера та 8 рядових зі складу 424-го мосто-будівельного батальйону.

Б. Для захисту мостів проти повітряних нальотів задіяні такі сили: три батареї 88-ми мм зенітних гармат по чотири гармати в кожній; крім того на Південному залізничному мосту є вісімнадцять 20-ти мм зенітних гармат, а на Північному залізничному мосту — шість таких самих гармат.

Окрім цього на південно-західному аеродромі у Києві є три батареї 88-ми мм зенітних гармат та одна батарея 20-ти мм зенітних гармат» [7, арк. 80].

Щодо планів використання німцями місцевого населення на будівництві саме київської ділянки своїх укріплень, про що згадувалося вище, теж є цікава інформація. Це доповідна записка (представлена у вигляді таблиці) начальника саперних частин вермахту відносно потреби в робочій силі на будівництві лінії оборони від Києва до Бердянська станом на 22.05.43 р. (будівництво планувалося з травня по вересень) [8, арк. 12]:

Місто	Довжина лінії (км)	Фахівці	Підсобні працівники (чоловіки)	Підсобні працівники (жінки)	Разом	Для транспорту, заготівлі лісу та інших допоміжних робіт
Київ	155	1000	1000	7100	9100	8000

Але незважаючи на всі заходи німців, восени 1943 р. стратегічний стан на «Дніпровській лінії» для вермахту все більше загострювався. Німецьке командування відповідно намагалося всіма засобами перешкодити просуванню Червоної армії в цьому напрямку, що, наприклад і відбилось у наступному наказі від 19.09.43 р.:

«Таємно!

- 1) Бойовому коменданту Кременчуга
- 2) Бойовому коменданту Києва

Генерал-начальник служби військових сполучень групи армій «Південь» телефонограмою, таємно, наказує:

Залізничні мости біля Києва та Кременчуга негайно підготувати до потужного руйнування. Підготовка не повинна заважати залізничному руху. Прошу командувача оперативного тилового району групи армій «Південь»

посилити охорону мосту для запобігання актам саботажу, спрямованим на відвернення підризу мостів» [8, арк. 1–2].

Зрештою всі оборонні заходи командування вермахту потерпіли провал і 3.11.43 р. радянські війська переходять у рішучий наступ на Київ з Лютизького плацдарму. У нижченаведеному документі німці, в притаманній на той час для своїх повідомлень зі Східного фронту «прихованій» формі, змушені були визнати втрату Києва. Ось витяг з наказу №59 коменданта 585-го штабу армійського тилового району від 6.11.43 р:

«Обстановка.

3.11.43 р. противник перейшов в очікуваний наступ з плацдарму, що на захід від Лютежу. При використанні великих танкових сил та штурмової авіації противнику вдалось просунутися у південному та південно-західному напрямках. 5.11.43 р. танкові підрозділи противника вийшли на шосе Київ–Житомир. Важкі оборонні бої тривають...

Окреслення переднього краю:

Від правого флангу армії до м. Київ–без змін (танкові авангарди на західній околиці Києва)–Приорка–Пуща-Водиця–Гостомель...» [9, арк. 60–61].

Після вступу радянських військ до Києва всі переконались, наскільки постраждало місто від воєнних дій 1941–1943 рр. та окупації. Киянам та й усьому українському народу тепер треба було відроджувати свою столицю майже заново. Своєрідну і яскраву картину Києва перших днів після німецької окупації можна знайти у документі ф. 4620 – листі М. Хрущова до Й. Сталіна під назвою «Становище в Києві», який датовано 8.11.43 р. Прочитуємо найбільш цікаві факти з цього листа:

«На світанку 6.11.43 р. війська 1-го Українського фронту визволили від німецьких окупантів м. Київ.

Варту відзначити добру організацію артилерійського вогню, проведеного нашими артилеристами. Нашим влучним і виключно могутнім артилерійським вогнем була відразу придушена артилерія противника, що дало можливість розгортати навальний наступ нашої піхоти і танків. Німці, боячись повного оточення їх у місті, в паніці тікали з нього і не встигли спалити й висадити у повітря м. Київ, як це було зроблено з іншими містами Лівобережної України. Але декілька значних об'єктів противник все ж встиг висадити в повітря і підпалити. Згоріли – Київський університет, Будинок оборони, міська публічна бібліотека, електростанції, висаджено два цехи заводу «Більшовик», хлібозаводи, водогінне господарство, всі мости, колії і низка великих житлових будинків.

Майже всі театри вціліли. Раніше згоріли: цирк, театр Червоної армії, театр «Юного глядача» і всі кінотеатри, які були розташовані в центрі міста.

Німці намагались угнати все населення міста. Кияни вишукували всілякі засоби, щоб ухилитися від облав. Вони ховались в каналізаційних і водостічних колодязях, замурували один одного в підвалах будинків, завалювали себе мотлохом на горищах. В бесіді зі мною київський лікар

Пашков розповів, що для того, щоб збити німецьких собак-шукачок зі сліду, він ховався у підвалі, і йдучи туди, змастив черевики іхтіоловою маззю, а місце, де ховався, облив гасом.

Зараз з навколишніх лісів, боліт, ярів та цвинтарних склепів повертаються великими групами кияни. Вони справляють тяжке враження від пережитих страхіт і нестатків.

Ми зараз займаємось встановленням порядку в місті, обліком майна, яке збереглося і відновленням найважливіших галузей міського господарства.

Частково висаджений німцями водогін за декілька днів буде відбудований. Вціліле на заводах електрообладнання дасть можливість за декілька днів забезпечити подачу місту близько тисячі кіловат електроенергії, чого вистачить для першої черги водогону й освітлення. На хлібозаводах збереглося деяке обладнання і кілька печей. Крім того, буде використано близько 50 дрібних хлібопекарень.

Вживаємо всіх заходів, щоб як найскоріше побудувати залізничний міст через Дніпро» [1, арк. 256–259].

Таким чином, підсумовуючи вищесказане, сподіваємося, що наведені в статті архівні документи сприяють збагаченню нашої історичної пам'яті взагалі і, одночасно, сформуують більш чіткі уявлення щодо окремих подій нашої історії, а саме, визволення м. Києва у листопаді 1943 р.

Список використаних джерел:

1. ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 335.
2. ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 50.
3. ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 50 (конверт № 19).
4. ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 46.
5. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 12. – Спр. 215.
6. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 202.
7. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 223.
8. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 491.
9. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 517.

УДК 725.945(477-25)«1957»

Пасічко Я. Л.

ПАРК СЛАВИ

2013-й – рік 70-річчя тріумвірату радянських Збройних Сил. 1943 р. ознаменувався яскравими перемогами Червоної армії – це звитяжна Сталінградська битва та початок масового вигнання нацистів з окупованих територій; завершення корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни під час Курської битви й стрімкий наступ радянських військ теренами

Лівобережної України і кульмінаційний момент – форсування Дніпра і визволення Києва. У повоєнні роки на місцях цих запеклих боїв запалювалися Вічні вогні як символи буття, яке відстояли для прийдешніх поколінь ті, хто йшов на смерть і віддав своє життя. Вічний вогонь у Залі Воїнської Слави на Мамаєвому кургані (м. Волгоград) спалахнув у 1967 р., у Меморіалі «На честь героїв Курської битви» – у 1973 р., а в столиці України на схилах Дніпра – у 1957 р.

Щодня тисячі заклопотаних киян, поспішаючи на роботу, навчання тощо, проходять мимо Парку Вічної Слави. А тут, у мальовничому місці Києва – на наддніпровській терасі – панують спокій та тиша... У центрі парку, на гранітному майданчику здіймається 26-метровий обеліск, нерухомий гранітний чотиригранник. Ніби гострий штик вартового, що охороняє вічний сон похованих тут воїнів. Біля підніжжя обеліска – могила Невідомого солдата, над якою лунає німа музика живого вогню – Вічного вогню, обрамленого бронзовим вінком. Здається, то не з кам'яної чаші, а з серця солдатського, пробитого ворожою кулею, виривається й тріпоче чисте полум'я як символ безсмертя героїв, що загинули заради життя. У день відкриття меморіалу запалював цей вогонь двічі Герой Радянського Союзу Маршал Радянського Союзу Василь Іванович Чуйков – на той час командувач військами Київського військового округу.

Створювався «Парк Вічної Слави з могилою Невідомого солдата та обеліском Слави» згідно з постановою уряду УРСР від 2.03.1956 р. [37]. Урочисте відкриття меморіального комплексу відбулося 7.11.1957 р. Серед монументально-величких пам'ятників, що почали активно споруджуватися у містах-героях у 1950–1960 рр., найпершим був київський Парк Слави, площею 9,5 гектарів (автори: архітектори А. Милецький, В. Бакланов, Л. Новиков, скульптор І. Першудчев) [15, с. 96]. Цей же авторський колектив митців створив у 1958 р. пам'ятник-музей визволителям Києва у с. Нові Петрівці, неподалік від колишнього Лютізького плацдарму. Саме з цього плацдарму перенесені останки безвісного воїна, які були покладені в могилу Невідомого солдата, що стала основою композиції Парку Вічної Слави в Києві.

На головній алеї Парку покояться фронтовики, які раніше були поховані на Аскольдовій могилі, Байковому й Лук'янівському кладовищах та у інших парках і на майданах Києва. Поруч з могилою Невідомого солдата, по обидва боки головної алеї, покояться 34 учасники оборони та визволення України. Хто ж вони? Чому поховані саме тут?

Предметом наукової розвідки є історія самого парку, а також дослідження життєвого та бойового шляху похованих тут учасників битв за Україну. Слід зазначити, що історіографія цього питання містить лише кілька джерел, як от: «Парк Вічної Слави у Києві» (фотоальбом), «Подвиг на віки. Місто-герой Київ. Книга Пам'яті України 1941–1945 рр.» та «Київ. Енциклопедичний довідник». Першим своєрідним мартирологом похованих

на київських міських кладовищах, у тому числі в Парку Слави, є книга-меморіал «Ніхто не забутий, ніщо не забуте», яка вийшла невеличким тиражем у 1979 р. за ініціативою полковника М.А. Яреми. Більшість із цих бібліографій дають лише коротку біографічну інформацію про фронтників, опис місця поховання, але не розповідають у повній мірі про історію виникнення самого парку, мають суттєві розбіжності й вимагають уточнення.

Упродовж багатьох років науковці Меморіального комплексу вели напружену науково-дослідну та пошукову роботу, працювали в архівах, вивчали літературу й періодичні видання, опрацювали особові справи та нагородні листи Героїв Радянського Союзу, прослідкували бойові шляхи кожного, хто похований у Парку Слави, зверталися до спогадів очевидців. У 2005 р. до 65-ї річниці Перемоги результатом вивчення вищезазначених різноштибних джерел стали фотодокументальна виставка «Парк Слави – Парк Героїв» та низка інформаційних повідомлень і публікацій.

З часом інтерес до поховань на алеї Героїв у Парку Слави не зменшився. Науковці продовжують комплектування фондової колекції з цієї теми і нині, здійснюючи аналіз та синтез доступних Інтернет-джерел, а саме: сайтів www.obd-memorial.ru і www.podvignaroda.mil.ru, що майже в повній мірі дає можливість атрибузації фронтників.

Результатом цієї науково-інформаційної розвідки є узагальнення інформації, накопиченої роками, а також підсумок роботи наукового колективу Меморіалу, що на основі документальних та архівних свідочств і матеріалів фондової колекції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років візуалізує фронтові долі всіх тих, хто знайшов свій останній притулок саме тут, на схилах Дніпра.

Парк Слави розкинувся на колишній території Аносівського (Комендантського) саду, який був розбитий на мальовничих схилах Дніпра у кінці XIX століття. Олексій Васильович Аносов – генерал-лейтенант, герой російсько-турецької війни 1877–1878 рр., комендант Київської фортеці – був особистістю колоритною, такий собі старий вояка-романтик, який вірив у безмежне кохання, «яке вбирає у себе увесь сенс життя – увесь всесвіт» [19, с. 335]. Саме він запропонував створити парк на занедбаному пустирі, з якого відкривався чудовий краєвид на лівий берег Дніпра. З 1895 р. парк став улюбленим місцем прогулянок киян. Особливо його любили діти, бо за наказом Олексія Васильовича у саду для них розмістили гімнастичні снаряди [46].

Основою для створення головної алеї Парку Слави стала Аскольдова могила. Ця історична місцевість не випадково була обрана для військових поховань.

Перші датовані згадки про місце, де новгородський князь Олег убив останніх князів династії Києвичів, Аскольда і Діра, з'явилися у літописі 882 р. За свідченням літописця, Аскольд був похований на місці загибелі,

що й дало назву місцевості – Аскольдова могила. У Х столітті велика княгиня Ольга збудувала тут церкву Святого Миколая, пізніше існували жіночий та чоловічий монастирі. Церква на Аскольдовій могилі у XVII столітті перетворилася на храм монастирського цвинтаря. З 1786 р. цвинтар набув значення загальноміського аристократичного кладовища. З того часу до 1934 р. на Аскольдовій могилі було поховано близько 2 тис. осіб [14, с. 178]. На цвинтарі знаходились могили відомих громадських і політичних діячів, представників духовництва, князів, графів, губернаторів, діячів науки, літератури й мистецтва, архітекторів, композиторів, журналістів і меценатів. Серед поховань військових – могили учасників війни 1812 р., кримської 1853–1856 рр., російсько-турецької 1877–1878 рр. та Першої світової воєн, братські могили гусарів Київського полку (1915–1917 рр.), студентів та гімназистів, які загинули у бою з більшовицькими військами під Крутами. З 1919 р. поховання на Аскольдовій могилі були заборонені, а у 1934 р. президія Київської міської ради ухвалила постанову щодо ліквідації цвинтаря. Незначна кількість могил була перенесена на Звіринецьке і Лук'янівське кладовища. До 1940 р. було проведено перепланування схилів Дніпра, на яких влаштували кам'яну набережну й цілу систему парків.

Під час нацистської окупації Києва у 1941–1943 рр. парк на Аскольдовій могилі використовувався для масових поховань солдатів та офіцерів вермахту, які гинули в боях з Червоною армією, в каральних акціях проти українських партизанів, від рук підпільників та диверсантів, а також тих вояків, що помирали від ран та хвороб у київських госпіталях [31]. За спогадами старожилів Києва, старших офіцерів відспівували в приміщенні теперішнього Театру юного глядача на Липках (вул. Липська, 15) та відправляли до Німеччини, а на Аскольдовій могилі ховали солдатів та молодших офіцерів. Поховання йшли рівними рядами вздовж терас, а також від підніжжя крутосхилу з боку Печерська на долину. З фотографій відомого військового фотокореспондента газети «Правда» Я. І. Рюмкіна, які зберігаються у фондозбірні музею, видно, що над похованнями стояли дерев'яні хрести у формі «залізного хреста», зі свастикию у середохресті, з іменем, прізвищем, військовим званням та датами народження й смерті [48]. Біля церкви-ротонди височів гранітний обеліск з бронзовим бюстом у німецькій касці, з гордовитим поглядом, оберненим на схід [31]. Після визволення Києва військове кладовище вермахту на Аскольдовій могилі у 1944 р. було ліквідовано, а пам'ятник-обеліск та надгробні хрести – знищено. З 1944 р. праворуч від церкви на території, що простяглася до узвозу, ховали радянських воїнів [14, с. 179].

Після Великої Вітчизняної війни виникла гостра необхідність в уточненні, обладнанні, оздобленні, влаштуванні пам'ятників, обелісків на території військових поховань, братських та чисельних поодиноких могил. Архівні справи Печерського та Старокиївського районів Києва, що знаходилися у райвійськкоматах, а з 1999 р. передані на зберігання до Націо-

нального музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років, свідчать про дислокацію військових поховань, братських та індивідуальних могил у Києві на 1.04.1947 р. На схемі поховання радянських воїнів на Аскольдовій могилі значиться 28 могил [43].

Бабін Анатолій Васильович. Народився в 1900 р. у с. Замошша Єльнінського району Смоленської області. Пройшов шлях від солдата до генерала. Особливо відзначився генерал-майор А.В. Бабін, начальник інженерних військ Закавказького фронту, у 1942 р. під час битви за Кавказ, де були побудовані у короткий термін оборонні споруди, встановлені в бліндажах, вирубаних у гірській породі. Він наче «наглухо закрив підступи до гір Кавказу для танків і піхоти ворога», так зазначив у своїй книзі «Росія у війні» британський журналіст Олександр Верт [5, с. 335]. Складним випробуванням для родини Анатолія Васильовича стала Велика Вітчизняна. У блоkadному Ленінграді взимку 1942 р. від голоду померла дружина, а маленьку ледве живу доньку Ліду встигли евакуювати до Тбілісі. Лише по війні у 1945 р. батько зустрівся з дочкою. Оселилися у Києві, де генерал-майор А. В. Бабін служив начальником інженерних військ Київського військового округу. Незабаром знову біда – невиліковна хвороба Анатолія Васильовича. 16.10.1946 р. кавалер орденів Леніна, двох – Червоного Прапора, Червоної Зірки та Вітчизняної війни I ст. генерал-майор А.В. Бабін помер [2].

Вітрук Андрій Никифорович. Народився в 1902 р. у с. Андрушки Попільнянського району Житомирської області [7]. Перша військова спеціальність – артилерист, потім – захопився авіацією. Звання Героя Радянського Союзу отримав за успішні повітряні бої в небі поблизу Москви. З 1942 р. – командир знаменитої 10-ї гвардійської штурмової Воронезько-Київської авіаційної дивізії 2-ї повітряної армії. 28.06.1944 р. в листі до друга Андрій Никифорович писав: «...Б'ю фашистську нечисть, як належить руській людині...» [22]. Бив фашистську нечисть Андрій Никифорович і на території Югославії. Саме йому була доручена відповідальна справа з розбудови Військово-повітряних сил Народно-визвольної армії Югославії. Він з честю виконав поставлене завдання, за що у 1945 р. отримав звання Народного Героя Югославії. По війні командував авіаційною дивізією Київського військового округу. Після довготривалої хвороби 3.07.1946 р. Герой Радянського Союзу генерал-майор авіації А.Н. Вітрук помер.

Гогічаїшвілі Микола Іванович. Народився в 1903 р. у с. Нігвзіані, Грузія [10]. Герой Радянського Союзу рядовий М. І. Гогічаїшвілі у складі 871-го стрілецького полку 276-ї Темрюкської стрілецької дивізії 1-ї гвардійської армії брав участь у визволенні Правобережної України. У боях поблизу Чорткова, що на Тернопільщині, старшина М. І. Гогічаїшвілі врятував полковий прапор, за що був нагороджений орденом Слави III ст. і призначений прапороносцем полку. Микола Іванович помер від серцевого нападу підступом до Берліна 14.04.1945 р. [34].

Громагін Михайло Олександрович. Народився в 1902 р. у с. Реброво-Борисоглебського району Ярославської області [11]. Учасник оборонних та визвольних боїв в Україні. У листі до рідних від 3.02.1944 р. Михайло Олександрович писав: «...мені важко згадувати той вечір, рік назад... тоді я втратив багато своїх бойових друзів... кожен маленький спогад змушує сумувати моє серце. Того вечора я сам був важко поранений... мене тягнули, ніби безжиттєвий мішок, залишаючи кривавий слід на снігу. Ризикуючи життям, допомогли мені мої товариші, помстилися за мене, а потім загинули – важко це збагнути...» [23]. У цьому листі мова йде про складні бої на станції Сіль, що на Донеччині, де полковник М. О. Громагін, командир 178-ї танкової бригади, дістав третє важке поранення, а за мужність і героїзм, виявлені у цих боях, був нагороджений другим орденом Червоного Прапора. Після лікування – учасник визволення Білорусії, Румунії, Польщі. Серед багатьох реліквій, які передала родина Громагінних до музею, є годинник, яким був нагороджений полковник М. О. Громагін у 1943 р. за бойові заслуги в боротьбі з нацистами. 3.03.1945 р., визволяючи Польщу, генерал-майор танкових військ М. О. Громагін, заступник командувача бронетанкових військ Війська Польського, загинув [34].

Должанський Юрій Мойсейович. Народився в 1923 р. у м. Кривий Ріг [12]. Старший лейтенант Ю.М. Должанський – комсорг полку 6-ї гвардійської стрілецької дивізії 60-ї армії 1-го Українського фронту. У жовтні 1943 р. в районі Чернобиля Юрій тричі форсував Дніпро, дістав цінні розвіддані, особисто захопив у полон трьох нацистів, за що був нагороджений медаллю «Золота Зірка». У ці дні він писав до матері Марії Юхимівни: «...Матусю, рідненька, зараз я Вам пишу, а навкруги горить земля, яка запалена німцями, що тікають від нас» [24]. А в одному з останніх листів до коханої дівчини, Анфіси, зазначив: «...Ми йдемо вперед на захід. Туди, де на нас чекає все те, що було зруйновано ворогом, за що треба помститися! І я мщу! Мщу за свої зруйновані мрії, кохання, думки... Я мщу за те, що гітлерівці знищили наше щастя та наше щасливе життя... Люба Фісана! У мене велика радість, мені присвоїли звання Героя Радянського Союзу!... Це найбільша радість і довіра, яку може виявити Батьківщина. Це щастя твоє і моїх батьків!» [25]. З визволенням Києва військами 1-го Українського фронту гітлерівське командування за будь-яку ціну намагалося повернути втрачені позиції. Сюди, на київський напрям, були стягнуті відбірні війська Вермахту. У бою на житомирському напрямі 27.11.1943 р. 20-річний Юра Должанський загинув [34].

Слисєєв Іван Григорович. Народився в 1908 р. у м. Хвалинськ Саратовської області [13]. Кадровий військовий, учасник громадянської війни. На фронтах Великої Вітчизняної – з червня 1941 р. Брав участь в оборонних та визвольних боях в Україні. Влітку 1943 р. полковник І. Г. Слисєєв, начальник оперативного відділу 23-го стрілецького корпусу 47-ї армії Воронежського фронту, відзначився у визволенні Лівобережної України як

ініціативний та вольовий командир, нагороджений орденами Червоної Зірки та Вітчизняної війни II ст. У ці дні він писав дружині – Ользі Петрівні та дітям: «...Сьогодні у нас гарячий день, готуємося міцно вдарити по німцях...» [26]. У листопаді 1943 р. у розпал боїв на житомирському напрямі Іван Григорович очолив штаб 218-ї «Ромодано-Київської» стрілецької дивізії 1-го Українського фронту. Найзапекліші зіткнення з ворогом за утримання м. Житомир відбулися в районі с. Левків, де війська 218-ї стрілецької дивізії потрапили в оточення. Під час авіаційного бомбардування противника 12.11.1943 р. загинув майже увесь командуючий склад дивізії, в тому числі командир генерал-майор С. Ф. Складков та начальник штабу полковник І. Г. Єлисейко.

Жуков Олександр Олексійович. Народився в 1900 р. у с. Любаново Наро-Фоминського району Московської області. З 1923 р. проходив службу в органах Держбезпеки, був інспектором Московського обласного карного розшуку, начальником Управління НКВС Астраханської області. З серпня 1942 р. – на фронтах Великої Вітчизняної війни, полковник Держбезпеки, заступник начальника відділу боротьби з бандитизмом у прифронтовій смузі. Олександр Олексійович відважний фронтвик, учасник визволення Лівобережної України та Києва, кавалер орденів Червоної Зірки, Червоного Прапора, Суворова II ст., двох орденів Вітчизняної війни I та II ст., трагічно загинув у 1944 р. поблизу Житомира під час виконання бойового завдання [34; 35].

Захаров Леонід Васильович. Народився в 1911 р. у м. Саратов. Учасник радянсько-фінляндської війни, на фронтах Великої вітчизняної – з перших днів. Брав участь в оборонних та визвольних боях в Україні. Інженер-полковник Л. В. Захаров, заступник командира 7-го гвардійського Київського танкового корпусу 3-ї гвардійської танкової армії 1-го Українського фронту, кавалер багатьох бойових орденів та відзнак. У розпал боїв за Берлін на складних ділянках наступу танкових підрозділів корпусу інженер-полковник Л.В. Захаров своєчасно забезпечував ремонт транспортних засобів, що надавало можливість частинам без перешкод виконувати бойові завдання. У запеклих боях 21.04.1945 р. Леонід Васильович був смертельно поранений. Командування корпусу високо відзначило його бойову майстерність, він був посмертно представлений до звання Героя Радянського Союзу, але вище керівництво замінило відзнаку на орден Вітчизняної Війни I ст. [34; 35].

Зубарев Йосип Єгорович. Народився в 1907 р. у селищі Мостище Гомельського району Білорусії. Кадровий військовий, на фронтах Великої Вітчизняної війни з жовтня 1941 р. Учасник оборонних боїв в Україні, Сталінградської та Курської битв. З серпня 1943 р. полковник Й. Є. Зубарев – командир 340-ї стрілецької дивізії. За участь у визволенні міст Суми та Київ дивізії присвоєна почесна назва «Сумсько-Київська». Сам командир був представлений до найвищої нагороди СРСР – звання Героя Радянського

Союзу, але з незрозумілих причин Йосип Єгорович був нагороджений орденом Леніна. Визволення Правобережної України, а саме Кіровоградщини, стало своєрідним випробуванням для підрозділів 340-ї дивізії. 10.01.1944 р. під час розгрому кіровоградського угруповання противника у ході відбиття чергового контрудару ворога поблизу с. Підвисоке полковник Й. Є. Зубарев загинув [34]. У цих боях Йосип Єгорович особисто виявив мужність та хоробрість, за що керманіч 40-ї армії генерал-лейтенант П. Т. Жмаченко посмертно представив його до звання Героя Радянського Союзу, але вище керівництво знову не врахувало заслуг полковника... [35].

Колотушкін Іван Іванович. Народився в 1903 р. у с. Решетиха Сандівського району Калінінської області [18]. Перший бойовий досвід у веденні масштабних танкових боїв кавалер ордена Леніна та двох орденів Червоного Прапора полковник І. І. Колотушкін здобув під час Курської битви. Тріумфом військової майстерності Івана Івановича стала битва за дніпровські плацдарми. Вирішальне значення у визволенні столиці України мали саме Букринський та Лютізький плацдарми. Під час захоплення та розширення плацдарму на Букрині мужність і відвагу виявили танкісти 3-ї гвардійської танкової армії, зокрема 5-го гвардійського танкового корпусу, де заступником командира був полковник І. І. Колотушкін. Хоч пересічена місцевість сковувала маневри танкових військ, але це була та сила, яка швидко нарощувала удар. В одному з останніх листів до дружини, Ганни Павлівни, він написав: «...Сьогодні цілий день іде дощ і не видно йому кінця... Воюємо на правому березі Дніпра, ведемо жорстокі бої за розширення плацдарму. Дуже погана місцевість, гори і пісок ускладнюють наші дії...» [28]. Іван Іванович загинув від нальоту ворожої авіації 6.11.1943 р. у день визволення Києва від нацистських загарбників. А прославлений 5-й гвардійський «Київський» танковий корпус пішов далі на Захід, визволяючи Правобережну Україну.

Лавриненко Матвій Іларіонович. Народився в 1903 р. у с. Красне Поченського району Орловської області [20]. У лавах Червоної армії перебував з 1919 р. До початку Великої Вітчизняної війни Матвій Іларіонович мав досвід громадянської війни. Свою майстерність та професіоналізм генерал-майор танкових військ М. І. Лавриненко, заступник командира 5-го гвардійського «Сталінградсько-Київського» танкового корпусу, виявив під час вирішальних битв Другої світової війни. Шестеро воїнів родини Лавриненків захищали Вітчизну від гітлерівського нашествия. Четверо не повернулися в рідне село Красне Орловської області. Матвій Іларіонович – учасник визволення Правобережної України, Румунії, Угорщини та Чехословаччини. У важких боях на підступах до м. Комарно, що на Дунаї, 8.01.1945 р. генерал-майор М. І. Лавриненко загинув. «...Для усіх нас, бойових друзів вашого чоловіка, його загибель є виключно важкою втратою...», – читаємо у листі до дружини Матвія Іларіоновича – Єлизавети Арсенівни, яка проживала з родиною у Києві [29].

Леонов Іван Дмитрович. Народився в 1915 р. у с. Львово-Волоколамського району Московської області [21]. В огні 1941-го у палаючому небі Києва пройшов бойовий гарт випускник Одеської авіашколи лейтенант І. Д. Леонов, який напередодні війни служив у Київському особливому військовому окрузі. Лютчик завдавав нищівних ударів по ворожих позиціях на підступах до міста. Потім капітан І. Д. Леонов брав участь у боях за Харків, Сталінград, Ростов, визволяв Донбас і Крим. У небі над Мелітополем ескадрилья під його командуванням «...виконала 318 бойових вильотів без утрат...», – так значиться у нагородному листі, за що командир був нагороджений медаллю «Золота Зірка» [35]. На рахунку майора І. Д. Леонova – 9 збитих ворожих літаків, 267 бойових вильотів. 30 травня 1944 р. під час виконання чергового завдання поблизу Севастополя загинули в одному літаку Герой Радянського Союзу майор Леонов Іван Дмитрович та молодший технік-лейтенант.

Ломакін Микола Петрович. Народився в 1913 р. На фронтах Великої Вітчизняної війни – з перших днів. Учасник оборонних боїв в Україні, Сталінградської та Курської битв, визволення Лівобережної України та Криму. За місяць до загибелі 30.04.1944 р. гвардії молодший технік лейтенант М. П. Ломакін був нагороджений першим та єдиним орденом Червоної Зірки, «...За зразкову роботу з обслуговування бойових вильотів під час наступальних дій...», – зазначено в нагородному листі [35].

Луства Петро Васильович. Народився в 1913 р. у м. Київ. З перших днів війни на фронті. Винятковий героїзм виявив у боях під час форсування Дніпра та визволення рідного міста. 344-й танковий батальйон під командуванням майора П. В. Лусти один з перших увірвався до Фастова, за що командир був нагороджений медаллю «Золота Зірка» [35]. У боях за Берлін 21.04.1945 р. Герой Радянського Союзу П. В. Луства загинув [34].

Мадюдя Мефодій Улянович. Народився в 1922 р. у с. Березівка Буксько-го району Київської області. На фронтах Великої Вітчизняної війни з грудня 1942 р. Молодший лейтенант, командир екіпажу танка 225-го танкового полку – учасник битви за Кавказ та визволення України. На початку січня 1944 р. у боях за Вінниччину під час нальоту ворожої авіації в останній момент М.У. Мадюдя помітив бомбу, яка падала поруч з командиром танкового полку, полковником Ю.І. Фомінім. Ризикуючи життям, він прикрив собою свого командира. Смерть підступна, через кілька днів, 7.01.1944 р. кавалер ордена Червоної Зірки та медалі «За відвагу» лейтенант М. У. Мадюдя загинув у бою [34; 35].

Малигін Сергій Олександрович. Народився в 1898 р. у с. Новий Торг Іжевського району Калінінської області. Кадровий військовий полковник С.О. Малигін – начальник артилерії 340-ї стрілецької дивізії. Брав участь у визволенні Сум, Білої Церкви та Києва. За успішне форсування Дніпра удостоєний звання Героя Радянського Союзу. У листі до дружини від 14.10.1943 р. Сергій Олександрович писав: «Особливого я нічого

не зробив, за винятком того, що без усяких втрат забезпечив переправу для всіх родів військ через велику водну перепону... крім того, переправу свого роду військ здійснював на підручних засобах, тобто на рибацьких човнах.» [32]. Командир 340-ї Сумсько-Київської стрілецької дивізії, полковник Й. Є. Зубарев та його товариш, заступник з артилерії полковник С. О. Малигін громилли ворога пліч-о-пліч, разом визволяли терени України й загинули в один день 10.01.1944 р. під час відбиття контрудару противника поблизу с. Підвисоке, що на Кіровоградщині.

Малярів Михайло Феодосійович. Народився в 1902 р. у м. Саврань Одеської області. На фронтах Великої Вітчизняної війни – з перших днів війни. Учасник оборонних та визвольних боїв в Україні. У ході Корсунь-Шевченківської операції під час оточення ворожого угруповання 29.01.1944 р. загинув учасник визволення Києва, підполковник М. Ф. Малярів, начальник політвідділу 20-ї гвардійської танкової бригади 5-го гвардійського танкового корпусу 1-ї танкової армії [34]. За наказом командувача 1-м Українським фронтом генерала армії М. Ф. Ватутіна тіло підполковника М. Ф. Малярова. було доставлено на танку до Києва, де заступником народного комісара землеустрою УРСР була дружина Михайла Феодосійовича – Н. С. Глущенко [41, с. 151].

Мончак Мефодій Степанович. Народився в 1915 р. у с. Харківці Старокостянтинівського району Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) області. Відомо, що завжди цінується той командир, який без людських утрат успішно виконує бойове завдання. Саме таким був майор М. С. Мончак, заступник командира винищувального протитанкового артилерійського полку. У нагородному листі від 27.10.1943 р. значиться: «...досяг блискучого результату у виконанні бойових завдань без людських утрат» [34]. За уміле керування полком під час форсування Дніпра та захоплення й утримання плацдарму в районі с. Нові Петрівці Мефодій Степанович удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Досвідчений командир, кавалер бойових орденів Червоного Прапора, Червоної Зірки, Вітчизняної війни II ст., Мефодій Степанович загинув у бою на Кіровоградщині 17.01.1944 р. [35].

Новиков Юрій Васильович. Народився в 1923 р. у станиці Чемликська Краснодарського краю. У серпні 1941 р. на рубежах оборони столиці України почав рахунок бойових подвигів 18-річний випускник Київського танкового училища Юрій Новиков. Перше бойове випробування й перша контузія, після лікування – учасник оборони Москви, визволення Лівобережної України та Києва. Ордени й медалі за мужність і відвагу прикрашали груди капітана Ю. В. Новикова, заступника командира полку 9-го механізованого корпусу 3-ї гвардійської танкової армії. 7-м гвардійським Київським корпусом цієї армії командував генерал-майор Новиков Василь Васильович – батько Юрія. Ось-ось у Берліні мала відбутися довгождана зустріч Новикових – батька і сина. 28.04.1945 р. Юрій очолив штурмову групу, яка пробивалася до рейхстагу, і в цьому бою загинув. Йому було тоді

22 роки. Через місяць, 29.05.1945 р., батькові – генерал-майору В. В. Новикову – за уміле керування військами під час штурму Берліна та особистий героїзм присвоєно звання Героя Радянського Союзу [35].

Пилипенко Антон Петрович. Народився в 1903 р. у с. Лучин Попельнянського району Житомирської області [39]. На початку війни – начальник штабу 62-го стрілецького корпусу 22-ї армії Західного фронту. Відбивав перші атаки ворога на кордоні у 1941 р., за що був нагороджений орденом Червоного Прапора [35]. Учасник Смоленської та Московської битв, визволення України. Брав участь в організації битви за Дніпро, створенні 1-го Чехословацького окремого корпусу. У боях за визволення Вінниці під час катастрофи літака 25.03.1944 р. загинув генерал-майор А. П. Пилипенко – начальник штабу 38-ї армії 1-го Українського фронту [4, с. 354].

Проценко Степан Феодосійович. Народився в 1900 р. у м. Конотоп Сумської області [42]. Кадровий військовий, учасник громадянської війни. На фронтах Великої Вітчизняної з перших днів. Підполковник С.Ф. Проценко, командир 269-го полку 136-ї стрілецької дивізії 38-ї армії 1-го Українського фронту, загинув через добу після захоплення плацдарму в районі о. Козачий на південній околиці Києва 3.10.1943 р. У нагородному листі значиться: «...першим ешелonom форсував Дніпро», за уміле керування військами та особистий героїзм посмертно був удостоєний звання Героя Радянського Союзу [35].

Ромащенко Іван Федорович. Народився в 1903 р. у м. Кисловодськ, нині Ставропольський край. Кадровий військовий, кавалер багатьох бойових орденів. Полковник І. Ф. Ромащенко – командир 317-ї стрілецької дивізії 18-ї армії 1-го Українського фронту. У жорстоких боях на житомирському напрямі, під час Київської оборонної операції, загинув 28.12.1943 р. [34].

Сербін Володимир Михайлович. Народився в 1896 р. у м. Носівка Чернігівської області. У 1918 р. добровільно вступив до лав Червоної армії. Учасник громадянської війни, на фронтах Великої Вітчизняної – з січня 1942 р. Генерал-майор В. М. Сербін – начальник тилу 4-ї армії Волховського фронту. Брав участь в обороні Ленінграда. З лютого 1943 р. – генерал-майор В. М. Сербін – начальник тилу, заступник командувача щойно сформованої 70-ї армії Центрального фронту. Війська армії відзначилися у Курській битві та визволенні України. 21.05.1944 р., у ході наступальних боїв за визволення Волині Володимир Михайлович помер від ран [34]. До кінця життя він лишався на бойовому посту, за зразкове виконання своїх обов'язків, результатом яких було своєчасне забезпечення підрозділів армії у період наступальних дій, посмертно нагороджений орденом Вітчизняної війни I ст. [35]. Похований у Києві, де проживала родина.

Ситников Микола Сергійович. Народився в 1902 р. у м. Бійськ Алтайського краю. У 41-му прикривав небо над столицею України, тоді ще майор М. С. Ситников, командир 254 зенітного полку Південно-Західного фронту. Коли гітлерівці прорвали оборону міста Києва, зенітники вступили

в смертельний бій з фашистськими танками та піхотою. Попереду був не один жорстокий бій із ворогом, Микола Сергійович пройшов важкими фронтовими дорогами і повернувся до Києва восени 1943 р. командиром 23-ї зенітної дивізії 27-ї армії 1-го Українського фронту. Під час обходу бойових позицій поблизу Житомира 01.01.1944 р. полковник М. С. Ситников, кавалер орденів Леніна, Червоного Прапора та Червоної Зірки, загинув від кулі ворожого снайпера [41, с. 152].

Склярів Сергій Федорович. Народився в 1897 р. у Краснодарському краї. Кадровий військовий, на фронтах Великої Вітчизняної війни – з липня 1941 р. Учасник оборонних та визвольних боїв в Україні. У розпал боїв на Курській дузі генерал-майор С. Ф. Склярів став командиром 218-ї стрілецької дивізії 47-ї армії Воронежського фронту. Підрозділи Сергія Федоровича відзначилися під час визволення Лівобережної України, а саме за звільнення містечка Ромодан, за що дивізія отримала почесну назву «Ромоданівська». Попереду були вирішальні бої за Дніпро та Київ. У перелік 65-ти військових частин та з'єднань, що в боях за визволення столиці України отримали почесне найменування «Київських», внесена й 218-а стрілецька дивізія. Сам командир був представлений до звання Героя Радянського Союзу, але вище командування нагородило Сергія Федоровича орденом Суворова II ст. З визволенням Києва розпочалися запеклі бої на житомирському напрямі. Найжорстокіші зіткнення з ворогом за утримання м. Житомир відбулися в середині листопада 1943 р. У районі с. Левків війська 218-ї стрілецької дивізії 1-го Українського фронту потрапили в оточення, під час авіаційного бомбардування противника 12.11.1943 р. загинув майже увесь командний склад дивізії на чолі з командиром, генерал-майором С. Ф. Соляровим [36, с. 9].

Фомін Юрій Іванович. Народився в 1911 р. у м. Санкт-Петербург [47]. Кадровий військовий, на фронтах Великої Вітчизняної війни – з листопада 1942 р. Підполковник Ю. І. Фомін – командир 225-го танкового полку Північної групи військ Закавказького фронту. Учасник оборонних боїв на Кавказі. У грудні 1942 р. під м. Моздок отримав важке поранення, від тривалої госпіталізації відмовився, лікувався в частині. За мужність та ініціативу, виявлені в боях за Кавказ, нагороджений орденом Червоної Зірки. Попереду були виснажливі бої в ході Курської битви, визволення Лівобережної України та форсування Дніпра. Командування високо оцінило подвиги командира: у жовтні 1943 р. Юрій Іванович був нагороджений орденом Олександра Невського. З січня 1944 р. полковник Ю. І. Фомін, командир 225-го танкового полку 38-ї армії 1-го Українського фронту. Під час нальоту ворожої авіації життя Юрія Івановича врятував ад'ютант, лейтенант М. У. Мадюдя, прикривши собою полковника Ю. І. Фоміна. Смерть підступна, через кілька днів, ад'ютант, а пізніше, 18.01.1944 р., і сам командир полку загинули у боях на Вінниччині. Юрій Іванович був справжнім батьком для своїх танкістів, це йому були присвячені ці віршовані рядки:

*«...И помним мы, как в окружении
Ты с нами ел из котелка,
Делил лишения солдата
Любимый командир полка.
Ты ранен был осколком от снаряда.
И кровь твоя на танке заpekлась,
Но ты сказал: «Вперед – ребята!»
И броня на битву понеслась...» [6].*

Їхні тіла на Аскольдовій могилі були поховані разом.

Фрідман Сава Маркович. Народився в 1902 р. у м. Житомир [50]. Підполковник С. М. Фрідман, заступник командира 322-ї стрілецької дивізії 38-ї армії 1-го Українського фронту. Кадровий військовий, на фронті з перших днів війни. Учасник оборонних боїв в Україні, Сталінградської та Курської битв. За успішне форсування Дніпра був нагороджений орденом Червоної Зірки [35]. Підрозділи дивізії відзначилися під час визволення Житомира, за що дивізія отримала почесну назву «Житомирська». Визволяючи рідне місто, 11.12.1943 р. Сава Маркович загинув.

Чернев Веніамін Володимирович. Народився в 1907 р. у Полтавському районі Челябінської області. На фронтах війни – з серпня 1941 р. Підполковник В.В. Чернев – начальник штабу 6-го гвардійського танкового корпусу 3-ї гвардійської танкової армії 1-го Українського фронту. Відзначився у боях за Кавказ та у Курській битві, за що був нагороджений двома орденами Червоного Прапора. Під час кульмінаційних боїв за визволення України – форсування Дніпра – у ході переправи замінив загиблого командира корпусу генерал-майора танкових військ М. І. Зинковича. За відповідальність, ініціативу та мужність виявлені при цьому, нагороджений орденом Суворова II ст. Війська 6-го гвардійського танкового корпусу відзначилися у визволенні Києва від нацистських загарбників. Столиця України була звільнена 6 листопада 1943 р. У цей день Веніамін Володимирович загинув від нальоту ворожої авіації [34]. Посмертно був представлений до звання Героя Радянського Союзу, але це рішення не було ухвалено вищим командуванням [35]. А прославлений 6-й гвардійський «Київський» танковий корпус пішов далі на Захід, визволяючи Правобережну Україну та країни Східної Європи.

Чернишев Микола Григорович. Народився у 1904 р. в Іванівській області. Вітчизна пам'ятає і ратні подвиги генерал-майора М. Г. Чернишова, члена Військової Ради 13-ї армії, пам'ятає його воєнне мистецтво, його командирську хоробрість та солдатську мужність. Війська 13-ї армії відважно стримували ворога на території Білорусії влітку 41-го, стійко обороняли підступи до Москви в 42-му, виявили героїзм під час Курської битви, безупинно гнали окупантів з теренів України та Польщі, громили ворога в Німеччині. Важливими чинниками успішних наступальних дій підрозділів 13-ї армії були вдала організація роботи тилових частин та опера-

тивне керування їхньою дією з боку генерал-майора М. Г. Чернишева, що забезпечувало безперерйне постачання боєприпасами, продовольством і паливом, а також своєчасну евакуацію поранених. У роки Великої Вітчизняної війни Микола Григорович став кавалером багатьох бойових орденів, по війні служив у Київському військовому окрузі [35]. 5.03.1946 р. Микола Григорович трагічно загинув під час авіакатастрофи.

Усього на Аскольдовій могилі було поховано 29 фронтовиків, учасників визволення Києва та України.

Інших п'ятеро загиблих учасників битви за Україну до Парку Слави були перенесені з різних куточків Києва: з парків, скверів, кладовищ тощо.

Кирпонос Михайло Петрович. Народився в 1892 р. у с. Вертіївка Ніжинського району Чернігівської області [16]. Високе звання Героя Радянського Союзу отримав у 1940 р. за участь у радянсько-фінляндській війні. Напередодні Великої Вітчизняної війни очолював Київський особливий військовий округ, який у перші дні вторгнення нацистів був переформований у Південно-Західний фронт. Генерал-полковник М. П. Кирпонос у найважчі дні оборони Києва, 2.09.1941 р., о третій годині ночі, писав рідним: «Я живий і здоровий, виконую ваш наказ – щоденно б'ю фашистських гадів і б'ю сильно...я виконую, а ви виконуйте мій...всі разом...міцно поцілуйте за мене маму. Маму ж прошу поцілувати за мене вас» [27]. Михайло Петрович був вірним солдатом і палким патріотом рідної землі, любив Шевченкове слово. Ювілейну збірку віршів, присвячену 125-річчю з дня народження великого українського письменника Тараса Григоровича Шевченка – «Кобзар», він подарував на День народження дружині, Софії Олександрівні, у серпні 41-го [17].

У розпал боїв за Київ штаб Південно-Західного фронту очолив генерал-майор В. І. Тупиков.

Тупиков Василь Іванович. Народився в 1901 р. у м. Курськ [44]. Напередодні війни обіймав посаду військового аташе в Німеччині. Василь Іванович не мав бойового досвіду, адже в армії був на посадах начальників штабів, і не міг вплинути на рішення командування. Через некомпетентність командування фронтом та несприятливі обставини, які склалися на передовій, утримати Київ було неможливо. Ставка ВГК дозволила залишити столицю України лише 19.09.1941 р. Але було пізно, вороже кільце остаточно замкнулося, в оточення потрапило п'ять радянських армій і весь штаб Південно-Західного фронту. 20 вересня загинув генерал-полковник М. П. Кирпонос, 23 вересня 1941р. – генерал-майор В. І. Тупиков. Місцеві жителі с. Красне Лохвицького району поховали тіла радянських воєначальників. Тільки після визволення Полтавщини та Києва в грудні 1943 р. їхні останки тіл були перенесені до столиці України. Прах Михайла Петровича поховано в університетському Ботанічному саду ім. акад. О. В. Фоміна, а Василя Івановича – на розі вулиць В. Чапаєва й М. Коцюбинського. Зі створенням Парку Слави у 1957 р. останки обох героїв оборони Києва були перенесені на головну алею.

Восени 1943 р. розгорілася небачена битва за Київ. Могутній вогненний вал упав на ворога, даючи змогу для наступу частинам, що форсували Дніпро. Це грізною мовою помсти говорила з ворогом артилерія. Ефективність артилерійського вогню була такою, що війська 1-го Українського фронту, які перейшли в атаку, упродовж двох кілометрів не зустрічали опору. Велика заслуга у цьому заступника командувача фронту з артилерії Героя Радянського Союзу генерал-лейтенанта Д. І. Турбіна.

Турбін Дмитро Іванович. Народився в 1903 р. у м. Суми [45]. Герой Радянського Союзу за прорив лінії Маннаргейма у ході радянсько-фінляндської війни. Віхами фронтового життя Дмитра Івановича стали оборонні бої в Україні, Сталінградська та Курська битви. Генерал-лейтенант Д. І. Турбін, командувач артилерією 1-го Українського фронту, брав активну участь у підготовці та проведенні Київської наступальної операції 1943 р. У своєму листі до рідних він писав: «Залишилося три години поспати, а о п'ятій змахну своєю диригентською паличкою й полетять разом зі свинцем та сталлю прокляття нашого народу на голови фрїців. Вся підготовка закінчилася. Артилерія – це сила. Отримаю задоволення від того сюрпризу, що приготував ворогові» [30]. За уміле керування військами під час форсування Дніпра та визволення Києва Герой Радянського Союзу генерал-лейтенант Д. І. Турбін нагороджений орденом Богдана Хмельницького II ст. [35]. Він особисто систематично виїжджав на передову лінію для оцінки обстановки на фронті. 11.01.1944 р. під час однієї з таких поїздок Дмитро Іванович був важко поранений. Помер у госпіталі 23 січня. А 26.01.1944 р. відбулося урочисте поховання генерал-майора Д.І. Турбіна у сквері на вулиці Артема в Києві. На могилі поставили дерев'яний пам'ятник із написом: «Світлий образ Героя Радянського Союзу генерал-лейтенанта Д. І. Турбіна буде вічно зберігатися у пам'яті артилеристів 1-го Українського фронту» [49].

Ніч з 5 на 6 листопада 1943 р. стала вирішальною у боях за Київ. У центральні райони столиці України першими прорвалися бійці 207-го танкового батальйону, де командиром розвідувального взводу був старшина Н. М. Шолуденко.

Шолуденко Никифор Микитович. Народився в 1919 р. у с. Сваром'я Вищедубечанського району Київської області [51]. На фронтах Великої Вітчизняної війни – з перших днів. Учасник оборонних боїв в Україні, Сталінградської та Курської битв, а також форсування Дніпра. На передодні визволення Києва Никифор побував у своєму рідному селі, зустрівся з матір'ю – Меланією Омелянівною, дав слово односельцям бити ворога без страху. 5.11.1943 р. старшина Н. М. Шолуденко, командир взводу розвідки 22-ї гвардійської танкової бригади 38-ї армії 1-го Українського фронту, з групою розвідників першим увірвався в центр міста. У бою на київських вулицях 24-річний Никифор був смертельно поранений. Посмертно йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Перша могила Героя була на площі Калініна (нині Майдан Незалежності), поблизу Думи.

На дніпровських схилах знайшов свій останній притулок Герой Радянського Союзу гвардії капітан М. Д. Авдєєв.

Авдєєв Микола Дмитрович. Народився в 1919 р. у с. Олеговка Семипалатинської області [1]. На фронті – з жовтня 1942 р. Капітан М.Д. Авдєєв, штурман 8-го гвардійського авіаційного полку 8-ї гвардійської авіаційної дивізії 2-го гвардійського авіаційного корпусу АДД, наносив бомбові удари по техніці та живій силі противника під Орлом і Курськом, Белгородом і Харковом, Полтавою й Києвом, Могильовом і Мінськом. Відважний штурман спрямовував свій важкий бомбардувальник ІЛ-4 «Мститель» (так називали свій літак льотчики) у далекі рейди, у глибокий тил ворога, під час яких бомбардував військові об'єкти гітлерівців у Польщі та Східній Пруссії. 3 жовтня 1942 р. Микола Дмитрович здійснив понад 200 бойових вильотів на бомбардування воєнно-промислових об'єктів у глибокому тилу противника та скупченню його військ. 19.08.1944 р. був нагороджений медаллю «Золота Зірка» [35]. У ніч на 2.09.1944 р. екіпаж «Мстителя» отримав наказ розбомбити залізничний вузол Кретинг (Литва). Бойове завдання було виконано відмінно, але під час повернення на свій аеродром бомбардувальники зазнали нападу ворожого винищувача. Микола Дмитрович отримав важке поранення у висок, на ньому загорівся комбінезон. Доки не втратив свідомості він виконував обов'язки штурмана, аби літак дістався до Житомира, до місця дислокування полку. Відважний льотчик помер від важких поранень 2.09.1944 р. У важку хвилину і на все життя став підтримкою для молодої вагітної вдови Зінаїди Карлівни, Володимир Дмитрович Авдєєв – молодший брат Миколи. Виростили й виховали двох доньок – Людмилу Миколаївну та Наталію Володимирівну. Перше поховання Миколи Дмитровича відбулося на Байковому кладовищі Києва.

Всі, хто захищав нашу Україну в огні 1941-го, хто пережив трагедію відступу, хто виборював свободу України у вирішальних битвах Другої світової війни, хто пройшов фронтовими дорогами Європи й зустрів переможну весну – всі вони не думали тоді про нагороди, подяки, шану, всі солдати і офіцери, відомі і невідомі герої – виконували наказ. На жаль, серед цих 34 загиблих не всі нам добре відомі. Десь заповнили прогалини архівні довідки, про когось відшукали матеріал у літературі. Як правило, різні джерела по-різному трактують бойовий шлях, подають біографічні дані. Ми по зернині збираємо такі відомості, ретельний пошук триває.

За кожним похованням – своя неповторна людська доля, сповнена надій, мрій, звершень і подвигів. У могилах покояться останки двох старшин, 11 генералів, 21 офіцера різних посад та різних родів військ. Вони представники різних національностей: росіяни, українці, євреї, білорус, грузин, з них 12 Героїв Радянського Союзу [41, с. 143]. Різні за віком, від 20 до 50 років. Вони обороняли чи визволяли Київ, територію України.

Багато передумає, багато відчуже біля цих могил кожний: чи то сивий ветеран з орденськими планками на грудях, чи молодий солдат, що застиг

у почесній святковій варті. І буде всіх єднати загальне почуття вірності, почуття вдячності тим, хто віддав своє життя за свободу й незалежність України. В ім'я буйного весняного цвітіння цього парку, в ім'я щастя цих молодих у весільному вбранні, що традиційно кладуть тут квіти, в ім'я майбутнього малюка, що усміхається, сидячи в дитячому візочку.

А поруч з могилою Невідомого солдата, між ялинок, висаджених на честь 12 міст-героїв та Брестської фортеці, розташовані пам'ятні бюсти тих, кому пощастило вижити в лихолітті війни, хто відбудовував зруйновані міста України, відроджував національну свідомість, створював новітню історію нашої держави.

У березні 2013 р. Кабінет міністрів України разом з Київською міською державною адміністрацією за сприянням Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» ухвалив рішення щодо створення в Парку Вічної Слави «Алеї Воїнської Слави». Перша черга пам'ятних знаків (бюстів) ушлякених воєначальників, фронтовиків, партизанів Великої Вітчизняної війни, уродженців України, розпочалася з відкриття пам'ятника тричі Герою Радянського Союзу маршалу авіації Івану Микитовичу Кожедубу. На урочистому відкритті якого Міністр освіти і науки України наголосив: «...Для нас дуже важливо в цю Алею закласти не лише меморіальну складову – увічнення пам'яті, але й освітянську, дидактичну, щоб можна було там проводити екскурсії, запрошувати школярів, студентів... тобто, йдеться про патріотичне виховання нашої молоді».

Парк Слави над Дніпром є величним пам'ятником, а пам'ятники – це конкретний вияв нашого ставлення до історії, своєрідна ланка у безкрайньому ланцюгові, який не скінчиться, доки зберігатимуться такі святі поняття, як Батьківщина, Честь, Обов'язок і Пам'ять.

Список використаних джерел:

1. Авдеев М. Д. Генеральный каталог // Фонды Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» (надалі – Фонди МКНМІВВВ). – КН-244078-244086.
2. Бабін А. В. Генеральный каталог // Фонды МКНМІВВВ. – КН-222858-222860.
3. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945 / Під заг. ред. І. О. Герасимова. – К., 2000. – 874 с.
4. В сражениях за Победу. Боевой путь 38 армии. – М., 1974. – С. 354.
5. Верг А. Россия в войне. 1941 – 1945 / А. Верг – М.: Прогресс, 1967. – С. 335.
6. Вірш «Батя», присвячений Фоміну Ю. І. 1943 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-215075.
7. Вітрук А. Н. Генеральный каталог // Фонды МКНМІВВВ. – КН-4005-4012; 56853-56857; 13679-13685.

8. Военный энциклопедический словарь. – М.: Воениздат, 1983. – 863 с.
9. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. Т. 1–2. – М.: Воениздат, 1988. – 910 с.; 862 с.
10. Гогічаїшвілі М. І. Генеральний каталог // Фонди МКНМІВВВ. – НД-25900.
11. Громагін М. О. Генеральний каталог // Фонди МКНМІВВВ. – КН-44703-44712.
12. Должанський Ю. М. Генеральний каталог // Фонди МКНМІВВВ. – КН- 215052-215053.
13. Єлисеєв І. Г. Генеральний каталог // Фонди МКНМІВВВ. – КН-215067-215068.
14. Звід пам'яток історії та культури України. – К.: Українська енциклопедія, 1999. – С. 178–179.
15. Київ. Енциклопедичний довідник. – К.: Головна редакція Української енциклопедії, 1985. – С. 96–97.
16. Кирпонос М. П. Генеральний каталог // Фонди МКНМІВВВ. – КН-2717-2718; 5588-5591; 7751-7753; 9818; 11951-11953; 14591-14592; 10866; 14687-14691; 15017-15018; 41644; 45579; 53104; 65984-65990; 61060; 71003-71004; 221167; 221973; 217263; 256019-256021.
17. Книга. Шевченко Т. Г. «Кобзарь». 1941р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-54855.
18. Колотушкін І. І. Генеральний каталог // Фонди МКНМІВВВ. – КН-58718-58722, 215063-215066.
19. Куприн А. И. Повести и рассказы. «Гранатовый браслет». – М., 1986. – С. 335.
20. Лавриненко М. І. Генеральний каталог // Фонди МКНМІВВВ. – КН- 215060-215063. листи – НД-25301.
21. Леонов І. Д. Генеральний каталог // Фонди МКНМІВВВ. – КН-215054.
22. Лист Вітрука А. Н. дружині. 1944р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-56853.
23. Лист Громагіна М. О. рідним. 1944р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-44709.
24. Лист Должанського Ю. М. матері. 1943р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-21053.
25. Лист Должанського Ю. М. нареченій 1943р. // Фонди МКНМІВВВ. – архів відділу.
26. Лист Єлисеєва І. Г. рідним. 1943р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-215068.
27. Лист Кирпоноса М. П. рідним. 1941р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-71003.
28. Лист Колотушкіна І. І. дружині. 1943р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-58721.
29. Лист однополчан рідним Лавриненка М. І. 1945р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-215059.
30. Лист Турбіна І. Д. рідним. 1943р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-77354.
31. Малаков Д. Військові поховання на Аскольдовій могилі // Народна армія – 2003. – 7 жовтня.

32. Малигін С. О. Генеральний каталог // Фонди МКНМІВВВ. – КН-215055.
33. Никто не забыт, ничто не забыто. Книга-мемориал воинов, погибших при защите Родины в Великую Отечественную войну 1941–1945 гг. и захороненных на киевских городских кладбищах. – К., 1979. – 294 с. // Фонди МКНМІВВВ – КН-188314.
34. Обобщенный банк данных погибших и пропавших без вести в период Великой Отечественной войны / www.obd-memorial.ru [электронный ресурс].
35. Общедоступный электронный банк документов «Подвиг Народа в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.» / www.podvignaroda.mil.ru [электронный ресурс].
36. Они воевали за Родину // Военно-исторический журнал – 1994. – № 2.
37. Парк вічної Слави у Києві (фотоальбом). – К.: Мистецтво, 1974. – 24 с.
38. Пасічко Я. Величний меморіал Слави / Я. Пасічко // Ветеран України – 2002. – № 21.
39. Пилипенко А. П. Генеральний каталог // Фонди МКНМІВВВ. – КН-215069; НД-25903.
40. Повідомлення про загибель. 1943р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-215058.
41. Подвиг на віки. Місто-герой Київ. Книга Пам'яті України. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000 р. – С. 151.
42. Проценко С. Ф. Генеральний каталог // Фонди МКНМІВВВ. – КН-16785.
43. Супровідна документація. 1947–1949 рр. // Фонди МКНМІВВВ. – ТФ – 5500/177.
44. Тупіков В. І. Генеральний каталог // Фонди МКНМІВВВ. – КН-9600-9617.
45. Турбін І. Д. Генеральний каталог // Фонди МКНМІВВВ. – КН-7643-7644; 16772-16775; 24382; 41315; 75061-75075; 77353-77354; 209291-209292; 215056-215057.
46. Філіпчук Н. У Києві Вічний вогонь запалили на десять років раніше, ніж у Москві / Н. Філіпчук // Голос України. – 2007. – 7 листопада.
47. Фомін Ю. І. Генеральний каталог // Фонди МКНМІВВВ. – КН-215070-215073.
48. Фото Аскольдова могила. 1943р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-229378/159.
49. Фото могили Турбіна Д. І. 1944р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-16772.
50. Фрідман С. М. Генеральний каталог // Фонди МКНМІВВВ. – НД-25904.
51. Шолуденко Н. М. Генеральний каталог // Фонди МКНМІВВВ. – КН-3217; 12982; 215058; 222951; 223388.

КИЇВСЬКА ВИЗВОЛЬНА ЕПОПЕЯ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Визвольні бої Червоної армії на теренах України – багатогранне історичне явище, яке й нині є предметом жвавих наукових дискусій. Серед визначних стратегічних військових заходів, що завжди викликали зацікавленість науковців і публіцистів, важливе місце посідає битва за Дніпро та визволення Києва, складовими частинами якої були бої за утримання та розширення Букринського й Лютізького плацдармів на правому березі Дніпра та Київська стратегічна наступальна операція. Історична наука за більш ніж піввіковий відтинок часу акумулювала доволі значний пласт різноманітної наукової, мемуарної та публіцистичної літератури, що в тій чи іншій мірі розкриває різноштібні аспекти боїв за визволення столиці України. Така історіографічна ситуація спонукає до наукової рефлексії з метою виявлення та визначення нових перспективних напрямів роботи, формулювання актуальних завдань та оптимальних шляхів їх вирішення.

Аналіз історіографії порушеної проблеми обмежується деякими загальними аспектами, які знайшли відображення в окремих монографіях, дисертаціях і статтях, присвячених різноманітним проблемам Другої світової війни [2, с. 631 – 662; 47, с. 10 – 20; 56; 57]. Зрозуміло, що ці праці не мали на меті з'ясувати становлення і розвиток історіографії боїв на київському напрямі. Акцентовані вони лише на оцінці історіографічних надбань у розрізі тих завдань, що стояли перед дослідниками. Однак зазначені та подібні до них наукові розвідки можна розглядати як підготовчі щодо вивчення цієї теми. Беручи до уваги недостатню розробленість проблеми в історіографічному плані, у запропонованій науковій розвідці поставлено такі завдання: окреслити основні етапи накопичення історіографічних джерел та їхні характерні набутки; проаналізувати особливості висвітлення історіографією головних аспектів розгортання боїв за визволення Києва; показати дискусійні та малодосліджені сторінки теми; підбити основні підсумки наукового дослідження проблеми.

Спробуємо визначити характерні періоди наукових студій історії Київської визвольної епопеї в радянській і пострадянській історичній науці. У розвитку історіографії боїв за Київ умовно можна виділити два досить неоднозначних періоди. Перший охоплює відтинок часу з осені 1943 до 1991 рр., коли на тлі загального розвитку радянської історичної науки закладалася історіографія проблеми, з'явилися різноманітні статті у періодиці та фахових журналах, по «гарячих слідах» виходили друком праці мемуарного характеру, створювалися історичні дослідження узагальнюючого та спеціалізованого характеру, публікувалися різноманітні документи. Другий – якісно новий, розпочався після розпаду Радянського Союзу

та проголошення незалежності України і триває дотепер. Звичайно, під час другого періоду, який еволюціонує в умовах кардинального зламу в історичній науці, оновлюються методологічні підходи та методи дослідження, поглиблюється постановка проблеми та її теоретичне розв'язання, розширюється діапазон питань, долаються стереотипи, зменшується тиск політико-ідеологічних чинників на історію.

Як уже зазначалося, перший історіографічний період охоплює праці, що започаткували вивчення боїв за Київ, підготували певне підґрунтя для подальших досліджень, заклали доволі потужну фактологічну базу. Безумовно, наукові розробки, присвячені аналізу подій на київському напрямі, що почали з'являтися в цей час на теренах Радянського Союзу, були лише частиною того загального історіографічного процесу, який відбувався в умовах радянського тоталітаризму. По-перше, історіографія проблеми була поставлена в рамки одного з основних принципів радянської історичної науки – принципу партійності. По-друге, історіографічний процес розгортався в умовах існування політичної цензури, тому помітно, що, наприклад, мемуарами пройшла рука «цензорів», провівши на сторінках означених праць «правильну політичну лінію» Комуністичної партії.

Без сумніву, радянську історіографію, мабуть, не слід розглядати як єдиний потік: вона мала певні напрями, школи та етапи. Слід відзначити, що перший історіографічний період досить тривалий і в його межах можна виокремлювати низку підперіодів (етапів), зумовлених політичною кон'юнктурою, зміною політичного «клімату» в умовах радянської реальності тощо. Зрештою, в наявних загальних історіографічних оглядах, присвячених історії Великої Вітчизняної війни, усталилася доволі традиційна схема історіографічних етапів у розрізі основних суспільно-політичних епох буття СРСР: історіографія в умовах воєнної дійсності, першого повоєнного десятиліття, хрущовської «відлиги», доби «застою» та «перебудови». На кожному з цих етапів відбувалися притаманні лише їм різноманітні «модернізаційні» зміни в історичній науці, навіяні ідеологічними «пертурбаціями» радянського керівництва. Проте в нашому випадку якихось особливих методологічних «оновлень» в історіографічному процесі, пов'язаному з порушеною проблемою, не відбувалося. Тому ми не бачимо потреб особливо акцентувати увагу на більш вузьких історіографічних етапах у дослідженні історії боїв Червоної армії за визволення Києва.

Безперечно, першими літописцями розгортання боїв за Київ стали кореспонденти центральних, республіканських, фронтових, армійських, дивізійних газет і журналів. Різноманітні статті, огляди, замітки про перебіг боїв на Букринському та Лютизькому плацдармах, геройські вчинки їхніх учасників, загальні стратегічні та тактичні ситуації на підступах до Києва були вміщені безпосередньо на етапі битви за Дніпро, під час проведення Київської наступальної операції та пізніше [11; 19; 44; 53]. Загалом періодика воєнного часу зафіксувала для нащадків сотні імен безпосередніх

учасників операції, своєрідно «персоніфікувала» історію борні за Київ. Різноманітні замальовки, нотатки, нариси, фотоматеріали утворили інформаційно насичене джерело про звитягу і неймовірно тяжку ратну працю воїнів-захисників Батьківщини. Звичайно, різноманітні публікації у фронтовій періодиці не претендували на всебічне вивчення, автори газетних і журнальних публікацій не піднімалися до рівня наукових узагальнень. Та цінність таких матеріалів, за влучним висловом В. Стецкевича, в іншому: вони динамічно нарощували фактографію війни, народного подвигу, зафіксували і зберегли тисячі подій, фактів, а головне – прізвищ воїнів та інформацію про їхню звитягу [2, с. 635]. Саме їм, військовим (і не лише) кореспондентам, належить «першість» у закладанні підвалин історіографії проблеми.

Досить оперативно, уже в 1944–1948 рр., з'явилися й перші наукові дослідження, що висвітлювали питання форсування Дніпра та визволення Києва [17; 25; 38].

У 50–80-х рр. ХХ ст. радянська історіографія далі накопичувала теоретичну надбудову та фактографічну базу до історії боїв Червоної армії за Київ. Окремі аспекти проблеми знаходили відображення в узагальнюючих працях з історії Великої Вітчизняної війни, спеціалізованих монографіях, присвячених визволенню території України та форсуванню Дніпра [14; 18; 21; 43; 58; 59; 62; 63], багатьох статтях у наукових журналах і збірниках науково-практичних конференцій [1; 24; 36; 41; 46; 48; 54], численних публікаціях у союзній та республіканській пресі [20; 22; 33; 34]. Особливо слід відзначити праці Г. Уткіна, який доволі широко окреслив особливості розвитку бойових дій на київському напрямі, акцентував увагу читачів на героїзмі радянських воїнів [62; 63]. Так, у його книзі «Герої Дніпра» досить детально висвітлюється життєпис багатьох воїнів Червоної армії, які за форсування Дніпра в районі Києва були удостоєні звання Героя Радянського Союзу [62]. Зазначені роботи базувалися переважно на матеріалах преси, доступних архівних матеріалах, спогадах радянських воєначальників.

У цей час помітно поповнилася історичні знання про воєнні операції в Україні мемуарна література. Публікації цього військово-історичного жанру стали досить поширеними й вельми популярними. Означений період ознаменувався оприлюдненням публікацій безпосередніх учасників визволення Києва, представників вищого командування Червоної армії, які брали участь у боях на Букринському та Лютізькому плацдармах і у Київській стратегічній наступальній операції. Насамперед варто відзначити статті, спогади та мемуари С. Борзунова, А. Гречка, В. Корольова, К. Малигіна, І. Мельникова, К. Москаленка, І. Пузикова, Т. Уманського, М. Шапошнікова та багатьох інших [8; 15; 18; 31; 36; 39; 41; 52; 60; 61; 65].

Радянська історична наука накопичила й доволі значний масив праць, що висвітлюють бойовий шлях військових частин і з'єднань, які брали участь у боях за Київ, акцентують увагу на життєвих віхах радянських

воєначальників, що відзначилися в цих боях [23; 32; 55]. Радянська історіографія проблеми акумулювала в собі й праці, що висвітлюють участь у визволенні Києва чехословацьких військових частин [37; 53].

Результативність історіографічного процесу залежить від уведення в науковий обіг низки історичних джерел. В умовах радянської дійсності військово-історична наука збагатилася також низкою публікацій документальних джерел, що характеризували особливості форсування Дніпра радянськими військами, бойові дії на Букринському та Лютізькому плацдармах, Київську наступальну операцію [3; 26].

Підсумовуючи короткий історіографічний огляд надбань радянської історичної науки, слід зазначити таке: наявні історіографічні джерела, як правило, прославляють і возвеличують керівну роль Комуністичної партії, талант радянських полководців, патріотизм народу, героїзм військ, відданість Батьківщині, ненависть до ворога. Науковим працям радянської доби притаманна обмеженість, ідеологічна патетика, пропагандистська спрямованість, відсутність неупередженого дослідницького погляду на проблему, чітка установка на «єдино правильний» партійний принцип наукового пізнання. Основні історичні акценти були зосереджені тільки на успіхах, перемогах і героїчних подвигах Червоної армії на підступах до Києва. Ігнорувалася й замовчувалася тема поразок, стратегічних і тактичних прорахунків командування, втрат радянських військ під час визвольних боїв за місто Київ і під час форсування Дніпра та утримання плацдармів на правому березі.

Другий період історіографії проблеми, який був зумовлений відновленням державної незалежності України, характеризується не тільки пошуканням досліджень з різноманітних питань Другої світової війни, залученням значно ширшої джерельної бази, але й новою якістю праць, що базуються на оновлених методологічних засадах і методичному інструментарії. У них уперше, щоправда, у досить стислій формі, відображалися не лише особливості бойових дій, героїзм радянських воїнів, але й проблеми втрат, суб'єктивного чинника у «нагнітанні» швидкого наступу на Київ, зокрема, й з Букринського плацдарму. Різні аспекти боїв на київському напрямі розглядалися в узагальнюючих і спеціалізованих працях, статтях, матеріалах різноманітних конференцій з історії радянсько-німецького протистояння [4; 5; 9; 13; 16; 49]. У сучасній історіографії колишнього радянського простору зацікавленість до проблем форсування Дніпра також не згасає. Питання бойових дій Червоної армії за Київ розглядаються як у працях монографічного характеру, так і різноманітних наукових статтях, документальних збірниках [6; 12].

Серед узагальнюючих праць з історії Великої Вітчизняної війни, де найбільш детально висвітлено перипетії визвольних боїв за Київ, слід виділити видання «Подвиг на віки: Книга Пам'яті України – місто-герой Київ» [50]. Заслуговує на увагу й завершальний том історико-меморіального

серіалу «Книга Пам'яті України», що акумулював потужний аналітико-документальний пласт інформації мало не з усіх проблем історії Великої Вітчизняної війни [2].

Вагомий внесок у дослідження проблеми, особливо у розрізі «незручних» питань, пов'язаних із дослідженням людських втрат, зробив В. Король [29; 30].

Новим явищем історіографії другого етапу стало створення історичних нарисів, що розкривають лише тему боїв на тому чи іншому плацдармі. Три публікації розповідають про героїку та трагізм Букринського плацдарму [7; 49; 64]. Проте, за винятком публікації Н. Бойко, що носить характер наукового дослідження, дві останні – М. Первова і Д. Шимченка – більше підпадають під праці мемуарного характеру, позаяк написані безпосередніми учасниками боїв на Букринському плацдармі, хоча й містять спроби наукового аналізу подій.

Київська визвольна епопея посідає поважне місце і серед публікацій газетної періодики, що присвячені різним аспектам Другої світової війни [9; 16].

Загалом слід констатувати, що сучасна історична наука, «запозичивши» фактаж, накопичений ще радянською історіографією, ґрунтуючись на модерній позитивістській методології, достатньо детально схарактеризувала події під час визволення Києва, перебіг боїв наприкінці вересня 1943 р., спроби генеральних наступів у жовтні 1943 р., передислокацію радянських військ на Лютіж, висадку повітряного десанту на правий берег Дніпра, запропонувала загальну оцінку тих подій. Проте слід зазначити, що дослідження проблеми передбачає доволі широке поле для різноманітних інтерпретацій. Особливо це стосується загальної оцінки місця Київської оборонної операції в Київській стратегічній операції та, власне, її ролі в подальшому наступі Червоної армії на Правобережній Україні, місця Букринського плацдарму у визвольній епопеї.

Підсумовуючи доробок другого історіографічного періоду дослідження історії боїв за Київ, можна дійти висновку, що літопис проблеми помітно збагатився новими знаннями й узагальненнями. Разом із тим слід відмітити, що історіографія проблеми, ґрунтуючись на доволі широкому комплексі історичних джерел, поступово почала розкривати різноманітні аспекти теми на науковому рівні. Проте ставити крапку в дослідженні цієї проблематики зарано, оскільки ще залишається величезне поле для подальших наукових пошуків.

Простеживши основні тенденції становлення та розвитку історіографії битви за Дніпро та визволення Києва, актуальним видається і питання про вмотування суперечливих складових боїв на київському напрямку, з'ясування найбільш суперечливих аспектів, виокремлення малодосліджених і недосліджених узагалі.

Незважаючи на численність наукових публікацій, мемуарної літератури, присвячених цій темі, слід констатувати, що історіографія ще не

виробила відносно єдиних підходів навіть до трактування основних етапів боїв за Київ. Наприклад, наведемо «варіанти» періодизації лише однієї із складових боїв за Київ – бойових дій на Букринському плацдармі. Так В. Ю. Король вважає, що боротьбу радянських військ на Букринському плацдармі можна розділити на два етапи: утримання та розширення плацдарму (1–11 жовтня 1943 р.); подальші бойові дії (12 жовтня – початок листопада 1943 р.) [29, с. 31]. Запропонована періодизація бойових дій викликає подив, адже незрозуміло, куди, наприклад, зникли бої кінця вересня 1943 р.? Більш повно основні етапи боїв на Букрині окреслено авторами книжки «Подвиг на віки: Книга Пам'яті України – місто-герой Київ»: форсування Дніпра і захоплення плацдармів (22–30 вересня 1943 р.); утримання та розширення плацдармів (1 – 11 жовтня 1943 р.); спроби прорвати ворожі укріплення та вийти до Києва; визволення Києва (3–6 листопада 1943 р.) [50, с. 137]. Проте такий варіант періодизації також далеко не повний, адже на плацдармі залишалися окремі частини та з'єднання 27-ї та 40-ї армій, пізніше на плацдармі перебувала лише 206-а стрілецька дивізія, а остаточне з'єднання військ 1-го Українського фронту вздовж правого берега Дніпра від Києва до Букрина відбулося лише 7 січня 1944 р. [50, с. 91]. Отже, питання періодизації боїв у Букринському вигині залишається відкритим, як і загалом залишається невивченим питання періодизації всієї широкомасштабної битви за Київ. Інший ілюстративний приклад відсутності усталеної періодизації. Якщо взяти до уваги Київську фронтову оборонну операцію, її «включення» у загальну схему визвольних боїв, то радянська історіографія, як правило, трактує її як своєрідне «непорозуміння», «спробу контрнаступу німецько-фашистських військ» [41].

Проведений історіографічний аналіз літератури з проблеми засвідчив, що загальна картина боїв на Букринському та Лютізькому плацдармах, за деякими винятками, окреслена достатньо повно. Іноді лише помітні деякі неточності, суперечності відносно того, хто першим форсував Дніпро, скільки бойової техніки було переправлено на правий берег у той чи інший день тощо.

Сучасні дослідники намагаються певним чином заповнити існуючі «білі плями» у вивченні перебігу боїв військ Червоної армії за визволення Києва. Однак ми й досі не маємо повної картини втрат Червоної армії на плацдармах та під час проведення Київської наступальної операції. Історіографічний аналіз засвідчує наявність чотирьох різних підходів лише до проблеми втрат Червоної армії на Букринському плацдармі. Частина публікацій оперує цифрою втрат – 40 тисяч радянських воїнів [2, с. 281; 2, с. 352; 49, с. 17]. У книжці «Подвиг на віки: Книга Пам'яті України – місто-герой Київ» – «...у боях на плацдармі загинуло близько 150 тисяч чоловік» [50, с. 137]. Г. Гаєвська називає понад 200 тисяч загиблих [16]. Більшість же дослідників стверджує, що на Букринському плацдармі загинуло понад (близько) 230–250 тис. воїнів [13; 30, с. 7; 64, с. 9]. Що стосується

загальних втрат Червоної армії при форсуванні Дніпра та визволенні Києва то, як правило, сучасна історіографія зазначає 417 тисяч осіб. Проте, зважаючи лише на вище наведені розбіжності щодо втрат на Букрині, питання загальних втрат Червоної армії наразі залишається відкритим.

Серед найбільш спірних питань боїв за визволення Києва – їхнє місце серед військових операцій Великої Вітчизняної війни: чи це була військова авантюра, чи зразок військового мистецтва. Ці аспекти складніше, ніж будь-що, піддаються інтерпретації та однозначній оцінці. Радянські історики та частина сучасних дослідників позитивно оцінюють Київську епопею, вважаючи, що визвольні бої сприяли успішному наступу Червоної армії на Правобережній Україні. Деякі нинішні науковці схиляються до думки, що «галопування» визволення Києва, особливо бої на Букринському плацдармі, слід розцінювати як стратегічну помилку радянського командування, як злочин Й. Сталіна, М. Ватутіна та інших полководців. Найбільш послідовно цю думку обстоює В. Король [30, с. 7–8].

Позитивно оцінюючи здобутки дослідників у вивченні боїв Червоної армії за визволення Києва, слід наголосити, що деякі аспекти проблеми залишаються ще недостатньо опрацьованими. Поза увагою дослідників залишаються нерозв'язані питання, пов'язані із загальною оцінкою аналізованих подій, висадкою повітряного десанту, аналізом подій на Букрині після 6 листопада 1943 року, уточненням загальних втрат радянських військ на різних етапах утримання Букринського та Лютізького плацдармів і остаточного завершення Київської стратегічної наступальної операції, використанням «чорної піхоти» та підрозділів «штрафників» тощо. Назріла й необхідність скласти ґрунтовну бібліографію проблеми. Наявний дослідницький потенціал засвідчує, що вирішення цих та інших питань цілком можливе, необхідно лише зважати як на набутий досвід, так і на нові реалії сучасності.

Список використаних джерел:

1. Батюня О. Битва за Київ // *Комуніст України*. – 1958. – № 10. – С. 125–132.
2. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / [Голов. ред. кол.: І. О. Герасимов та ін.]. – К., 2000. – 944 с.
3. Безприкладний героїзм радянських воїнів у битві за Дніпро і Київ: Документи // *УІЖ*. – 1983. – № 11. – С. 14 – 28.
4. Бережинський В. Г. Київська наступальна операція 1943 р. // *Україна в полум'ї війни. 1941–1945* / [П. П. Панченко та ін.]. – К.: Україна, 2005. – С. 215 – 223.
5. Бережинский В. Г. Киевская наступательная операция 3–13 ноября 1943 г. – К., 2002. – 23 с.
6. Битва за Днепр. 1943 г. / [сост. В. Гончаров]. – М.: Хранитель, 2007. – 777 с.

7. Бойко Н. Букринська епопея, або наша помилка // Українська культура. – 2007. – № 9. – С. 36 – 40.
8. Борзунов С. М. На Дніпровському рубежі. – К., 1963. – 40 с.
9. Бородюк Н. Ціна солдатського життя // Урядовий кур'єр. – 2005. – 5 трав.
10. Брагін М. Попереду Дніпро і Київ // Героїчний Київ: Докум. Розповіді / [упоряд. В. І. Денисенко]. – К.: Україна, 2003. – С. 175 – 199.
11. Буковский К. Дорога за Днепр // Красная Звезда.–1943.–8 окт.
12. Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / [Г. Ф. Кривошеев и др.]. – М.: Вече, 2009. – 384 с.
13. Величко М. І. В боях за Київ – столицю України // В боях за визволення Києва / [За заг. ред. М. І. Величка]. – К., 2003. – С. 6 – 19.
14. Возненко В. В. Освобождение Киева: (Осень 1943 г.) / В. В. Возненко, Г. М. Уткин. – М.: Воениздат, 1953. – 176 с.
15. В ті штормові ночі...: Бої за Дніпро і Київ у спогадах ветеранів війни // Радянська Україна. – 1968. – 1 листоп.
16. Гаєвська Г. Букринський плацдарм // Хрещатик. – 2003. – 13 трав.
17. Гефтлер М. Визволення Києва / М. Гефтлер, М. Грановський, В. Яворський. – К.: Держполітвидав УРСР, 1948. – 89 с.
18. Гречко А. А. Освобождение Киева. – М.: Знание, 1973. – 96 с.
19. Донской П. Подробности боев за Киев // Красная Звезда.–1943.– 11 нояб.
20. Дмитерко Л. Битва за Київ // Літературна газета. – 1955. – 5 трав.
21. Днепр – река героев: Свидетельства всенародного подвига / [Н. И. Луцев – рук. кол. и др.]. – К.: Политиздат Украины, 1983. – 371 с.
22. Євдокимов І. У боях за Київ // Вечірній Київ. – 1983. – 6 груд.
23. Захаров Ю. Д. Генерал армии Н.Ф. Ватутин. – М.: Воениздат, 1985. – 192 с.
24. Иванов С. П. Освобождение столицы Украины – Киева // ВИЖ. – 1983. – № 11. – С. 20 – 24.
25. Ісаєв Ф. Битва за Дніпро. – К.; Харків, 1944. – 28 с.
26. Киевская наступательная операция в документах // ВИЖ. – 1983. – № 11. – С. 54 – 59.
27. Киевская наступательная операция в документах // Патріот України: довідково-інформаційне видання. – К., 2003. – С 127 – 133.
28. Клоков В. І. До питання про етапи формування історіографії Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України: 3б. наукових праць. – Вип. 2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – С. 5 – 30.
29. Король В. Битва за Дніпро і Київ: героїзм і трагедія (маловідомі сторінки) // Воєнна історія. – 2003. – № 5-6. – С. 25 – 38.
30. Король В. Битва за Дніпро й визволення Києва: героїзм і трагедія (нові аспекти проблеми) // Історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 3 – 11.

31. Корольов В. Ми визволяли Київ: Спогади колишнього воїна // Сільські вісті. – 1972. – 5 листоп.
32. Краснокутський Д. М. Прапор над містом // Робітничка газета. – 1963. – 19 жовт.
33. Куцан Г. На шляхах до Лютіжа // Сільські вісті. – 1973. – 28 жовт.
34. Лемешук М. Лютіж узято / М. Лемешук, А. Мельничук // Радянська Україна. – 1968. – 8 жовт.
35. Литвин В. М. Україна в Другій світовій війні. – К.: Вид. дім «ЛіТerra», 2004. – 464 с.
36. Малыгин К. На Букринском плацдарме // ВИЖ. – 1968. – № 10. – С. 58 – 63.
37. Марченко Л. Под Соколово, Киевом и Прагой // Советская Украина. – 1958. – № 2. – С. 138 – 141.
38. Мещеряков Г. Борьба за Киев. – М.: Госполитиздат, 1944. – 48 с.
39. Мельников І. І. 167-а стрілецька дивізія в боях за визволення Києва (спогади) // УІЖ. – 1983. – № 11. – С. 28–34.
40. Москаленко К. С. Битва за Київ // Героїчний Київ: Докум. Розповіді / [упоряд. В. І. Денисенко]. – К.: Україна, 2003. – С. 231–266.
41. Москаленко К. С. Провал контрнаступления немецко-фашистских войск под Киевом в ноябре 1943 года // ВИЖ. – 1972. – № 3. – С. 61–69.
42. Муковський І. Т. Звитяга і жертвовність: українці на фронтах Другої світової війни / І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко. – К., 1997. – 568 с.
43. Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на киевском направлении в 1943 г. (краткий оперативный очерк) / [Ред.: И. Т. Хотулев]. – М.: Воениздат, 1951. – 264 с.
44. Огнев Л. В районе Киева / Л. Огнев, Я. Макаренко // Правда. – 1943. – 6 нояб.
45. Ортенберг Д. И. Маршал Москаленко. – К.: Политиздат Украины, 1984. – 127 с.
46. Павлов Л. Освобождение Киева // ВИЖ. – 1973. – № 11. – С. 121–123.
47. Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2010. – 590 с.
48. Пашко Я. Ю. Визволення Червоною Армією столиці України // УІЖ. – 1973. – № 10. – С. 31–41.
49. Первов Н. На Букринском плацдарме. – Воронеж, 2000. – 20 с.
50. Подвиг на віки: Книга Пам'яті України – місто-герой Київ / [Ред. кол.: А. І. Тимчик (голова) та ін.]. – К., 2000. – 912 с.
51. Поистине легендарная операция: Письма участников освобождения Киева // Правда Украины. – 1978. – 8 ноябр.
52. Пузиков І. За Дніпро, за Київ // Вітчизна. – 1973. – № 11. – С. 129–136.
53. Райкін Б. Чехословацька бригада в боях за Київ // Славяне. – 1943. – № 12. – С. 17–18.

54. Садовін М. В. Визволення Києва від німецько-фашистських загарбників // УІЖ. – 1963. – № 5. – С. 79–83.
55. Самойлович Г. 167-я стрелковая дивизия в боях за освобождение Киева // ВИЖ. – 1983. – № 11. – С. 48–53.
56. Сімперович В. Битва за Дніпро та визволення Києва: історіографічний аспект // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Матеріали міжнародної наукової конференції / Відп. ред.: Легасова Л. В. – К., 2011. – С. 292–302.
57. Сімперович В. М. Бої на Букринському плацдармі: деякі питання історіографії // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: зб. наукових праць. – Випуск 8. – К.: Вид-во ім. М. П. Драгоманова, 2011. – С. 238–249.
58. Таран А. В. Твоє знамено, Хрещатик: документальна розповідь / А. В. Таран, В. В. Яценко. – К.: Молодь, 1978. – 96 с.
59. Тельпуховский Б. С. Битва за Днепр и освобождение Киева. – М.: Изд-во ДОСААФ, 1966. – 55 с.
60. Уманский Т. Ф. Лютеж – ворота Киева // Правда Украины. – 1973. – 18 окт.
61. Уманський Т. Ф. Берег у війні // Радянська Україна. – 1963. – 19 жовт.
62. Уткин Г. М. Герои Днепра. – М.: Изд-во ДОСААФ, 1960. – 144 с.
63. Уткин Г. М. Штурм «Восточного вала». Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра. – М.: Воениздат, 1967. – 464 с.
64. Шапошников М. К. По зову Родины. – К.: Политиздат, 1988. – 206 с.
65. Шимченко Д. К. Букринський плацдарм. – К.: Хрещатик, 1993. – 12 с.

УДК 94(477):625.1«1941–4945»

Шелейко Т. В.

ДЕЯКІ НАУКОВО-ТЕХНІЧНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ УКРАЇНИ У 1941–1945 рр.

Відіграючи величезну роль у військових перевезеннях, залізничний транспорт протягом усього періоду бойових дій зазнавав постійних руйнувань. Залізнична інфраструктура – вокзали, станції, пристанційні споруди, мости, стрілочні переводи тощо – потерпали від нальотів ворожої та радянської авіації, артилерійських бомбардувань, диверсійних акцій партизанів та підпільників. Руйнуванню залізничних комунікацій надавалося велике значення обома супротивниками, оскільки це серйозно ускладнювало ведення наступальних і оборонних боїв: залізничний транспорт використовувався як для евакуації населення і великих підприємств (унікальної за масштабами), так і для швидкого зосередження військ перед проведенням стратегічних і фронтових операцій, забезпечення їх боєприпасами, технікою, горюче-мастильними матеріалами тощо.

Залізничний транспорт руйнувався і відновлювався по кілька разів. Відступаючі війська вивозили в тил наявний рухомий склад, апаратуру, обладнання і навіть рейки, цілеспрямовано руйнували рейкову колію підривом або спеціально побудованими з цієї метою шляхоруйнівниками. Зазвичай такі пристрої мали вид потужного гаку, прикріпленого до локомотиву, під час руху якого він трощив шпали, перетворюючи їх на суцільне місиво [1]. Також приводилися у повну непридатність станції, станційні споруди, обладнання, мости – все те, що не вдавалося евакуювати, а залишаючись, могло слугувати супротивнику у нарощуванні його військової могутності.

За час воєнних дій на території колишнього СРСР було виведено з ладу 26 і частково пошкоджено 8 магістральних залізниць, тобто понад 40% усього полігону мережі залізниць. Лише у західних районах було зруйновано 65 тис. км шляхів, 13 тис. мостів загальною довжиною близько 300 км, понад 4100 станцій, значна кількість залізничних вузлів, зокрема таких, як Смоленський, Київський, Гомельський, Харківський тощо, 1600 водонапірних башт, майже 300 паровозних депо, 129 ремонтних і машинобудівних заводів, 500 тис. км ліній зв'язку, підірвано або угнано в тил близько 16 тис. паровозів і 428 тис. вагонів [2–4]. При цьому на території України було виведено з ладу 10 магістральних залізниць, 5,6 тис. залізничних мостів, 1,8 тис. вокзалів і станцій [5; 6]. Так, Південна залізниця лишилася 80 % залізничних шляхів, 75% мостів, була повністю або частково зруйнована більша частина паровозних та вагонних депо, засобів зв'язку, систем водо- та енергопостачання, будівель службово-технічного призначення [7]. На Південно-Західній залізниці було перетворено на руїни багато локомотивних та вагонних депо, підірвано 65 мостів, зруйновано електростанції, вокзали, станції [8].

Величезні масштаби руйнувань потребували значних зусиль з відновлення. У прифронтовій смузі та найближчому тилу цим займалися спеціально створені військові формування, головним призначенням котрих було:

- відновлення зруйнованих залізниць та військова експлуатація тих ділянок колії, що знаходилися у зоні бойових дій;
- побудова залізниць військового значення;
- розвиток станцій з метою посилення їх пропускної спроможності;
- евакуація або знищення ділянок залізниць, що залишалися супротивнику.

Так, з липня 1941 р. почала діяти сформована у Харківському військово-морському округу 28-а окрема залізнична бригада чисельністю до двох тисяч бійців і командирів: вона здійснювала технічне прикриття і оборону станції Хрестинівка, виводить зі станції 37 залізничних составів у тил. У серпні-вересні 1941 р. залізничні війська Збройних сил СРСР забезпечували технічне прикриття й обслуговування таких ділянок Південно-Західного напрямку, як Дніпропетровський вузол і залізничні ділянки Нижньодніпровськ-

Новомосковськ, Нижньодніпровськ-Синельниково-Запоріжжя, Синельниково-Павлоград, Павлоград-Лозова, Новомосковськ-Константиноград, Константиноград-Лозова, Запоріжжя-Федорівка. Після оборони у листопаді 1941 р. на правому фланзі 12-ї армії ділянки Водопровід-Сентяновка і попередження прориву 4-го німецького армійського корпусу генерала Шведлера до Ворошиловграда, 28-а окрема залізнична бригада була перетворена у квітні 1942 р. у 1-у гвардійську (це почесне звання за роки війни присвоєно лише одному військовому з'єднанню воїнів-залізничників) [9].

Працювати доводилося у неймовірних умовах наступу ворожих військ, під безперервним вогнем і бомбардуванням. Міністр шляхів сполучення СРСР (1982–1991) Н. С. Конарев згадував: «За роки війни ворожа авіація здійснила майже 20 тисяч нальотів на великі залізничні вузли, станції та інші об'єкти, скинула сотні тисяч бомб. Та й під обстрілами і бомбардуванням залізничники здійснювали у великих обсягах перевезення для потреб фронту і тилу. З перших же днів війни залізниці витримали величезне навантаження. Вони забезпечили масові перевезення, пов'язані з мобілізацією і зосередженням військ, з перебудовою на військовий лад усього народного господарства. В стислі строки виконали небувалий об'єм перевезень з перебазування промисловості й евакуації населення у східні райони країни. Для евакуаційних перевезень потребувалося близько півтора мільйонів вагонів. За тисячі кілометрів із заходу на схід у складних умовах були перевезені 2593 великих підприємства, мільйони тон матеріальних цінностей, зерна, продовольчих та інших вантажів. Залізницею було евакуйовані 18 мільйонів осіб». В цілому ж за роки війни фронту було доставлено більш як 443 тисячі поїздів або майже 20 мільйонів вагонів [10]. За перший період війни було евакуйовані в тил майже 5000 кілометрів рейок, 692 паровози, близько 26 тисяч вагонів [11].

Водночас залізничники мали виконувати величезну роботу з відбудови зруйнованих станцій, вузлів, депо, мостів та інших комунікацій для забезпечення проведення наступальних операцій, відродження і функціонування економіки звільнених районів. Навіть на початку війни, коли, здавалося б, радянські війська відступали, залізничним бригадам доводилося займатися відбудовою і навіть будівництвом для потреб фронту окремих залізничних ділянок. Вже за перші 5 місяців війни було відбудовано 834 кілометри залізничних шляхів, взагалі ж за роки війни – понад 115 тисяч кілометрів і збудовано 10 тисяч кілометрів нових ліній [10].

Різноманітність видів робіт і їх значення у різні періоди війни можна прослідкувати на прикладі спеціалізованих частин, що входили до складу згаданої вже 1-ї гвардійської залізничної бригади. У 1941 р. – це 11-й і 12-й окремі відбудовні батальйони і 20-й окремий мостивий батальйон; у 1942 році відбудовні батальйони перейменовуються у залізничні, мостовий – у залізнично-мостовий, до них додаються 27-й окремий залізничний батальйон і 13-а окрема залізнично-експлуатаційна рота. На лютий 1943 р.

у складі залізничної бригади вже налічується чотири окремих шляхових батальйони, один окремий батальйон механізації, 5-й окремий мостовий батальйон та одна окрема експлуатаційна рота. У 1944 р. бригада поповнилася 2-м батальйоном зв'язку, а 13-а окрема залізнично-експлуатаційна рота стала 21-м окремим батальйоном механізованих робіт [11, 12].

На початку війни залізничні війська були вкрай нечисельними із слабким технічним оснащенням і мінімальним забезпеченням матеріальними ресурсами. Наприкінці 1941 р. і початку 1942 р. середньодобовий темп відновлення коливався від 2 до 5 кілометрів за добу за встановленого керівництвом Управління військових сполучень фронту 8 кілометрів на добу. І хоча за перші п'ять місяців війни було відновлено 834 кілометри рейкових шляхів, через низькі темпи відновних робіт відставання залізничних перевезень від передових части на початку війни складало від 90 до 150 кілометрів, що було вкрай незадовільним. Причинами цього, крім названого вище, були початкове подвійне підпорядкування залізничних формувань – Централізованому управлінню військових сполучень Наркомату оборони і Наркомату шляхів сполучення – та відсутність необхідного досвіду, який з самого початку здобувався ціною неймовірних зусиль буквально по крихтам і розповсюджувався між усіма частинами з неймовірною швидкістю [11].

Масштаби відбудовних робіт потребували адекватного розв'язання низки організаційних питань. Згідно з постановою ДКО від 3 січня 1942 р. № 1095 було сформоване Головне управління військово-відновлюваних робіт (ГУВВР). У його складі перебував трест № 1, якому підпорядковувалися відновлювальні машинно-шляхові станції (МШС). У 1943 р. їх стали називати шляховими ремонтними поїздами, а незабаром перейменували у шляхові машинні станції (ШМС) [13].

З початком визволення України від гітлерівських загарбників було ухвалене рішення про формування 10 додаткових МШС (№№ 55–64), а також активізувалися зусилля зі створення МШС кожної залізниці. У 1944 р. замість тресту № 1 ГУВВР створили Управління шляхових ремонтних поїздів, пізніше реорганізоване в Управління з реконструкції залізничного шляху [13].

Відбудова залізниць полягала передусім у відновленні земляного полотна шляхом ліквідації чисельних воронок і поновленні рейко-шпальної решітки. Виконання робіт за бойових обставин зазвичай не дозволяло здійснювати відновлення колії навіть за тимчасовими нормами, чинними на той час, згідно з якими поновлені ділянки мали забезпечувати швидкість руху поїздів не менше ніж 30 км/год зі строком служби не менше 7 років. За максимально полегшеними нормами короткочасної відбудови забезпечення швидкості хоча б 15 км/год зі строком служби колії рівною часу проведення фронтової операції вже вважалося задовільним. Вдале завершення бойових дій спонукало до реалізації залізничних завдань вже за чинними нормами тимчасової відбудови [11].

Для виконання поставлених завдань залізничні війська оснащувалися по мірі можливості екскаваторами, скреперами, транспортерами, потужними як на той час паровими стріловими кранами та іншої спеціалізованою технікою.

У сорокові роки в радянському Союзі почали з'являтися перші землевпорядкувальні машини, призначені для збирання забрудненого баласту, шлаку, брил льоду, прибирання снігу, поглиблення міжрейкового простору та навантаження спливів з відкосів виробіток і косогорів. Колектив під керівництвом В. Балашенка надалі вносив у ці моделі суттєві конструктивні зміни, що давало змогу обійтися без дорогої зарубіжної техніки [14].

Баластувальна машина Б-5 конструкції В. Альошина, Ф. Баркіна й П. Белогорцева була відзначена 1-ю премією Гран-прі на Всесвітній виставці в Парижі 1938 р. Ця установка переміщувалася з допомогою паровоза, що подав стиснуте повітря для живлення повітряних циліндрів управління робочими органами машини.

У 1947 р. група конструкторів високопродуктивних важких машин була удостоєна Державної премії. Серед нагороджених перебував і В. Платов завершення війни ПКБ Управління з реконструкції залізниць створили рейковкладач, завдяки якому вдалося механізувати роботу з рейками, а також частково – зі шпалами й кріпленнями [14].

Ще на початковому етапі війни були сформовані рейкозварювальні потяги. До їхнього складу входили вагони з рейкозварювальним обладнанням. Одночасно на сталених магістралях з'явилися перші рейкозварювальні підприємства (РСП), на яких нові рейки зварювались у безстиківі ланки.

Якщо у 1941 р. зварювання райок здійснювали термітним способом, то вже в наступному – спочатку ЦУП, а потім освоїли методику електродугового зварювання за технологією патоновців. У 1943 р. практикувався електродотактний спосіб зварювання, а в 1944 р. була задіяна перша вітчизняна рейкоконтоактна зварювальна машина РСКМ-200, модернізована пізніше в потужнішу РСКМ-320. У 1943 р. з'явився рейкорізальний верстат «Відновлювач» з власним електродвигуном [14].

З метою зменшення труднощів, викликаних недостатністю рухомого складу, на залізницях проводилися організаційно-технічні заходи, спрямовані на скорочення часу обігу вагонів. Для перевезення важливих вантажів застосовували маршрутизацію, як один з основних методів організації вагонопотоку, що збільшувала швидкість доставки вантажів завдяки скороченню часу на їхню переробку на проміжних станціях. З огляду на те, що рудники, кар'єри, станції були зруйновані і не могли відразу забезпечити навантаження цілого маршруту, у перші повоєнні роки набула поширення ступінчата маршрутизація. Уже на кінець 1944 р. на Придніпровській залізниці ступінчатою маршрутизацією було охоплено близько 60% вантажопотоків. Застосування ж ступінчатої маршрутизації Південною залізницею

на перевезеннях хліба дало можливість перевищити довоєнний рівень цього виду вантажоперевезень вже у 1945 р. [15].

Влітку-восени 1943 р. від Донбасу до Дніпра розгорталася грандіозна битва на Лівобережжі України. Навантаження на залізниці набули небувалу значень. До того ж, значно зросла протяжність маршрутів. При цьому потяги доводилося пускати здебільшого тимчасово відновленими лініями з обмеженим швидкісним режимом.

Навіть після визволення Києва німецькі пілоти безупинно завдавали ударів по переправах та залізничних комунікаціях столиці. Залізничникам довелося двічі відбудовувати паровозне і вагонне депо в Дарниці. Аналогічно виявилася ситуація на станціях Фастів, Коростень, Козятин, Житомир. У зонах наступу військ 1, 2, 3 і 4-го Українських фронтів зосереджувалось близько половини від залізничних військ та спеціальних формувань Наркомату шляхів сполучення.

Найбільш трудомісткими у відбудові були, звичайно, мости через водні перешкоди. Задля скорочення строків відновлення усі основні мостові конструкції були уніфіковані, що давало можливість заготовлювати їх про запас. Завдяки вченим вдалося досягти певних результатів у галузі проектування та будівництва металевих мостів, а також технології виготовлення прогонних споруд. Над проблемою впровадження зварювання у мостобудування з успіхом разом з іншими провідними науковими установами Радянського Союзу працював колектив Інституту електрозварювання Академії наук УРСР під керівництвом академіка Є. О. Патона, який у 1941–1943 р. розробив технологію зварювання спеціальних сталей, дослідив фізичні підстави горіння дуги під флюсом, зварюваність металів, створив новий клас зварних конструкцій. За розробку методу й апаратури швидкісного зварювання Євген Оскарович у 1941 р. був нагороджений Сталінською премією першого ступеня. Розроблені ним автомати швидкісного зварювання (АШЗ) давали можливість знизити трудомісткість, не потребували від робітників високої кваліфікації, глибоких спеціальних знань і значних фізичних зусиль, а відтак автозварниками під час війни могли працювати навіть жінки та підлітки [16].

Іншим видатним українським вченим і спеціалістом у галузі електрозварювання був академік АН УРСР К. К. Хренов (1945). Працюючи після війни в інститутах Академії наук (електрозварювання, будівельної механіки, електротехніки), він уперше в світі винайшов і реалізував на практиці процеси електродугового зварювання та різання під водою, що знайшли широке застосування в технологіях відбудови мостів і ремонту суден. К. К. Хренов розробив методи дугового та контактного зварювання, керамічні флюси, електродні покриття, засоби холодного зварювання тиском, газопресове зварювання, плазмове різання, за що у 1946 р. йому була присуджена Сталінська премія [17].

Передові технології знайшли широке застосування на зведені високо водного мосту через Дніпро в столиці республіки, довжина якого сягала

1195 м. Перед мостобудівниками стояло завдання забити понад 2000 палів, спорудити 67 опор, встановити прольоти понад 2000 т, відсипати близько 100 тис. м³ ґрунту на підходах. Зварювальні методики українських науковців та розрахунки провідних фахівців механіки й опору матеріалів забезпечили надійність кріплення металевих конструкцій [10].

В ході відновлення мостів, труб, пристанційної фурнітури застосовувалися нестандартні підходи й технічні нововведення. Для прикладу опори мостів на ділянці Шепетівка-Тернопіль споруджували дерев'яні накладки і ставили їх у парі з металевими. Це дало змогу відновити рух на ділянці у 152 км за 13 днів.

Серед головних завдань залізничників було створення умов для безперебійної роботи локомотивного парку. Нерідка ремонтні роботи і промивання котлів паровозів доводилося здійснювати в польових умовах, без необхідних деталей, інструментів, верстатів.

Нагальною необхідністю також стало повернення на дороги пошкодженого бомбардуваннями рухомого складу. Тому працівники депо шукали можливості прискорення відновлювальних робіт. Вагонний майстер Київської дільниці М. Натикан зі своєю зміною після чергування виходив на станційні шляхи й проводив оздоровчий ремонт 20–30 вагонів без відчіплювання від потягів. Цей почин підхопили його колеги в різних регіонах республіки, в результаті чого профілактику пройшли тисячі вагонів [13].

Швидке зростання вантажопотоку обумовлювало необхідність підвищення оперативності у використанні рухомого складу. Влітку працівники Сталінської залізниці виступили ініціаторами руху за прискорення обігу рухомого складу. За липень-серпень внаслідок застосування методів швидкісної обробки вагонів, підвищення технічної швидкості руху поїздів, паралельного виконання операцій з потягів час обігу вагона скористався на 3 доби. У вересні простій транзитного вагона без переробки зменшився з 8,3 до 1,5 годин, а простій вагона з переробкою з 16,7 до 5,4 годин. Середньодобовий пробіг збільшився на 85 кілометрів. Працівники Сталінської залізниці обрали за допомогою швидкісних методів 2196 поїздів, залишивши 90 тис. 48 вагоно-годин [13; 14].

За доблесну працю та своєчасне виконання поставлених завдань начальник Управління будівельно-відновлюваних робіт К. Зайцев, старший машиніст локомотивного депо А. Алексеев, начальник служби шляху М. Кочетков, начальник Синельниківського відділення паровозного господарства, І. Сурін начальник П'ятихатського паровозного депо А. Хітько, машиністи П. Бородін, І. Баркало нагороджені орденом Леніна, начальник дороги М. Закорко – Орденем Суворова II ступеня.

Військова ситуація потребувала якнайшвидшого й ефективного вирішення багатьох проблем. Необхідно було максимально збільшити пропускну і провізну здатність залізничних ліній для чого потрібні були нові методи організації перевезень і керування рухом поїздів. Потребували

відбудови залізничні комунікації, налагодження ремонту й утримання техніки, економного використання матеріально-технічних ресурсів. До цього залучалися передусім видатні вчені і спеціалісти того часу, чий знання і багатий досвід допомагали знаходити вихід із здавалось би неможливих ситуацій [10].

Так, суттєво змінилася технологія роботи станцій і вузлів завдяки видатному вченому з українським корінням академіку В. М. Образцову, яким уже у 1941 р. разом іншими спеціалістами у цій галузі були обґрунтовані прийоми нарощування потужностей ліній та ефективного використання двоколієних ділянок, дані рекомендації по змінюванню функцій сортувальних і дільничних станцій з розформування і формування поїздів, підборці груп вагонів за призначенням, технічним оглядом складів, зміні і постачанню паровозів, підсиленню використання пасажирських, спеціалізованих шляхів і тупиків [10].

Саме в роки війни майбутнім членом-кореспондентом Академії наук СРСР А. П. Петровим була розвинута теорія плану формування поїздів за пропонованим методом знаходження оптимального варіанта, згідно з яким створювалися умови для най шоршого просування поїздів за нормальної роботи вузлів [10].

Завдяки видатним спеціалістам були зменшені простой вагонів під накопичуванням, удосконалені плани формування поїздів, досліджена ефективність паралельних вагових норм з наступним розробленням плану організації кільцевих маршрутів на шляхах Уралу і Сибіру. Тільки від перенесення жезлових апаратів у приміщення стрілочного посту з боку обмежувального перегону дозволяло зменшувати на 4–5 хвилин станційний інтервал схрещування поїздів. Чималий ефект давало також застосування винесених у горловини станцій постів в умовах двоколієних вставок на окремих перегонах. Реалізація пропозицій вчених щодо пропуску транзитних поїздів по обходах, скороченню інтервалів схрещування поїздів на станціях, застосування змінної спеціалізації сортувальних колій, змінювання умов розпуску з гірок завдяки розробці теорії і узагальненню передового досвіду з регулювання рухом поїздів й інтенсифікації роботи станцій безумовно сприяла збільшенню пропускну здатності і полегшенню умов роботи передусім тих станцій і вузлів, які більш за всіх зазнавали труднощів [10].

Особливої уваги науковців потребував і локомотивний парк. Окрім модернізації паровозів, що давала можливість підвищити потужність на 20% більше від серійних, знизити витрати палива на 20–30% і забезпечити високу економічність у широкій діапазоні поїзних форсувань, у 1943 р. було запропоновано методіку диференціювання норм палива на паровозах з урахуванням профілю колії і ваги поїзда, де узагальнювалися методи раціонального опалення паровозів низькосортним паливом і кращого використання палива взагалі. Цьому сприяла виконана С. П. Сиромятниковим

фундаментальна робота з розрахунку теплового процесу паровоза, а також з методу визначення основних розмірів і тягово-теплотехнічних характеристик нових паровозів [10].

Вченими Всесоюзного науково-дослідного інституту залізничного транспорту була розроблена безвогнева заправка паровозів, що давало змогу приводити локомотив в працездатний стан шляхом заправки паром від станційної установки, що на відміну від звичайного вогневого заправлення скорочувало заправлення паровозів серії ФД на 3 години, потужних паровозів – на 1,5–2 години [10].

Підсумовуючи викладене вище, слід констатувати, що завдяки вдолуму поєднанню фундаментальної науки і практики вдалося вирішити надзвичайно складний комплекс питань, пов'язаних з відбудовою залізничної інфраструктури, а також виконанням зростаючих обсягів військових перевезень. Незважаючи на гострий дефіцит кваліфікованих кадрів, фінансових і матеріальних ресурсів, продовження бойових дій, залізничники, вчені, інженери і техніки з честю виконали свій обов'язок перед багьківщиною і зробили помітний внесок у розгром гітлерівських окупантів.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 23, спр. 796.
2. Грунтов П. С. Стальные магистрали Родины / П. С. Грунтов, П. А. Сыцко. – Гомель: БелИИЖТ, 1988. – 41 с.
3. Очерки развития железнодорожной науки и техники // Сборник статей. – М.: Государственное транспортное железнодорожное издание, 1953. – 324 с.
4. Развитие советского железнодорожного транспорта / А. Г. Маштруб, Б. П. Гусаров, Д. В. Залужная и др. – М.: Транспорт, 1984. – 255 с.
5. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 304 с.
6. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 754, арк. 37.
7. Романенко Ю. І. Погляд через роки: Південна залізниця за 130 років / Ю. І. Романенко, М. П. Харенко. – Х.: Прапор, 1999. – 288 с.
8. Юго-Западная железная дорога: вчера, сегодня, завтра. 1870–1995 гг. / Под ред. Б. С. Олейника. – К.: Видавництво «Транспорт України», 1995. – 245 с.
9. Пономарев А. Я. Загрязнение железных дорог в первом периоде войны / А. Я. Пономарев, Б. Г. Смирнов // ВИЖ. – 1986. – № 3. – С. 77–81.
10. Железнодорожники в Великой Отечественной войне 1941–1945 // Под ред. Н. С. Конарева
11. Железнодорожные войска СССР [Текст]. – Режим доступу: <http://www.modelzd.ru/ustroystvo-zhd/zheleznodorozhnye-vojska-sssr.html>

12. Терехин К. П. Гвардейские железнодорожники / К. П. Терехин, А. С. Таралов. – М.: Воениздат, 1966. – с. 80–105.

13. Славный юбилей путевых машинных станций [Текст]. – Режим доступа: <http://www.zdt-magazine.ru/publik/history/2006/aprel-04-06.htm>.

14. История развития путевой железнодорожной техники (до 1980 г.) [Текст]. – Режим доступа: <http://www.rzd-expo.ru/history/Istoriya%20razvitiya%20putevoy%20jeleznodorojnoy%20tehnik/>.

15. Хахлюк А. М. Залізничний комплекс України: генезис, функціонування, перспективи. – К., 2009. – С. 146.

16. Васильева Л. Н. Правда о танке Т-34 / Л. Н. Васильева, И. Желтов, Г. Ф. Чикова. – М., 2005. – 480 с.

17. Ильин А. И. Железнодорожники – лауреаты сталинской премии / А. И. Ильин // Стенограмма публичной лекции, прочитанной в лектории Центрального дома техники Министерства путей сообщения. – М., 1950.

Відомості про авторів

АНТОНЮК Ярослав Миколайович, кандидат історичних наук, науковий співробітник Українського інституту національної пам'яті

БІЛОУС Олександр Павлович, старший науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»

БУТКО Сергій Володимирович, науковий співробітник Українського інституту національної пам'яті

ВСДЕНЄВ Дмитро Валерійович, доктор історичних наук, професор, заступник директора Українського інституту національної пам'яті з наукових питань

ВИЛКО Володимир Миколайович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри Національного університету оборони України імені Івана Черняховського

ВЛАСЕНКО Світлана Іванівна, кандидат історичних наук, начальник відділу використання інформації документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України

ВОРОНІН Віктор Миколайович, кандидат історичних наук, доцент, перший заступник Голови Державної архівної служби України

ГЕДЗ Віталій Анатолійович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»

ГОРЕЛОВ Володимир Іванович, кандидат історичних наук, науковий співробітник Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії Міністерства освіти і науки України

ГРИЦЮК Валерій Миколайович, кандидат історичних наук, доцент, начальник Гуманітарного інституту Національного університету оборони України імені Івана Черняховського

ДАНИЛЕНКО Василь Михайлович, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Національної академії Служби безпеки України

ДАЦЕНКО Світлана Федорівна, старший науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»

КУРОВСЬКИЙ Борис Костянтинович, заступник начальника Національного університету оборони України імені Івана Черняховського

ЛЕГАСОВА Любов Володимирівна, заслужений працівник культури України, заступник генерального директора з наукової роботи Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»

ЛИСЕНКО Олександр Євгенович, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України

МАКАРОВ Володимир Дмитрович, кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри оперативного мистецтва Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського

МАРУЩЕНКО Олександр Володимирович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історіографії та джерелознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

МАЦЬКО Олександр Йосипович, кандидат військових наук, доцент, начальник Інституту оперативного забезпечення Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського

МЯГКИЙ Ігор Миколайович, головний спеціаліст Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України

ОВСІЄНКО Лідія Григорівна, заступник директора з наукової роботи Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника

ОСТАПЧУК Олександр Петрович, провідний науковий співробітник науково-методичного центру організації наукової та науково-технічної діяльності Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського

ПАСІЧКО Ярослава Леонідівна, старший науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»

ПЕЧЕНЮК Ігор Степанович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії кафедри оперативного мистецтва Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського

ПИЛЯВЕЦЬ Ростислав Іванович, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Українського інституту національної пам'яті

САЛАТА Оксана Олексіївна, доктор історичних наук, доцент, завідувач відділу Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії Міністерства освіти і науки України

СИДОРОВ Сергій Володимирович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри оперативного мистецтва Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського

СІМПЕРОВИЧ Володимир Миколайович, кандидат історичних наук, завідувач наукового відділу з питань музейної інформації та комунікації Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»

СЛОБОДЯНЮК Микола Анатолійович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри українознавства Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна

СМОЛІЙ Валерій Андрійович, доктор історичних наук, професор, академік Національної академії наук України, директор Інституту історії України НАН України

СОКОЛЮК Сергій Михайлович, кандидат історичних наук, доцент кафедри Військово-Морських Сил Командно-штабного інституту застосування військ (сил) Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського

СОЛДАТЕНКО Валерій Федорович, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, директор Українського інституту національної пам'яті

ТКАЧЕНКО Сергій Миколайович, учений секретар науково-дослідної лабораторії «Крим у Другій світовій війні 1939–1945 рр.»

УТКІН Олександр Іванович, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії Міністерства освіти і науки України

ЧОРНИЙ Олександр Васильович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

ШЕВЧЕНКО Володимир Федорович, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історико-правових і теоретико-методологічних проблем українознавства Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії Міністерства освіти і науки України

ШЕЛЕЙКО Тетяна Володимирівна, кандидат технічних наук, докторант Інституту історії України НАН України

ШТОКВИШ Олександр Анатолійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник Українського інституту національної пам'яті

ЗМІСТ

Вітання

Прем'єр-міністра України Миколи АЗАРОВА	4
Міністра культури України Леоніда НОВОХАТЬКО	5
Голови Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони Володимира ЛИТВИНА	6
Директора Інституту історії України НАН України Валерія СМОЛІЯ	7
Директора Українського інституту національної пам'яті при Кабінеті міністрів України Валерія СОЛДАТЕНКА	10
Заступника генерального директора з наукової роботи Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» Любові ЛЕГАСОВОЇ	14
Заступника начальника Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського Бориса КУРОВСЬКОГО	18

Статті та повідомлення

РОЗДІЛ 1

БОЙОВІ ДІЇ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ ТА ПАРТИЗАНСЬКИХ СИЛ У ХОДІ БИТВИ ЗА ДНІПРО ТА ВИЗВОЛЕННЯ м. КИЄВА

Горелов В. І., Грицюк В. М. Київська стратегічна наступальна операція Воронезького (1-го Українського) фронту (11 жовтня–13 листопада 1943 р.)	20
Мацько О. Й., Сидоров С. В. Форсування Дніпра та захоплення плацдармів на його правому березі	34
Даниленко В. М. Діяльність радянських органів державної безпеки під час визволення України в 1943–1944 рр.	47
Шевченко В. Ф. Военно-оперативні чинники в боях за Київ	53
Куровський Б. К. Досвід управління тилом у Чернігівсько-Полтавській стратегічній наступальній операції	63

Салата О. О.

Інформаційна політика СРСР в діяльності партизанських з'єднань на окупованих територіях у 1941–1944 рр. 70

Білоус О. П.

Діяльність радянських партизанських формувань середньої Наддніпрянщини під час форсування Дніпра як складова частина загальноукраїнської антинацистської боротьби в роки Великої Вітчизняної війни 78

Бутко С. В.

Відступ німецьких військ і знищення населених пунктів Чернігівщини у вересні 1943 р. 85

Власенко С. І.

Документи про участь радянських партизанів у битві за Дніпро та визволення Києва восени 1943 р. (за фондом Українського штабу партизанського руху ЦДАГО України) 95

Вилко В. М.

3-я гвардійська танкова армія в боях за визволення Києва 104

Макаров В. Д., Печенюк І. С.

Чернігівсько-Прип'ятська наступальна операція 1943 р. 109

Овсієнко Л. Г.

Участь у Корсунь-Шевченківській наступальній операції частин Червоної Армії, яким за визволення Києва присвоєно почесні найменування «Київські» 115

Остапчук О. П., Пилявець Р. І.

Протиповітряна оборона військ 1-го Українського фронту на київському напрямі в жовтні – листопаді 1943 року 123

Слободянюк М. А.

Деякі питання організаційно-матеріального забезпечення київського підпілля (1941–1943 рр.) 134

Соколюк С.М.

Героїчні дії екіпажу Юрія Сагайдачного у боях на Букринському плацдармі (один з епізодів битви за Дніпро) 141

Ткаченко С. Н.

Дії партизанів під час проведення Чернігівсько-Полтавської стратегічної наступальної операції (26 серпня – 30 вересня 1943 року) 147

Чорний О. В.

Участь 97-ї гвардійської стрілецької дивізії у форсуванні Дніпра в районі с. Власівка 155

Штоквиш О. А.

Партизанський рух як чинник визволення Лівобережної та Центральної України (1941–1943 рр.) 162

РОЗДІЛ 2
БИТВА ЗА ДНІПРО ТА ВИЗВОЛЕННЯ КИЄВА:
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ДУХОВНІ ЧИННИКИ,
ПРОБЛЕМИ ІСТОРИОГРАФІЇ, ДжЕРЕЛОЗНАВСТВА,
МЕМОРІАЛЬНО-МУЗЕЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Веденєєв Д. В. Наукове забезпечення національної пам'яті про Перемогу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.	172
Лисенко О. Є. Битва за Дніпро як об'єкт історієписання	183
Уткін О. І. Нацистський окупаційний режим в Києві напередодні його звільнення	195
Антонюк Я. М. Вплив битви за Дніпро на військово-політичну ситуацію на Волині та Західному Поліссі	205
Воронін В.М. Встановлення радянського полководницького ордену Богдана Хмельницького в контексті визволення Радянської України	214
Гедз В. А. Деякі аспекти музейно-архівного дослідження повідомлень Надзвичайної Державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників у Києві з фондозбірні Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.	220
Даценко С. Ф. Нас було вісімнадцять... Історія одного експоната	229
Мягкий І. М. Про визволення столиці України – міста Києва від німецьких окупантів мовою архівних документів (огляд документів ЦДАВО України)	236
Пасічко Я. Л. Парк Слави	247
Сімперович В. М. Київська визвольна епопея: історіографічний аспект	266
Шелейко Т. В. Деякі науково-технічні аспекти функціонування залізничного транспорту України у 1941–1945 рр.	275

Наукове видання

БИТВА ЗА ДНІПРО
До 70-річчя визволення Києва
від нацистських загарбників

Матеріали Всеукраїнської наукової конференції
м. Київ, 31 жовтня 2013 року

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Відповідальний за випуск **Л. Гаркавенко**
Редактор **О. Діденко**
Комп'ютерне верстання
та виготовлення оригінал-макета **Г. Тимченко**

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 17,09
Тираж 100 пр. Зам. № 395

ДП «НВЦ «Пріоритети»
01014, м. Київ, вул. Командарма Каменєва, 8, корп. 6
тел./факс: 254-51-51

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №3862 від 18.08.2010

За достовірність викладених фактів, цитат та інших відомостей відповідає автор.
Редакція залишає за собою право на скорочення і літературне редагування матеріалів
за погодженням з авторами. Усі права застережені. Передруки і переклади матеріалів
збірника дозволяються лише за згодою авторів і редакції.

Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників: Зб. наук. праць / Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 31 жовтня 2013 р. / Кабінет міністрів України, Український інститут національної пам'яті, Міністерство культури України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Інститут історії України НАН України. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – 292 с.
ISBN 978-966-8809-93-4

У збірнику вміщено доповіді та наукові повідомлення, виголошені учасниками Всеукраїнської наукової конференції «Битва за Дніпро» (м. Київ, 31 жовтня 2013 р.). Наведено новітні наукові погляди на історію бойових дій за визволення України та її столиці, розвиток партизансько-підпільного руху, діяльність тилу, наслідки гітлерівської окупації, відновлення економіки та суспільного життя в Україні. Висвітлюються розвиток історіографії та джерелознавства з проблеми визволення України, питання політики пам'яті про Велику Вітчизняну війну, музейно-меморіальної та архівної роботи.

УДК 355.422(282.247.32+477-25)"1943"(082)
ББК 63.3(4Укр-2К)62я43